कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

क. ६८

~~इदं सिद्धांतकौमुदी~~
इदं मनोरमा कविमंडनस्य

Acc. No. ~~680~~. M-1497
Title - प्रौढमनोरमा.
Author - भट्टोजी दीक्षीत
Date - ?
Subject - व्याकरण.
folio - 153 पत्रे.
Xerox - 305

Checked 2012

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1497
Dist Nagpur

नोर॰ सू॰

ॐ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ ॥ध्यायंध्यायंपरंब्रह्मस्मारंस्मारंगुरोर्गिरः॥सिद्धांतकौमुदीव्याख्यां
कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥१॥ हयवरट्। हकारोपदेशः। अट्‌अश्‌हश्‌इण्‌ग्रहणेषु ग्रहणार्थः। अर्हे
णा नु म्व्यवायेऽपीति णत्वम्। देवाहसन्निभो भगोरिति रोर्यत्वम्। देवोहसति हशि चेत्युत्वम्। लिलिहिढ्वे लि
लिहिध्वे विभाषेट इति वा ढः। हल्। इदंस्तु वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम्। रुदिहि स्वपिहि॰ रु ॥रा
दादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। रलो व्युपधादिति वा कित्वम्। अदाग्ध्यां ॥
झलो झलीति सलोपः। आलिदात् शल इति क्सः। हलंत्यम्। सूत्रे त्यमिति। हलि त्यमिति विग्रहे सप्त
मीति योगविभागात्सुप्सुपेति वा समास इति भावः। यद्वा॰ षष्ठीतत्पुरुषोऽयम्। स्यादेतत्। हलित्येकदेशस्य
वर्तंनाहत्स्येकशेषाच्चतममस्तु। हस्यल् इति व्याख्यास्यते। सामीप्यं षष्ठ्यर्थः। यद्वा समाहृतं चादि
भिः समाहारद्वंद्वः हल् च अल् चेति। लकारस्य संयोगांतस्य लोप इति चेन्नैवं। आद्ये समासस्यानिष्ट

त्यात्। न हि ब्राह्मणकंबल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्ती अन्यदीयः कंबलः प्रतीयते। न वा चित्रगुश
ब्दात् चित्रगवीनां समीपवर्त्ती वृक्षादिः प्रतीयते। अत एव अनंतरादिषु न समासो ऽनभिधानादिति स्पष्टमा
करे। किं बहुना। ब्राह्मणस्य कंबलः चित्रा गावो ऽस्येति व्यस्तप्रयोगो ऽपि तत्रानिष्टः। द्वितीये ऽपि। संयोगांत
लोपो दुर्लभः यणः प्रतिषेधारंभात्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे ऽपि सलो ऽसलीति सल्ग्रहणमपकृष्य संयोगांत
स्य सलो लोपविधानाच्च। किंच। पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारप्रसिद्धेः प्राक् एतत्सू
त्रार्थबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोयं यत्नः। अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वंद्व एव दुर्लभः सह वि
वक्षाया असंभवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्। मध्यगानामिति। आद्यंताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समु
दाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेष्ववतरंती संज्ञा मध्यमेषु विश्राम्यतीति न त्वा
द्यंतयोः। संज्ञास्वरूपांतर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति। स्वं रूपमित्यनुवृत्तेः स्वरू

स्नो० स्फ० पंत्वादेरेवगृह्यतेनान्यस्य।अन्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्द्देशात्।सर्वनाम्नामुत्सर्गतःप्रधानपरामर्शित्वात्।
ज्ञाद्योज्ञारणमिति।यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेतिकरणल्युसत्त्वाच्छास्त्रमुपदेशइतिभाष्यवृत्त्यादिषुव्याख्या
तंतथापितत्त्वोद्विवादमात्रं।करणेघञोदुर्लभत्वात्।ल्युटाबाधात्।नचघःअसंज्ञात्वात्।प्रायेणसंज्ञाया
मितिव्याख्यानस्यक्लिष्टत्वात्।नह्कैपायेरूपाधिर्भवतीत्यादिनाभाष्यकृताप्यवहेलनाच्च।अतएवघाप ॥राम॥
वादोहलश्चेतिघञपीत्यन्नभवति।बाहुलकंतुअगतिकगतिः।अतएवप्रक्रियंतेशब्दायाभिरितिकरण ॥२॥
ल्युत्पत्तिरपिपरास्ता।तथाचवार्तिकं।अजब्भ्यांस्त्रीखलनाःस्त्रियाःखलनौविप्रतिषेधेनेति।अतोभा
वएवप्रत्ययोन्याय्यइतिभावः।यत्तुधातुसूत्रेत्यादिपठंतियत्रव्याचक्षतेकरणल्युसत्त्वात्सर्वर्द्धिपातानां
मुपदेशत्वंकर्मल्युसत्यात्वागमादीनांउणादिलिंगानुशासनयोरपिसूत्रत्वात्सिद्धेपृथगुपादानं
गोबलीवर्द्दन्यायेन।एवंगणत्वादेवसिद्धेधातोरपीत्यादि।तन्नेदंवक्तव्यंकिमेषामुपदेशसंज्ञाउत

4

गताकारोऽप्याम्प्रत्ययो भवतीति मित्त्वं स्यादेवा २

योगमात्रं नाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः असंज्ञात्वाद्घुप्रत्ययो नेति भाष्योक्तेश्च अस्मदादि
कृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसंगाच्च आम्मोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यादि स्वपरग्रंथविरो
धाच्चानहुपेत्तष्टानुबंधस्यामो न प्रत्ययत्वं येन मित्त्वं न भवेत् किंच प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रक
ल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्त्वित्याशंक्य उपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं
व्याकुप्येत किं च न धातुलोप इति सूत्रे धातुग्रहणं किम् लूञ् लविता पूञ् पविता इति भाष्यं उपदे
शएवानुबंधलोपे कृते ततो धातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रंथश्च विरुध्येत अपि च घ्वसोरेद्धावि
तिसूत्रे लोपश्चेति द्विशाकारको निर्देशः द्वितीयः शाकार इदिति अलोन्त्यात्सूत्रस्थभाष्यकैयटा
दिकमपि विरुध्येत न द्वितीयः योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् धात्वादिषु करणव्युत्प
त्तिः आगमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादानत्वाच्च उपदेशांतात्प्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छि
न्नसमुदायार्थं हलिदित्यर्थ इति स्वग्रंथविरोधाच्चापदद्वयेपि लिंगानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् ।

उपदेशांतासंज्ञात्वावच्छेदको धर्मः धातुत्वादिरूपः संज्ञित्वावच्छेदकः योगत्वे संज्ञात्वपुरस्कारे मूलाननुगुणः । २

नो० स० लोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च। आदेनउपदेशे उपदेशोवतरइत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसं
मतत्वाच्चेति दिक्। उपदेशेऽजनुनासिक इत्। यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता त
थापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणे नैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहो
पन्यस्तम्। उपदेशे किम्। अभ आँ अपः। यद्यपीह उअऊँ इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं तथापु
त्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम्। अच् किं। मनिनो मकारस्य मा भूत्। प्रतिज्ञा ॥ राम
यत इति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं एषामिति विग्रहः। एवं च प्रतिज्ञासम ॥ ३ ॥
धिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयं। पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विव लक्ष
णां विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि इन्निकारादिव्यवहारब
लेन यथाकार्यं प्राक्छित इत्यनुमीयत इति भावः। ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादित्यत आह।
प्रत्याहारेष्विति। व्यवच्छियन्त इति। प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा येनेति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि

योगमात्रं नमस्कारादिसंज्ञास्त्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः। प्रत्याहारार्थश्चैकचत्वारिंशदिति प्रांचः। चतुर्दशसू
त्रीस्थैर्हल्भिरिक्भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः। तेनस्तुश्तिङ्तादीनां रप्रत्याहारस्य
चयो द्वितीया इति वार्त्तिकस्थचयप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः। यत्तु अमन्ताड्ड इति यमिर्ञमन्तेष्वनिड्क इष्यत इति
चञम् वार्त्तिककृता व्यवहृत इत्याहुस्तन्न भसाभिधानम्। आद्यस्योणादिसूत्रस्थत्वात् द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिका
स्थत्वादित्याख्यातां तावत्। एवं च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वं
द्वः। सौत्रं पुंस्त्वं। वां काल इवेति फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु वः कालोऽस्येति बोध्यः। ऊ शब्देन स्वोच्चारणकालोल
क्ष्यते। आयरति। निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः। यच्चष्टस्का फिट्स्वरेण। अवङ्ङिति। अकारोऽनुदात्तः। त
स्यादितः। अन्तं चमिति। उपेयिवानित्यत्र उपसर्ग इव अविवक्षितमित्यर्थः। ननु तत्र ईयिवांसमतिस्त्रिध इत्यादि प्रयो
गदर्शनादविवक्षास्तु। इह तु अविवक्षायां प्रमाणं किमिति चेत्। लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण। त
थाहि। येऽरा इत्यत्र एकारः तत्र नपाद्यंवीपतिमित्यत्र पदपाठे ऊदीतो वाह्यदात्तो इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम्।

7

जात्यः स्वरितभेदः। स्वरितस्य हि सप्त भेदाः। तथा वेति अ संहि-
वत्.२

मनो० स्कं०

तनूनपात्त्वचीपतिशब्दयोरूमेवनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
शेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीएतयोरंत्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्। जात्यवदात्तयावांत्यो
तनूशचीनिपूर्वयोरिति। तथा स्वरितार्द्धस्य उदात्तत्वे प्रातिशाख्यमिति। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा। अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाऽक्ष-
रंपरमिति।२। अस्यार्थः। पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः। तस्य स्वरितस्य स्वतं चोदात्ता- ।।राम।
पेक्षया उदात्ततरा अर्द्धमात्रा बोध्या इति केचित्। अर्द्धमात्रा इत्यादिकं स्वाभिप्रायम्। अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्व- ।।४।।
स्यापि संग्रहात् व्यापकत्वादिदमेवादर्त्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनम्। स
शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेणेत्याह। न चेदित्यादि। उदात्तस्वरितपरं विस्तायेत्यर्थः। शाकल्यो याह। अ-
पाङ्क्तं तस्य यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः। उदादाया अर्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नंति कंपितमिति।१। उदादाय उदात्तं कृत्वा।
अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्राल्पस्पतस्ति ह र दत्तादियं थास्क मन्तांतरपरतया कथंचिन्नेयाः। क्वेति। किमो-

उदात्तादनुदा
त्तस्य स्वरितत्व
ऽर्थ्नोः प्राप्तः २

तृति स्वरितश्च व इति। अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तं। अश्वा इति। अशेः क्वनिनि नित्स्वरेणाद्युदात्तं संहिता
यां त्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः। येऽरा इति द्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तं एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादावित्युक्तेः। मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुख
सहितेति। तुल्यास्य। आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह ताल्वादीति। आभ्यन्तरेति एतच्च प्रशब्दबला
ल्लभ्यते। तुल्यास्यं किम्। तर्प्रा अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो माभूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्। वाक् श्च्योतति
शस्य लोपो न। ञमङणनानां नासिका चेति चकारेणास्य स्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते। अनुस्वारोत्तमा अनु
नासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम्। यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके। अनुनासिकाश्चोत्तमा इति कात्याय
न प्रातिशाख्यं। वर्गोत्तमा ङञणनमा अनुनासिका भवन्ति। चशब्दात्स्वस्थानापरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं
द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यम्। एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थं। तेन प्लुतस्यापि संग्र
हः। पूर्वत्रासिद्धम्। यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रतिपरं

देवदत्तस्य। हं८८
इतिन्यायात् २

मनो॰ स॰

नासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोयमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथइत्या
दौ ऽत्वं न स्यात् सरत्वाद्योरीत्यस्य प्रसंगात्। तथा च। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धांतो
व्याकुप्येत। अमू अमी इत्यादि च न सिध्येत्। अत आह त्रिपादीति। परं शास्त्रमिति च। एतेन त्रिपाद्यां विहितं का
र्यमसिद्धमित्यादि प्राचो ग्रंथः परास्तः। विवृण्वते कण्ठमिति। विवारप्रयत्न इति भावः। वर्गयमगा इति। ॥राम॥
वर्गगाः यमगाश्चेत्यर्थः। कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्। चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात्। अर्द्ध ॥५॥
विसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे त्वेरवनेवबोध्यम्। ऋलृवर्णयोरिति। आच आवरलौ तौ च तौ वर्णौ चेति वि
ग्रहः। ऋश्च लृश्च ऋलृ तयोर्वर्णयोरिति वा। प्रथमांतेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रहसिद्धत्वात्। ऋत्यक इ
ति प्रकृतिभावः। नाज्झलौ। आकारसहित इति। अत्र च कालसमयवेलासु इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिंगं।
न्नैवमपि पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम्। आश्च
आश्चेति द्वंद्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्तरपि प्लुतोपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात्। यणादिकमिति। शीतलशब्दे सव

पदीर्घआदिशब्दार्थः। अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः। यद्यपीति। ग्रहणकशास्त्रस्य अद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः। हो ढ इत्यु
पलक्षणं। रमास्त्वित्यत्र षत्वं वागाशीरित्यत्र झयो हः इत्याकारस्य घकारः। दासीहेत्यादौ दादेरिति घत्वं च ने
तिबोध्यम्। यदि तु विवृतेनूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तत
दानाच्सलाविति सूत्रं नास्त्विति भाष्योक्तिः तत्र। वृद्धिरादैच्। ऐजिह द्विमात्र एव गृह्यते तपरत्वात् तेन क्लृप्ते
कत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न। एवमुत्तरसूत्रेऽपि तेन गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न। भूवादयो धातवः। भू श्च वाश्चेति
द्वंद्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः। भूर्वो आदी येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वा सदृ
शाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति। क्रियावाचिनः किम्। याः २पश्यस इत्यादौ धा
तुत्वं मा भूत्। सति हि तस्मिन् आतो धातोरिति स्यात्। भ्वादयः किम्। हिरुक् पृथक् इत्याद्यव्ययानांशि श्ये इति भा
वार्यति ऊं तस्य च मा भूत्। स्तम्भ्वादीनामुदित्करणे न सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुम्पादीनां तु बहुलमतन्निद
र्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः। चादयः। अद्रव्यार्थाः किम्। पशुः। लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु यादवलो

ध्मंनयंतिपशुमन्यमानाः।पशु इतिसम्यगर्थे।उपसर्गाः।निस्दुस्इतिसान्तौनिसस्तपतावितिनिर्देशात्।अयोगवा
हानामविशेषेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंदुष्कृतमित्युदाहृत्यइदुदुपधस्यसकारस्यषोविसर्जनीयइति।भाष्यकारो
क्तेश्च।उपसर्गस्यायतावितिसूत्रेवामनोप्येवम्।निरःकुषः।सुदुरोरधिकरणेइतिनिर्देशाद्रेफांतावपी।तेननैकसू
त्रेहरदत्तः॥ ॥इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ ॥इकोगुणवृद्धी॥गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति।एतच्चपूर्वसूत्राभ्यांगुण
वृद्धिपदेअनुवर्त्यगुणोवृद्धिरितियेगुणवृद्धीइतियोजनयालभ्यते।तेनेहन।दिवऔत्।द्यौः।त्यदादीनामः।इ ॥राम॥
मं।षष्ठ्यंतमिति।सूत्रेषष्ठ्यंतस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतयानपुंसकात्सोर्लुक्इतिभावः।पदमिति।तच्चसं ॥ ६ ॥
भवतिसामानाधिकरण्येइगंतस्यांगस्येत्यादिक्रमेणासंबध्यते।मिदेर्गुणः।मृजेर्वृद्धिरित्यादौतुसामानाधिक
रण्यासंभवात्मिदिमृज्योरवयवस्येकइतिसंबध्यते।यत्तुइकएवस्थानेस्त्वितिप्राचाव्याख्यातंयच्चतट्टीका
कृतोक्तंअनियमप्रसंगेनियमार्थमिदमित्यादितत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्।तच्चैषपक्षंदूषयित्वापदोप
स्थितिपक्षस्यैवभाष्येसमर्थितत्वादित्याहुः।तच्चैषपक्षेपिदूषणोद्धारःशब्दकौस्तुभेस्पष्टीकृतोऽस्माभिः।

अथापि अभक्तत्वेऽपीदंसिद्धं तथाऽपि तातापिण्डानामितीन
ोपडदाहार्यः। २

आदिना पयांसीत्यादि ज्ञेयम्। स्वमते तु न पदे शिवस्तो
नहि हल इ तत् शोत्यस्यैव स्यात्। १

अचांमध्य इति। यत्तु प्राचोक्तं अन्त्यादचः पर इति तन्न। शेमुषादीनामित्यादावंत्यस्याचोऽसंभवात्। तस्यैवांतावयव इति।
तेन न नृपूर्णीत्यादावंगस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः। पयादित्वे सन न सिद्ध्येत्। अभक्तत्वे तु वर्हलिह इत्यत्र वर्हाभ्रेलिह इ
ति रवशि अरुद्विषद्दिति मुमि मोऽनुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वादिति भावः। यत्तु अभक्तत्वे च नृपूणीति दीर्घो न स्यादिति
तत् तदादिग्रहणं स्यादित्यनुमर्थमित्यंगसंज्ञासूत्रस्थ वार्त्तिके नैव दूषितप्रायम्। स्थाने योगेति। स्थानेन योगोऽस्या
इति विग्रहः। निपातनादेत्वम्। अनेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीय इति। तेन चेतास्तोता
इत्यत्र प्रमाणत आन्तर्याद्वा नकारो नेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यन्तानामनुकरणम्। निःशब्दो नैरंतर्यपरः। दि
शिरुच्चारणक्रियः। अनियमित्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहित एवेति। पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्व
स्यैवेति च नियम्यते। अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। परस्य यदिति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रि
तम्। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धांते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। अ
नेकाल्शित उदाहरणम् इदम इश्। इतः। यत्तु वृत्तिकृता जस्शसोरित्युदाहृतं तन्न। सर्वादेशतायाः प्राक् शि
त्वस्यैवाभावात्। तत्र हि जपालोऽपि च आनुपूर्व्यादिनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः। इत्यादाविति। आ

नित्यादंतरंगं यथा। ग्रामणिनी इत्यत्र नित्यमपि कृल्लक्षणं नुमं बाधित्वा। अंतरंगो नपुंसकह्रस्वः। अनजन्तत्वान्न स्यात् २

यद्युत्तरस्येत्यंशो न प्रवर्त्तेत तर्हि परमरत्तभिर नवतय इत्यादावपि स्या २.१

मनो·सु· दिशब्देन अतो भिस ऐसिति गृह्यते। परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक्कृति यत इत्युक्तम्। उत्तरस्येत्यंशस्त्वो
शेसोरपि प्रवर्त्तत एव। यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रे २. ऽविद्धणवतां पंचमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। अनन्तरार्थ
परनित्येति। परान्नित्यम्। यथा तुदति रुणद्धि परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ। तथा रधेर्णिचि रधयति प
रामपि उपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरचीति नुम्। नवसोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य इति वाच्यम्। कृताकृतप्रसंगमात्रेणा
पि क्वचिन्नित्यताऽभ्युपगमात्। अन्तरंगं यथा। उभये देवमनुष्याः। इत्र प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा स ॥राम॥
र्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वात्। अपवादोपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरंगेण बाध्य ॥७॥
त एव। यथा। अयजेइन्द्रं यामेहि सर्वेहि त्वं। अत्रान्तरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुण
योरपवादस्तथापि समानाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्। इण्डि शीनामागुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। असिद्ध
मिति। तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐ इत्यैत्वं न। अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि वा निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्य
ते फलं च तुल्यम्। तथापि अकृतेत्येव लघु। प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्व
न्तीति। यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिटं अन्तरंगत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नंक्ष्यतीत्यालो

ग्रहणकशास्त्रं तु अस्य चावित
रितार्थं।२

च्यन कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणम्॥ ॥इको यणचि॥ ॥प्रत्याहारग्रहणे श्रुतग्राह्यवाच्ये निरूढलक्षणा
दीर्घाज्जसि चेति ज्ञापकात्, त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशाच्च। तेन इक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यते। यण्शब्देन सप्त। भाव्यमानत्वे
न सवर्णग्राहकत्वेपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणात्। अतो नास्ति यथासंख्यम्। न च लक्ष्या
र्थबोधात् पूर्वं भाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम्। एवमपि द्वितीयचतुर्थाभ्यां ऋकारऌकाराभ्यां
प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात्। तस्मादिह स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणै
वेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। स्थानत आन्तर्यादिति। अनचि च। द्वे वेति। यरोऽनुनासिक इति पूर्वसूत्राद्वाग्रहणमनु
वर्तत इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति सूत्रं तत्प्रपंचभूतं पूर्वत्रसूत्रद्वयं च नारंभणीयमि
ति भावः। यत्तु दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पेउ
पपत्तिविन्नार्थं क्लिश्यन्ते तन्मुधैव। पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्या
पि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः संस्कर्त्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रंथविरोधात्, स्वग्रंथविरोधाच्च। अ
त एव प्रातिशाख्यभाष्येपि आत्वारथमिति मंत्रे तकारद्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन च आस्ते इत्यत्र सकार
ननु स्थानेन्तरतम इति परिभाषा किं। त्रिस्थानसाम्ये उत सर्वस्थानसाम्ये। नाद्यः। ऌकारस्थाने वकारप्रसंगात्। दन्तस्थानसाम्यात्। नान्त्यः।
वेनास्तोतेत्यादौ एकारानापत्तेः। कंठतालुस्थानकत्वाभावात्। तस्मादनेनापि नेष्टसिद्धिरिति दिक्।६

२नो० मु० स्यद्वित्वविकल्प उक्तः। एवं वया त्रंशा इत्यत्र तकारस्य द्वित्वं असदित्युक्तिरेवासतीति दिक्। स्थानिवदादेशः। धात्वंगकृत्त
द्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम्। तत्किं परिगणनं उदाहरणमात्रं वा। नाद्यः। सिच्क्सचङादीनां च्ल्यादे
शस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः। नान्त्यः। अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथक् ग्रहणवैयर्थ्यात्। प्रकृत्येति वृत्तिकारोक्तमुदा
हरणमपि मन्दम्। क्त्वामात्रस्याव्ययत्वात्। कृत्त्वेन सिद्धत्वाच्च। इत्याशयेनाह आदेश इति। अनल्विधाविति किम्।
तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अला विधौ यथा व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गस्याट्त्व
माश्रित्य अट्कुप्वाङ् इति णत्वं प्राप्तम्। अलः परस्य। द्यौः पन्था। हल्ङ्यादिलोपो न। अलो विधौ। द्युकामः। वलि ॥राम॥
लोपो न। अलि विधौ। यजेः क्तः। क इष्टः। हशि चेत्युत्वं न। अल्त्वेन स्थान्यवयव एव गृह्यते तेन रामायेत्यादौ सु ॥ ८ ॥
पि चेति दीर्घः सिध्यति। तद्विधौ हि य आदित्वमाश्रितम्। यत्र आदेशावयवः न तु स्थान्यवयव इति। तदेतत्सकल
मभिप्रेत्याह न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचित् न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपद्येत्यत्र व
लादिलक्षण इण्न। तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। अल्विध्यर्थमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं
न। उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया न संप्रसारणे इति निषेधात्। न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्। अंगाऽ

इत्यत्र व
दिल
निवत्वं ग

16

क्ङिति प्रत्यये परे तद्विधानात्। प्रागभ्यासविकारेभ्योऽधिकार इति पक्षं दूषयित्वा आसप्तमसमाप्तेरिति पक्षस्यैवाकरे सिद्धां
तितत्वात्। किञ्च। पूर्वसूत्रेण स्थाने प्रयुक्तमतिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते। नायकः पावक इत्यादौ एचोऽयवायाव इ
त्यादीनामप्रवृत्तिप्रसंगात्। अनेन तु वार्यते। शास्त्राधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारा
त्। न पदान्तेति सूत्रे यल्लोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गं। अत एव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः। स्थानिनि सति अभवन्त्यास्त
स्या आदेशोऽप्यभावातिदेशात्। उक्तं च। कार्यमतिदिश्यतां वा संज्ञा संज्ञापि नेह भारोऽस्तीति स्यादेतत्। पूर्वत्वस्य सा
वधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम्। सन्निहिते चेह न यः स्थानी आदेशः निमित्तं च। तत्र न तावत्स्थानी अ
वधिः तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरणस्य च ऐकारस्य आयादेशापत्तेरित्याशंक्याह। अचः
पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पूर्वत्वमुपलक्षणम् न तु विशेषणमिति भावः। एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेतोः सिद्धमिति वा
र्त्तिकं व्याख्यातम्। न पदान्त। पदस्य चरमावयव इति। ह्रस्वं वेतीति ह्रस्ववीः। ह्रस्वं वातीति ह्रस्ववाः। तमाचष्टे ह्रस्वक्
क्विप्। इह लोपो व्योरिति वल्लोपेन। स्थानिवत्त्वात्। न च न पदान्तेति निषेधः। इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्।

मनो॰ सु॰

पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत्। सुबंताणिजिति हरदत्तादिमते ऽन्तर्वर्त्तिसुपा पदत्वात्। न चेष्टवदित्यतिदिष्टेन
णित्रिभत्वेन पदत्वबाधः। णिचो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यल्लोपादय आदिशब्द
ग्राह्याः। वरे इति तु वरेयोऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्। सहविवक्षाभावेपि निपातनात् द्वंद्वः सप्तम्या लुक्। आद्योदा
हरणानि। पदान्ते कानि सन्ति कौस्तः। द्विर्वचने। सुध्युपास्यः। वरे। यायावरः। यश्च यङः इति वरच्। अतोल्लोपयल्लोपौ। स च आ
तो लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्। यल्लोपे। यातिः। यातेर्यङन्तात् क्विप्। अतो लोपः। यल्लोपः। अल्लोपस्य स्थानिव ॥ राम
त्वादातो लोपः। यल्लोपः। न च पुनरालोपः शंक्यः। तिपो लुङ्न्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। स्वरे। चिकीर्ष ॥ ए
कः। सनो अतो लोपः। लितीति ककारे कारस्य उदात्तत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः। शिण्ढि। दीर्घे। प्रतिदीव्ना।
जोसि। सग्धिश्च मे। अदनं ग्धिः। अदः क्तिनि बहुलं छंदसीति घस्लृ आदेशः। घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः। झलो झ
लीति सलोपः। धत्वम्। घस्य जश्त्वम्। सहस्य स इति सः चात्स इत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति
सूत्रेण सः। चरि। जक्षतुः। संयोगान्तस्य। तदन्तस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिला

18

भ्यांसंयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितम् तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दूषणं करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तस्येति
द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम्। वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्या औत्सर्गिकी द्वित्वादिकं तु यत्नलभ्य
मिति भाष्ये स्थितम्। यण इति। वार्त्तिकम्। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या च द्वेधा। झलो झलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य
झल एव लोपो विधीयत इति। अन्तरंगे लोपे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठी असिद्धपरिभाषा त्रिपादी
स्थत्वेनासिद्धमन्तरंगं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधः।
तस्यानित्यत्वात्। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपेऽजानन्तर्याभावाच्च। तथा च वार्त्तिकम्। संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः। न वा झ
लो लोपात्। बहिरंगलक्षणत्वाद्वेति। इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्त्तिकद्वयम् तृतीयं तु कार्यकालपक्ष इति विवेकः।
यत्त्वाहुः। वार्त्तिककृतो वचनम् प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति तन्निर्मूलम् मतभेदे प्रमाणाभावात्। यद
प्याहुः। कार्यकलनंशाल्वे च आनन्ताणाः कावूकलत्वशाल्व अदर्शयतेरथ विनितदपि न। पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोप
स्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वपूर्वमन्तरंगं परं परं बहिरंगमिति अल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वा

19

मनो॰सु॰

त्। अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे श्रूयतेः क्विपि श्रुत् इत्युदाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात् न तत्स्थानिवत्त्वं क्वौ विधिं प्रतितन्निषेधात्। विविलोपो व्योरित्यस्य प्रसंगाच्च। गिरिवेश्मयते स्म क्विपि यणः प्रतिषेधार्थवचनारंभपक्षे गिरिव् इत्युचितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्। इति पक्ष इति। पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। चत्वारि रूपाणीति। यत्तु वदन्ति धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वे अनुभयद्वित्वे च नव रूपाणि। तथाहि। एकधं त्रिधा। एकयं द्वियं त्रियं च। एवं द्विधं त्रिधं च त्रियेति। न चान्तरंगे द्वित्वे बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वं त्रैपादिके त्वन्तरंगे बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। पुनर्द्वित्वमशुद्धम्। एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तत इति। एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च झरो झरीति हलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः। लोपस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत। किञ्च। एवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्त्तेत। अत एव लिटि धातोरिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। सन्नन्तायङन्ताद्वाणिजन्तात् द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तं। तस्मादिह त्यजवा पञ्चमा

॥ राम ॥ १०॥

दीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपाऽनस्यमिति। न चत्वोक्तिरसंगतैव। सकारद्वित्वे नाष्टौ विसर्गद्वित्वे न षोडशेति त्वन्यदेतत्। यदप्युक्तं नैपादिकेऽन्तरंगे इत्यादि तदपि न। नार्कुटः नार्पत्य इत्यत्र विसर्गनिवारणाय हृद्धरसि द्वत्वस्य तेनैव भाष्ये स्पष्टत्वात्। संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्। स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च। तस्मादिह यथोद्देशपक्षोऽग्राह्यो बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तये। तथा च। भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रेत्युदाहृतम्। न चैवमपि इकोऽसवर्ण इति शाकल्येन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम्। समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमास एव निषेध इति वाच्यम्। भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। नन्विह यणोव दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेत्। न। संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणमिति वार्त्तिकोक्तेः। संप्रसारणस्थानिकस्य अतथात्वाच्चेति केचित्। तन्न। ऊनर्त्यस्यासिद्धेः। न चैवमपि न भूसुधियोरिति यण्निषेधः शंक्यः। आंगत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति च्योः सुपीति च तद्द्वये न प्राप्तस्यैव निषेधाच्च। यात्रे शइति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न। द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्। सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानिवत्त्वेन निमित्तत्वमिकः तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकान्न बाध्यत इति केय

21

मनो० स्त्र.

टः तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येत्युक्तम्। तच्च वेत्यतोत्र रूपद्वयम्। लाकृतिरिति त्वेकमेव। ह॰ लोपमात्रम्। लोपः स्यादेवेति। झयोः
इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। एतच्च लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। माहात्म्यमिति। अत्र मल्लोपो नेत्यर्थः। हलो यमां यमि सवर्ण
लोप इति तु न सूत्रितम्। आर्ङ्गौ वसू ईः शार्ङ्गः आर्त्तिः इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः। वा न्तोयि। यकारादाविति। विशेषण
मात्मान्तस्य संज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य येन विधिरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्त्तिके
नायमर्थो लभ्यते। ओदौतोरिति। पूर्वसूत्रे तयोरेवावान्तोऽप्रतिस्थानित्वेन निषेधितत्वादित्यर्थः। ननु गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वे
षामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादित्याशंक्याह। वान्त इत्यत्रैवेति। लव्यमिति। लुनातेरचो यत् सार्वधातुकार्द्धधातु ॥ राम॥
कयोरिति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओरावश्यक इति ण्यत्। क्षय्यमिति। शकि लिङ् चेति यात् कृत्याः। क्षेयमिति। अर्हे कृ ॥ ११॥
त्यतृचश्चेति कृत्यः। हरएहीति। इह ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम्। उरण् रपरः। आन्तरतम्यादिति। रेफशिरस्कस्यार
इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः। पक्षे द्वित्वमिति। ऋधेर्यस्येति भावः। लोपो वेति। झयो होऽन्यतरस्यामि
ति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः। एतच्च नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। प्रागुक्तविकल्पानुवृत्तेरुक्तेर्न्यूनताऽय
दपि व्याख्यातम्। शिः शरोऽचीति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्र संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्। अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयस्य

22

यं द्वित्वमिति । तन्न । तदुत्तरभाष्येणैवडुक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वेऽचोरहाभ्यामिति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च शरोऽचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यम् । भाष्यकारादिव्याख्यानमेव चात्र शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्यात् द्वावेवानुशिष्येते इति । तन्न । लोपस्यैवैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधमिति । यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमपि बोध्यम् । एत्येधत्यूठ्सु । अत्र एतीत्यनुवर्तते तच्च एतेरेव विशेषणं न त्वेधतेः । अव्यभिचारात् । नाप्यूठः । असंभवादिति वृत्तिकारः । अत्र कैयटः । एधतेरपि विशेषणम् मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसंभवात् । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथापि क्वचित् दृश्यत एव । न च णौ चङीति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमथजादेर्द्वितीयस्येति धिशब्दस्य स्थाने धिधिशब्दादेशसति च स्वसौरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंभवोऽस्तीति वाच्यम् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथाइहैव णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सन्सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं चङीति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम् । ओणेरृदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि णौ चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् । अत्र माधवः ।

मनो॰ ख॰

माभवान्प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसंगः। ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधातिग्रहणे नाग्रहणात्। अतएव हि न भा भूएकमिग
मीत्यत्र ण्यन्तानां णभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तन्नैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यास
कारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम्। किञ्च। ण्यधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र अभिषावयतीत्युदा
हृत्य ण्यन्ते नाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशंक्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भा
ष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्यात्। न वहेरवडीति लिंगात् प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यम्। ज्ञा ।।राम।।
पकस्य ऊत्वमात्रविषयत्वात्। तथा च वार्तिकम्। हृश्च डि॰ प्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात्। ज्ञापकं तु वडोऽन्यत्र ण्य ।।१२।।
न्तेऽपि ऊत्वभावस्येति। तस्मादुक्तिविरोधात् भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रंथैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुप
क्ष्योऽयं कैयट इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावतापि प्रकृतिभागस्यैकदेशरूपत्वं केनापण
तमिति परिभाव्यताम्। न ह्युपैधत इत्यादौ तिङन्तस्यैकदेशरूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे साह्रीयते। तथा च उपसर्गा
त्सुनोतीति सूत्रे च वार्तिकम् सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादिति। यत्त्वभिषावयतीत्यत्र भाष्यादिविरोधोद्भावनं त
द्विपरीतम्। यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्य

24

धिकस्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। को ह्येधयति सावयत्योर्विशेषः यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सु नोतेस्तु
ग्रहणमिति। यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्। विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्र
कृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेन उपसंख्यानस्याऽवश्यकत्वात्। अत एव न तत्र न्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः प्रत्यु
ततैव वा विरोधः। षष्ठे भाष्यवार्त्तिकयोरेत्येधत्योरिति योगं विभज्यैव वाति विशेषितत्वात्। तस्मादिह वृत्तिग्रंथो मा
धवग्रंथश्च असंगत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे एजाद्योरिति। अक्षौहिणीति। ऊहोऽस्त्यस्याः ऊहिनी अक्षाणामूहि
नीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। यत्तु प्राचा विगृहीतं अ
क्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति। तदप्यूहिनीशब्दे न षष्ठीतत्पुरुष इत्येवं परतयैव कथंचिन्नेयम्। ऊहशब्देन
समासे तत इनौ तु वृद्धिर्न स्यात्। अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरि
तार्थत्वात्। यथोक्तं प्राक्। इण्ङ्शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। स्वादीरेरिणोः। ईरेरिण्योरिति काशिकोः
पपाठः। स्वैरातिणिन्यत्रस्य अस्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसंगात्। स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्रागभागमादाय वृद्धिर्बोध्या। यत्तु
व्याचख्युः लिंगविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्। प्राडूहोढोढ्येषैष्येषु। अत्र ऊहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तः भा

25

ष्यादौ तु न दृश्यत इति प्रांचः। इदानींतनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्त्तिकयो रूढशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थ
स्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। व्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञाप
कमिति। नन्वेतदयुक्तम्। फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाप्यतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपपन्नत्वादिति
चेत्। विभ्राड्विभ्रागिति रूपद्वयं हि साध्यम्। तत्र व्रश्चादिसूत्रे राज इति पठित्वापि सुसाधम्। एकस्य भ्राजतेः ऋत्कार
स्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्। ऋभ्राज इति। भ्राजभास इति विकल्पस्य वातनिकतया ऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलकता
यावद्वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वाच्च। तस्मात्सीरदेवोक्तं ज्ञापकमिति सम्यगेव। प्रैष्य इति। एषसाहच ॥राम॥
र्यादिष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते। तेन ण्यन्तादिषेः क्तोल्यपि पररूपमेव न वृद्धिः। प्रेष्यगतः। प्रवत्सतर। अत्र कालापानु ॥१३॥
सारिणः वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णमिति उदाहरन्ति। अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं
भाष्यादिविरुद्धम्। अन्तादिवच्च। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। यथासंख्यं नेत्यभिप्रेत्याह पूर्वस्यान्तवदिति।
स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम्। न चाल्विध्यर्थमिति भ्रमितव्यम्। अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथा अय
जे इंद्रं इत्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। तथा च वार्त्तिकम्। न वाश्रिताद्रूपातिदेशादिति। न विसर्ग इति। एतच्च सुखार्त्ते इ

त्यादावपितुल्यम्। अत्रकार्यकालपक्षेबहिरंगत्वादसिद्धत्वमपिबोध्यम्। नचनाजानन्तर्यइतिनिषेधः। यत्रांतरंगेबहिरंगेवा अत्रोरानन्तर्यंतत्रेतिहरदत्तपक्षेनत्वाभावपियत्रपश्चात्प्रवर्तमानेअजानन्तर्यमितिकैयटमतेनिषेधाप्रवृत्तेः। बद्धपक्षेत्वेनबहिरंगार्थाद्वृद्धौ अजानन्तर्यसत्वेऽपिपश्चात्प्रवर्तमानेविसर्गेतदभावात्। उपसर्गेणेति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइतिउक्तत्वादितिभावः। प्रार्षभीयतीति। शरोँचीतिद्वित्वनिषेधः। प्रेजतइति। एजृदीप्तौ कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी। एजतेर्कंपतइतितुप्राचांव्याख्यानंप्रामादिकमेव। एङ्ग्रेङि।त्येवसिद्धेपरग्रहणं अतोगुणइत्युत्तरार्थं। रूपग्रहणंतुविस्पप्रयोजनं। एङि। परइत्येवसिद्धेः। यथाऽमिपूर्वइति। नियोगोऽवधारणमिति। यदाहुः। अनवक्लृप्तौयदादृष्टः पररूपस्यगोचरः। एवस्तुविषयोवृद्धेर्नियमेऽयंयदाभवेदिति॥२॥ एतेननियोजनंनियोगोव्यापारइतिव्याख्यानंपरास्तम्। यदेवपूर्वेज्वलनेशरीरंममैवजन्मान्तरपातकानां इत्यादिप्रयोगाविरोधात्। उदाहृतवार्तिकश्लोकविरोधाच्च। लङः शाकटायनस्यैव। तपस्तपःकर्मकस्यैवइत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च। अयंतुश्लोकवार्तिकमिदमित्याहुस्तदसत्। शकंध्वादिष्विति। शकंध्वादिविषयेतत्सिद्ध्यनुगुणंपररूपंवाच्यमित्यर्थः। अतएवाह। तच्चटेरिति। यदितुआदित्यधिकारादकारस्यैववक्ष्यतेतर्हिमनीषापतंजलिरितिनसिद्ध्येत्। केचित्तुमनःपतत्स्वद्वयोः

मनो. सु.

पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽकारस्येव पररूपमाहुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः। शकन्धुः। कर्कोणां राज्ञामन्धुः क
र्कन्धुः। बदरी वाचीतु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः। अन्दूदृम्भू इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा पचाद्यच्। कुलस्या
टा कुलटा। ईष उञ्छे ईष गत्यादिषु। आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा।
लांगलदण्डः मूर्द्धन्योपधः। यत्तु प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लांगलदण्डके इति रभसकोशात् तालव्योपधः तस्मिन्प
रे आद्गुण इत्येव भवति। हलेशा। पतन्नंजलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वात्। इति पतञ्जलिः। मार्त्तण्ड इति। केचिदत्रसव
र्णदीर्घमिवाहुः। परामार्त्ताण्डमास्यत्। पुनर्मार्त्ताण्डमाभरत्। विश्वामार्त्ताण्डो व्रजमित्यादि वैदिकप्रयोगास्तेषामनु ॥ राम ॥
रूपाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकं न समासे स्थितौ सत्यां इदं प्रवर्त्तते तेनेह न। हे पलसुतोष्ठव्र ॥ १४ ॥
णास्त इति। अव्यक्तं शब्दं व्याचष्टे ध्वनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्यतानुकरण
त्वं किं। चित्साम्येन बोध्यम्। यत्तु प्राचोक्तम्। अतः किमं दकारान्ते माभूदिति। यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरो
पलक्षणमिदं वटकू मरुत् इत्यादेरपीति तन्निस्सारम्। प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निरालंबनत्वात्। यत्तु व्याचख्युः। अ
तो गुण इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्यशब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जश्त्वं शास्त्रान्तरं तदापि स्यात् पुनर

ग्रहणे तु तात्त्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति तच्चिन्त्यम् । उरत्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । नाम्रेडितस्येति नि
षेधे पटत्पटदितीति उदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च । तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्तीदान्तत्वात् । एतेन अनुका
र्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेति वदपदत्वात् पटत् इतीत्य नज उत्वं नेतियन्योपि प्रत्यु
क्तः । उत्तरग्रंथविरोधात् । उरत्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च । ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण
प्रयोग इति चेत् । न । अलौकिकप्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । संहितायामविवक्षायां तत्संभवा
च्चेति दिक् । अकः सवर्णे । अचि पर इति । यदा तु ऊष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदे
ह अचीति नानुवर्तनीयम् । अकोकि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । यत्तु प्राचा व्याख्याते दीर्घप्राप्ते ह्रस्व
ऋकारः लृकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् । एङः पदान्तादिति । ङसिङसोश्चेत्यस्यारंभा
दस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव वक्तव्यम् । सर्वत्र विभाषा गोः । यद्यपि छन्दसीति न प्र
कृतं तथापि यजुष्युरः इत्यादिप्रक्रमाच्छंदस्येवेदमिति संभाव्येत । अतः सर्वत्रेत्युक्तम् । तद्याचष्टे लोके वेदे चेति
इह एङ इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न । चित्रग्वग्रमिति । प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह । हसि

मनो॰ कृ॰

अगोऽग्रम्। प्रकृतिभाव इति। प्रकृत्यांतःपादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः। यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धीति सूत्रे नांतःपादमिति
पाठः स्थितः षाष्ठभाष्येप्येवम्। तथापि शाकलसूत्रे कृत्स्वश्चेति नकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात्प्रकृत्यांतःपा
दमिति पाठोपि साधुरेव। नेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयम्। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्रापि एङन्त
स्य गोरिति व्याख्येयम्। अचीति सूत्रे अपि तु मुचितम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। गवीति। यत्तु प्रागाग्र इति प्र
त्युदाहृतं तन्न। सत्यपि वङि अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः। न च सत्यवङि ङ्यादेशः स्यात् स्त्रियां तु टाप्स्यादिति वाच्य ।।राम।।
म्। सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात्। न च सा अनित्येति वाच्यम्। तावताप्यौत्सर्गिकत्वप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः। ।।१५।।
गवाक्ष इति। गवामक्षीवेति विग्रहः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्समासान्तः। वातायने रूढोऽयम्। पुंस्त्वं लोकात्। इंद्रे च। आरं
भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। इंद्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासम्मतत्वादुपेक्षितः। एहि कृष्णेति। दूराद्धूते चेति प्लुतः। यत्तु
कृष्णा३ एहीति प्राचोदाहृतं तन्न। दूराद्धूते चेत्यादेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्। चक्र्यत्रेति। इह स्कोरिति कलोपो न। यणः
कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया असिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। पूर्वत्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति। तस्य दोषः संयोगा
दिलोपेत्याद्युक्तेः। दूराद्धूते च। हूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। दूरात्संबोधन इति। उपल

हण तयाव्याख्यानस्य फलमुदाहरति। सक्तून्पिबेत्यादि। गुरोरनृतः। अपिशब्दो गुरोरगुरोश्चटेः प्लुतार्थः। दे३वदत्तेति। अ
स्यएहीत्यादि। एवमग्रेपि। सर्वः प्लुत इति। तथा च। अप्रीत्प्रेषणेपरस्यचेतिसूत्रे भाष्यम्। सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छतावि
भाषाकर्त्तव्य इति। साहसं शास्त्रत्यागः। तदनिच्छताशास्त्रमर्तैरुं घानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः। वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं
धर्माधिक्यफलकमपि अशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेतीति भागवतंव्याख्या
तम्। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। किञ्च। इह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्। आख्यातप्राग्वर्त्तिनो ह्यनुकरणासंभ
वात्। अपि च अस्तु प्लुतः। प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु। तथा च ईचाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यम्। ईग्रहणेन नार्थः। व
शार्यं वशोयमिति। प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः। अपि च। इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव। अप्लु
तवदुपस्थिते इति सूत्रात्। उपस्थितं नामावैदिक इति शब्दः। तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः। एवं च तुह्यपि
निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्त्तव्या। द्विवचनमिति। सुप्तिङंतमित्यन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः। तेन हन। कुमार्योर्वध्वोश्च अगारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति स्पष्टं चेदं भाष्यादौ।
द्विवचनान्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यादिति तु भावः प्रमाद एव। हरी एताविति। इह शाकल्लेन। प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादि

ध्रियमाणोऽवतौ इद्धार्मं किस्तत्रेदमब्रवीत्

मनो· स्कः त्युक्तम्। अत्र वृत्तिकारः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदंपतीव जंपतीवेत्युदाजहार। तत्र मुनि
त्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते मणी वोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थय
ते। इवार्थ इति। वशब्द इति। वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। व वा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रंथव्याख्या
च वसरे शार्ङ्गं व पर्युर्य इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्। कादंबरखण्डितदलानि व पंकजानीत्यादि दर्श
नाच्चेति भावः। यत्तु पानान्तरं वद्यायथा तथेत्यादि तदयुक्तम्। नामलिंगानुशासने प्रक्रमे तद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात्। अप ॥राम॥
त्यसमूहादिपर्यायमध्ये ण्यफिञ्ञ्वुआदीनामनुक्तेश्च। अदसो मात्। इह एकारो नानुवर्त्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह। ई ॥१६॥
दूताविति। ननु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः। मुत्वस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वात्
अत आह रामकृष्णाविति। ऐसि पूर्वेण न सिध्यति ओकारान्तत्वादिति भावः। अदसो मादिति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासि
द्धे आरंभसामर्थ्यात्। एकारोपीति। तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माग्रहणमिति भावः। अत्रेदं चिंत्यम्। ई
दूत्सप्तम्यर्थप्रग्रह्यश्च। अदसः। एवं द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रेऽप्यमीद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे मा
ग्रहणं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति। शे। छांदसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमनुक्तम्। वस्तुतस्तु अनुकरणार्थं

तया लोकार्थमपि संभवत्येव। त्वे रायो मे राय इत्यादौ। त्वे इति मे इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात्। आसे इति। अस्मभ्यमित्यर्थः। भ्यसः
सुपां सुलुगिति शे आदेशः। शेषे लोपः। निपातः। अनाङिति पर्युदासादेवाऽत्र पनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थम्। स्पष्टार्थं
मिरूवहन्तश्च। आ एवमिति। पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यसे
इत्यर्थः। आ एवं किलेति। स्मरणद्योतकोऽयमाकारः। वाक्येत्यादि। तथा च भाष्यम्। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति॥१॥ अत्राङि ह्रस्व एव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्याङित्त्वं तत्पर्यवसितं दृष्ट।
ईषदर्थे इत्यादिश्लोकः अवैदुत्यानुवादः। एवञ्च अत्र आँ अपस्त्यन्नसमभ्यर्थहेतेरथाकारस्याङित्त्वादाऽनेऽनुनासिकश्छं
दसाति प्रवर्त्तत इति भावः। ओत्। निपातः किम्। देवोऽसि। वायवायाहि। संबुद्धौ। ऋषिर्वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा द
र्शनादित्यभिप्रेत्याह। अवैदिक इति। संबुद्धौ किम्। अलो इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो माभूत्। यत्तु चादित्वे निपाता
नुवृत्तेः इह न संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति तन्न। तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृति
भावाप्रसक्तेः। इकोऽसवर्णे इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तत इत्याकरे स्पष्टम्। एवं च प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रेऽपि तत्सं

ईषदूरुत्या
नुवादः ६

33

मनो॰ रू॰

बंध आवश्यकः। गवितिवनपदम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्। उञः। निपात
एकाजितिप्राप्तेविभाषेयम्। ऊँ। अनुनासिकइति। तेनास्मिन् परे यरोऽनुनासिक इति विकल्पः। यदेतन्ऊँ इति पठसि पदेत
दूँ इति वात. दीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवतत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथायरोञमिञमीत्येवावक्ष्यत्। मयउञो वो वा। मयः
परस्येति। परादितितु प्राचः प्रमादः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यत्यादेशाउच्यंते इति भाष्यात्। आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्याएवच्या
प्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अतएवेदंवत्वंनिपाद्यांविधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वेहि इकोयणीत्यनन्तरंम ॥राम॥
यउञो वेत्येवावक्ष्यत्। यणांतरअन्ववर्तयिष्यत्। इह मयउञ इतो परेऽष्टाविंशती रूपाणि। तथाहि। उञ इति प्रगृह्यत्वे ॥१९॥
किमुइति। वत्वपक्षे किम्विति। ऊँ आदेशे किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्वेन मयउञ इति प्रकृतिभावापवादभूते
आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँिति। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयोयण इति द्वित्वस्य मकार
स्यानचीतिद्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावेद्वयमिति दशकम्। प्रगृह्यसंज्ञाविरहपक्षे तु मयउ
ञइतिवत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीति यणेव। तस्यासिद्धत्वान्मोनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्णपक्षे अनुनासि

कानुनासिकवकारद्वयोपेतंएकादशंरूपम्। अनुनासिकस्यद्वित्वेहलोयमामितिलोपस्यवैकल्पिकत्वादकरणेत्रि
वकारंद्वादशंरूपं। परसवर्णाभावपक्षेऽनुस्वारस्यययस्वासिद्धिकेद्वित्वेसंकलनयाचतुर्दश। इतिशब्देकारस्यअ
णोँप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति॥ ॥इत्यच्सन्धिः॥ ॥स्तोश्चुना॥ स्तोरितिसमाहारद्वंद्वः। सौत्रं
पुंस्त्वम्। श्चुनेतिसहयुक्तेतिसूत्रेविनापितद्योगंतृतीयेतिवक्ष्यते। योगइति। एतदध्याहारलभ्यम्। अत्रस्थान्यादेश
योर्यथासंख्यम्। निमित्तकार्यिणोस्तुन। शादितिज्ञापकात्। अल्पाच्तरमित्यादौतुसौत्रत्वात्श्चुत्वंन। तज्ज्ञानमित्या
दौतुभवत्येव। स्तोःश्चोश्चुरितिसुवचम्। नचतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिपरिभाषोपस्थानेनयज्ञःयाञ्चाइत्यादिनसिध्येत्।
शादितिलिंगेनतस्याइहानुपस्थानाभ्युपगमात्। ष्टुना। इहापिकार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यंन। तोषीतिज्ञापकात्। ष्टो
ष्टुइत्युचितम्। ईड्ढे ईट्टेइत्यादौनपदान्तादितिज्ञापकान्नदोषः। सर्पिष्टमामिति। ह्रस्वात्तादावितिषत्वम्। प्रत्ययेभा
षायामिति। यत्तुप्रशाम्यादिनित्यमितिपाठितंयच्चहलन्तप्रकरणेषषांषण्णामित्युदाहृतंयच्चयरोऽनुनासिकइति
वानुनासिकइतितन्नव्याख्यातंतत्सर्वंभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। यवादिगइति। यचिभंतसौमत्वर्थइतिसंहितयापा

मनो. रू. ढे तसादितितात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भवेनाप्येतत्समाधातुं शक्यमिति। केचित्तु न्न। मृन्मानित्यादावतिप्रसंगात्। उदस्था।
अनुस्वारस्य ययीत्यत्र सममस्तमपि सवर्णग्रहणं इह निष्कृष्य संबध्यते एकदेशोस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह।
पूर्वसवर्णः स्यादिति। अघोषस्येत्यादि। एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रंथाः प्रत्युक्ताः। यदप्याहु नयोर्द्वितीयाः शरीत्य
स्योपन्यसनं तदतिरभसात्। तच्छिवइति। यत्तु प्राचा तत्शिवइत्यत्र जश्त्वे कृते खरि चेत्युक्तं तन्न। तदोदात्त्वेन
जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्। यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदोवावसानइति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन संबंधे सत्यां जश्त्वा ॥राम॥
न्त्रइति जश्त्वे खरि चेति चर्त्वमिति तदतिरूक्षवीयः। जश्त्वं प्रति अवसाने च चर्त्वस्यापवादत्वात्। जश्त्वे शिवशब्दानपेक्ष ॥१८॥
णाच्च। भाविन्यवसानभंगे वावसाने इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च। प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसंभवात्। तदुक्तम्। अकृतव्यूहाः
पाणिनीया इति। कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च। अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि लघुकरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः किंन
श्रूयताम्। अथ तनोतीति तदिति क्विबन्ते रूपे एवमपि जश्त्वेन दकारोस्तु चर्त्वे कृते तु त्वमिति तु न न्याय्यं चर्त्वं
प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु न मुने इत्यत्रेनेति योगं विभज्यासिद्धत्वमित्यनेनेत्याहुः तदपि न। असिद्धत्वेपि

ढुं २

रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्य अगतिकगतित्वात् तस्य इहाश्रयणे प्रमाणाभावात्। आर्कं स्यत इति। आङः उद्गमन इ
ति तङ्। स्नुक्रमोरिति नेट्। समसंबंधी विधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्। अनुवाद्ययोरपि यथासंख्य
स्येष्टत्वात्। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इत्यत्र यथा। ङ्णोः कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात् प्राङ्क्साये इत्यत्र सात्
दाद्योरिति षत्वं न। सुगण्पट्साये इत्यत्र न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्याप
त्यं पौष्करसादिः आचार्यः। बाह्वादित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ङः सि धुट्। उभयनिर्देशे पञ्च
मीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्त्सन्त इति धुट् श्चुत्वे
न तकारः। यत्त्वाहुः॥ नयोर्द्वितीया इति पक्षे तस्य थ इति तन्न। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। अत एव धुडभावे षट्सन्त इत्य
त्र टस्य ठो न। टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश। खयः शर इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत्। न च तत्र चर्त्व
स्यासिद्धत्वं शंक्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः। न च शरोऽचीति निषेधः शंक्यः। तस्य सोऽद्वित्वमात्रविषय
त्वात्। अत एव शरः खय इति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्। धुटः परादित्वं न पदान्ता
दिति ष्टुत्वनिषेधार्थम्। अत एव वक्ष्यमाणास्कन्दिहैव न कृतः। यत्त्वाहुः॥ एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं डिद्वक

37

दि४

ए नो· स्रु· त्तुंमुवितमिति। तन्न। वयोद्वितीयाइतिपक्षेथकारापत्तेः। श्चुत्वं धुटिसिद्धं वाच्यम्। अटतीयङ्श्च्योततिङ्हधुण्न।
शितुक्। शीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाः नइतिपंचम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह नस्येति। ननु प्रकृतोधुडेवास्तु।
किंतुकांमेवं। राश्चोटीत्युस्यहिपदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकरे स्थितः। एवंतधुटः परादित्वात्स
श्चेसुरित्यत्रश्चोनस्यात्। पूर्वाङ्गपरौणादिकेशप्रत्ययमध्यश्चोतत्यमितोविरप्सा मित्यादौ यथा। अतः पूर्वा
तस्तुकृहृतः। नन्वेवंकुर्वच्छशेतेइत्यत्रपदान्तस्येति णत्वनिषेधो नस्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरंग ॥राम॥
त्वेनतुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशेतुस्तोश्चुनेतियोगोविभज्यतेनेतिवर्त्तत्वेणइतिन। स्तोश्चुनायोगेणत्वंनस्यात्। ॥१९॥
नकारार्थमिदम्। सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम्। ततश्चुरिति। पूर्वमनुवर्त्तते। एवं तनश्चेतिसूत्रे च कुर्वन्त्सी
दतीत्यत्रपदान्तस्येतिणत्वप्रतिषेधोधुटः परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रंथोपि यथोद्देशपक्षेबोध्यः। यत्तुव
दन्ति। इदं प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषयागतार्थत्वादप्रयुक्तमितितत्पाक्षिकम्। त्रिपादीस्थेन्तरंगे परिभाषेयं
नप्रवर्त्ततइतिसुद्धुपास्यइत्युदाहरणेस्वोक्त्यासह विरुद्धं चेत्यास्तांतावत्। सञ्छुंभुरिति। रहश्चुत्वतुकोर
सिद्धतामाश्रित्यनश्छुवीतिरुत्वंनाशंक्यम्। छत्वस्यासिद्धत्वात्। ङमोह्रस्वात्। ङम्प्रत्याहारः। संज्ञायांन

कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिरभिसंबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट् ङुट् णुट् नुटः प्रवर्त्तन्ते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हे
मपर इति। मय उञो व इति वविकल्पविधायकस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्। स्कृगणीशा इति। ण्यल्लोपौ न स्था
निवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थं। अत एव ङमो ह्रस्वादचि
२ ढ्इति नास्त्रि। पौर्णत्वं प्रति ष्टुत्वस्य द्वित्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। यत्त्वाहुः। बहिरंगपरिभाषया ग
तार्थत्वादुभयमप्यसंगतमिति। तदपि पाक्षिकम्। राज्ञ इत्यत्रैव यथोद्देशत्रैपादिके तरंगेपरिभाषाविरहस्योक्त
त्वेन प्राप्तीर्यस्य सिद्धत्वात्। कथमन्यथा द्वियंत्रियं त्वयमेवोक्तमिति दिक्। ननु परमदण्डिना विद्यादावं
तर्वर्त्तिविभक्त्यापदान्तत्वान्नुट् स्यादिति चेत्। न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्।
अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्रावाउञि च पदे इत्यनुवर्त्य
अज्ञादेः पदस्येति व्याख्यानात्। ङमुण्नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तं इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरवतानाप्यनुसक्त
त्वात्। समः सुटि। यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाऽप्यनुनासिकत्वविशिष्टसकारकत्वसिद्ध्यर्थमिदम्। अत्रानु
नासिकः॥ अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकं। अधिकारादेव रुप्रकरणलाभा

39

मनो॰स्व॰

त्। तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः। परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति।
विधिपक्षे व्यर्थः। वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। नहि विकल्पं विना अनुनासि
काभावपक्षे इति संभवति। इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेति शब्दौ नोक्तौ। अनुनासिकात्। ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह।
अनुनासिकं विहायेति। एवं च संसर्गविधिप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्वत्साधेनुरानीयतामित्यनेनेव संभाविता
नुनासिकत्वगुणक एव उपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह रोः पूर्वस्मादिति। अनुस्वारागम
इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते। पूर्वौ तु ताभ्यामैजित्यत्र पूर्वशब्देनाऽऽगोरिवेति भावः। विसर्जनीयस्य सः। खरी ॥राम॥
ति। एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्याऽनुवर्तते। न चानुस्वारस्यानच्त्वात् ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्या ॥२०॥
शंक्याह अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यदि तु इकारोपरि पठ्येरंस्तर्हि पियः सुयशाः सुरित्यादौ इणः पर
स्येति षत्वं स्यादिति भावः। अत्त्वादिति। न चैवं हरिः कर्त्ता हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीना
मसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपि शब्दः ककारस्य। वचनांतरणेति। अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे तु पि यणो मय इ
ति भवत्येवेति भावः। पुमः खयीति। पुंसः संयोगांतलोपे कृते विशिष्टागमस्येदमनुकरणम्। पर्युदासादिति। इदु

दुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः। अप्रत्ययस्येयो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याख्यानानां प्राचां मतेनेदम्। वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम्। ख्याञादेश इति। आदेशो हि उपदेशे रख्याञादिः। असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं ख्याञः शस्य यत्वं विकल्पते। तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः। यत्वस्यासिद्धत्वाद्धन्वयोपधादिति वुञ् नेत्यादि प्रयोजनान्याकरे स्थितानि। एवं च यत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वाभावात् पुमः खय्यीति रुत्वं नेत्यर्थः। पुंख्यानमिति। चक्षिङो ल्युट्। ख्याञादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः। वर्जने प्रतिषेधः। असनयोश्चेति वार्त्तिकादिति चेत्। सत्यम्। बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्तिके बहुलग्रहणात् समाधेयम्। तथा च ख्याञादित्वप्रयोजनगणने वार्त्तिकम्। रुविधिः पुंख्यानमिति। णत्वं पर्याख्यानमिति निष्ठानत्वमाख्यात इति च। शकारेणव्यवधानात् कृत्यच इति णत्वं नेत्यर्थः। आख्यात इत्यत्र संयोगादेरात इति नत्वं न। यत्वस्यासिद्धत्वाद्यणुवत्ताविरहात्। एवं च नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः। न च ख्याप्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यं। तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात्। अत्र च संस्थानत्वं नमःख्यात्रे इत्युत्तरवार्त्तिकं प्रमाणम्। संस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां संज्ञा। सह हन। शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः। यदि तु स्वर्तत्रोपिधातुरार्धधातुके ख्येतत

मनो॰ सु॰

दा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतया इदं वार्त्तिकमसंगतं स्यात्। यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिः यत्ववि
धिरुभयसाधारण इति तच्चिन्त्यम्। भाष्ये चक्षिङः एवोपक्रमात् सार्वधातुकेपि क्शादिप्रयोगापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः।
माधवेनार्धधातुके एवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्। सार्वधातुके। नभिधानस्यैवच्चारणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवयस्त्वाङ्गे
त्यास्तीतावत्। स्यादेतत्। बहवः पुमांसोऽस्मिन्कुले बहुपुमख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात्। उरःप्रभृतिषु पुमः शब्दस्यैक
वचनान्तस्यैव पाठात् नेह कप्। सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत्। इष्टापत्तेः संहितायामविवक्षायां तु रु ॥राम

त्वं नेति स्पष्टमेव। यत्तु प्राचा ख्याधातौ नेति केचिदित्युक्तं तत्र यदि ख्याञादेश इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्। ख्य ॥ २१॥
तेर्धातौ चेत् तर्हि सार्वधातुकविषयेपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः निर्मूलत्वात्। त्रं किं त्रायस्वेति। यत्तु प्राचा त्राही
त्युक्तं तत्र परस्मैपदमयुक्तम्। त्रायतेर्ङित्वात्। त्रायत इति त्राः सखावनरत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोध्यम्।
प्रशानिति। प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। मो नो धातोरिति नस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नॄन्पे। त
पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः। तेन नॄँः पुनातीत्यादि सिद्धम्। उभयथर्क्षु इत्यत उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलि
तरत्वाशयेनाह। रुः स्यादिति। कुप्वोः। सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खर्परे शरि वा इति विसर्गलो

पः। जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात्वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। वाद्धि सर्ग इति। यत्तु प्राचा वाद्धिकल्प इत्यु
क्तं तन्न। ᳲकᳳपाभ्यां युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात्। कानाम्रेडिते। कान्कानीतिवाच्ये आम्रेडितग्रहणाय द्विरु
क्तिस्तत्रैव यथास्यात्। इह माभूत्। कान्कान् पश्यसीति। अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे कान् कुत्सितान्प
श्यसीत्यर्थः। कस्कादिषु च। अत्र प्रावाएषु विसर्जनीयस्य ᳲकᳳपौ नेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः ᳲकᳳपयोरस्वरितत्वात् न
त्वाप्रकृतत्वात्। किंतु आर्थिकार्थकथनं तत् इति ध्वनयन्नाह। ᳲकᳳपयोरिति। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इ
त्यर्थेऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण्। सर्पिष्कुंडिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु त
त्रैव वक्ष्यते। सनासुरेति। यदि हि चस्य तुक् स्यात् तर्हि चस्य चत्वे सति न द्वयं स्यात् सन्निपातपरिभाषया तत्त्वाप्र
वृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ ॥इति हल्सन्धिः॥ ॥शर्परे। सत्वादेरयमपवादः। यदि तु शर्परे नैवो
च्यते तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ᳲकᳳपौ स्यातां। वासः क्षौमं अद्भिः स्नातमिति। विसर्जनीयवचनात्तु विकारमा
त्रं बाध्यते इत्याशयेनाह। न त्वन्यदिति। तदेव स्फुटयति इहेति। सोऽपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रे तु व्यत्ययेन एकव
चनम्। यदि तु खर्विशेष्यते अपदादौ खरीति तदायपाश्रुतं साधु किंतु खरीति मंडूकप्लुत्या अनुवर्त्यमिति क्लेशः।

मनो·सु·

नचानुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकता। खरं विनाविसर्जनीयस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात्। पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः। संभवप्रदर्शनमेतत्। नतु परिगणनम्। अन्यस्यासंभवात्। प्रातःकल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम्। दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्। गीः काम्यतीति। इह इणः षः इति षत्वं न। तत्रापि काम्यरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः। यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेणासत्वं स्यात्। इणः षः। पूर्वस्यापवादः। इदं च स इति च द्वयमप्युत्तरत्रानुवर्तते। तेन यथासंभवं इणः परस्य षः। अन्यस्य स इति विवेकः। पुरः प्रष्टव्या इति। पॄ पालनपूरणयोः। भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। एतदन्ताज्जसं जसन्तां स्फुटीकर्तुं पूः पुराविग्रिपन्यस्तम्। इदुदुपधस्य। इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबंधः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यययोर्यो विसर्ग इति संबध्यते। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्। अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः। न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शंक्यम्। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति। अन्यथा अपदान्तत्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः।

॥राम॥

॥२२॥

ज्ञापकं च विशेषापेक्षम्। तेनाचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धान्तः। उक्तयुक्तिप्र
लकोन तु वाचनिक इति प्रपंचितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेत्। न। कस्कादि
षु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोरत उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापनात्। एवं च अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमे
वेति हरदत्तोक्तेनातीवादर्त्तव्यम्। मातुरिति। अत्र हि ऋत उदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परंपरया प्रयोजकम्। आ
कारे तु एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। मुहुः कामेति
रहऊप्वोः ≍क≍पाविति प्रवर्त्तते ह तो मुहुः कामेति क्वचित्सकारः पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः। द्विस्त्रिश्चतुरि
ति। इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते। कृत्वोर्थग्रहणं तु ज्ञापकम्। साहचर्यं न स
र्वत्र व्यवस्थापकमिति तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणम्। उभयत्र विभाषेयम्। चतुरित्य
स्य इदुदुपधस्येति प्राप्ते इतरयोरप्राप्ते। न च तयोरपि इसुसोः सामर्थ्ये इत्यनेन सिद्धिः शंक्या। इसः प्रत्ययस्य अर्थव
तश्च तत्र ग्रहणात्। चतुष्कपाल इति। इदुदुपधस्येति नित्यं षः। व्यपेक्षाविरहेपीति। तिष्ठतु सर्पिः कुंडिकामानयेत्यादा
वित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सर्पिष्कुंडिकायाः स्वं चेत्यर्थः। पत्तु पारायणिका आहुः कस्कादिषु सर्पिष्कुंडि

45

मनो॰सु

कादीनांपाठ उत्तरपदस्थत्वेऽपि षत्वार्थ इति तन्न्याय्यविरोधादुपेक्ष्यम्। अयः सहितेति। नत्वयसो विकारः। जानपदेति ङीष्प्रसंगा
त्। अयस्कर्णीति। अय इव कर्णौ यस्याः नासिकोदरौष्ठेत्यादिना ङीष्। अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्यास्थाने प्रथ
माबोध्या। अधस्पदमिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥ ॥इति विसर्गसन्धिः॥ ससजुषो
रुः। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते। विशेषणेन तदन्तविधिः। न तु सजुः शब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्ना
स्तीति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोऽन्त्यस्य। एवं स्थिते फलि
तमाह। पदान्तस्येति। सजुषशब्दस्येति। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषावित्यादौ नातिप्रसंगः। न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः। ॥राम॥
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम्। येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्। व्य ॥२३॥
पदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति [illegible] ग्रहणवतेति न परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधि
विषयकमिति दिव उत् सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च। एवं च परसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम्। एवं स्थिते रुः सजुष्
शब्दे न तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापाततः इत्यवधेयम्। भोभगो। असंधिः सौत्र इति। भगो अघो शब्दयोरोकारस्याका
रस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः। यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणाम् अलोऽ

न्यस्य यः स्यादपूर्वस्य योऽशीति व्याख्यायते तर्हि असंधिर्न्याय्य एव। युक्तं चैतत्। अन्यथाहि भोरिदं सुप्रभा गौर्यस्य सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदम्। रघोरिदं इत्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः। न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम्। विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम्। रु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्। ननु रोरुकारस्यानुबंधत्वाद्धिफमात्रं विसर्गस्य स्थानि तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंक्याह नह्ययमिति। यथाऽग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन रह्वादिटि ईटीति प्रवर्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्त्स्यत्येवेति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम्। विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नामेति। इतोऽपि हेतोर्धात्वंगेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्। निपाता इति। भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्रबोध्याः। तथा च विभाषा भवद्भगवदित्यादि वार्त्तिकं नाश्रयणीयम्। अन्यथा उद्भिंगैकवचनमात्रे भोहरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गर्ग इत्यादि न सिध्येदिति भावः। एतच्च वृत्तिकारहरदत्तादिमतेनोक्तम्। भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेत्यादिवार्त्तिकमारभ्यमेव। किंतु निपातोऽपि भोः शब्दोऽस्ति। तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः। युक्ततरं चैतत्। हे भवन्निति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्। तस्य च वार्त्तिका

मनो॰सु॰

रं भ एव सिद्धेः॥ स्युः पाट्‌ प्याडंग हे है भो इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात्‌। किंच। तत्र भवान्‌ ह
रिः अत्र भवान्‌ ततो भवान्‌ इतिवत्‌ तत्र भो इत्याद्यपि वार्त्तिके सत्येव सिध्यति। इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति सर्वविभक्त्यन्तात्त
तसोऽर्भवदादियोग एवेष्टत्वात्‌। किंच। आमंत्रितस्य पदात्परस्य आष्टमिक निघातः। आमंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भा
वः। आमन्त्रणकार्यान्तरमिति विधिः। वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः। सुवामन्त्रिते इति परांगवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिध्यति न
त्वन्यथेति दिक्‌। भगो अघो इति तु निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमंत्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकायत्तैवेति सु ॥राम॥
धीभिराकलनीयम्‌। यत्तु वदन्ति। सकारान्तानेवैतान्निपातानास्थाय रुत्वोत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति तदतिरभसात्‌। ख्या ॥२४॥
देतत्‌। निपातानामप्यभ्युपगमे यत्त्वविधौ तत एव ग्रहेरन्‌। प्रतिपदोक्तत्वात्‌। न तु संबुद्ध्यन्ताः। लाक्षणिकत्वादिति चेत्तामे
वम्‌। स्वरितेनाधिकारः इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्य उभयग्र
हणात्‌। भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे च महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यज्ञापनार्थं इति ह
रदत्ताद्युक्तेश्च। नैवमपि प्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्त्तिकोक्तानां न ग्रहणम
न्येषामग्रहणात्‌। व्योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः स चान्तरतम्याद्धस्य वयस्य यस्य इत्याह व याविति। ओ

तोगार्ग्यस्य। ओकारादिति। यत्तु ओकारांतादंगादिति प्राचा व्याख्यातम्। तन्न। अंगस्याप्रकृतत्वात्। असंभवाच्चलक्ष्यदाहरणे
षु ओकारान्तमङ्गमस्ति। हलि सर्वेषाम्। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु
यद्यपि संभवति हे द्वन् करोतीति तथापि तल्लोपाप्रसंगः। अशीत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात्। वृक्षवृ हसतीत्यादि
तु अनभिधानादसाधु इत्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति। गव्यूतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्। ननु देवा
नम्याइत्यादौ लोपो व्योरित्येव सिद्धम्। मैवम्। तं प्रति यलत्वस्यासिद्धत्वात्। देवायातीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च। अहोरात्र इति।
रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्वर्चक्षारधिरः सत्यशुष्मः विप्रः कविः
काव्येनास्वर्वनाइत्यादि ग्राह्यम्। ढो ढे इति। ऊदित्वेन वेट्कत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।
यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न। तत्र ढलोपस्यैव अभावात्। तथाहि। दृढः स्थूलबलयोरिति सूत्रेण दृंहेर्नकारहका
रयोर्लोपः तकारस्य ढत्वं च निपात्यते। न त्वसिद्धकाण्डस्थ ढत्वस्येह प्रवृत्तिः। दादेर्धातोरिति घत्वेन बाधात्। न च इडभावो
ढत्वं च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम्। तथा सति परिदृढय्येत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादे
शो न स्यात्। पारिदृढी कन्येत्यत्र चाणिञोरिति ष्यङ् स्यात्। ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वात् इति भाष्ये स्थितम्। य

मनो. सु.

तुप्राचाव्याख्यातं दृहेरेवेदं निपातनं दृहवृद्धाविति तु प्रकृत्यन्तरं तस्य निष्ठायां आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिड्भावे वा द्रुहेत्यत्रवे
तियोगविभागास्सङ्घत्वाभावे ढत्वे ढलोपे न प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति तन्न। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। तदाह
वामनः। अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति। तस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति। युक्तं चैतत्। अन्यथाहि अस्माषोरञ्च न स्यात्।
षढ्व स्यात्। उत्वमेवेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तेर्निष्प्रतिपक्षत्वाड्डुत्वमेव भवती
त्यर्थः। तदुक्तं पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति। एतेन विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चाडुत्वमत्वे इत्यादिव्या ॥राम॥
ख्यातम्। सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह। एतत्तदोर्यः सुरिति। एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्य ॥२५॥
र्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमसद्ददाति परमैषद्ददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणे लिंगं तु अ
नञ्समास इति बोध्यम्। अकोः किमिति। साकच्कयोः शङ्कानन्तरत्वादप्रसंग इति प्रश्नः। एषक इति। अकोरिति प्रतिषे
धएव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः। बहुलग्रहणेति। अतएव लोपं विना पादपू
रणेपि क्वचिद्भवति। सास्मा अरम् सः अस्मै इति छेदः॥ ॥इतिस्वादिसन्धिः॥ ॥अर्थवदधातुः। प्रत्ययं प्रत्ययान्तं
वेति। सूत्रे तंत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। तथाहि। प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य

50

संज्ञाविधानंव्यर्थंस्यात्। नचैतज्ज्ञापितदन्तेनग्राह्यमितिवाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहात्। प्रशंसायांहि
मतुप्। एकार्थीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वंचप्रशंसामूलम्। नचार्थवदित्यस्यपूर्वसूत्रेचरितार्थता। धातुप्रत्यय
पर्युदासेनैवतल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तंवर्जयित्वेत्युचितमेव। यदितुप्रत्ययोनपर्युदस्येत। तर्हिसात्पदाद्योरितिसूत्रेसा
तिग्रहणंव्यर्थंस्यात्। अर्थवदितिकिम्। धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णंसंज्ञामाभूत्। तस्यांचसत्यांस्वादयःस्युः। ननुसंख्या
कर्मादेरभावान्नभविष्यन्तीतिचेत्। न। एकवचनमुत्सर्गतःकरिष्यतइतिसिद्धान्तात्। ङ्फगादिभ्यश्चवसोईर्वरत्वात्।
नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेनस्यादितिवाच्यम्। तस्याःविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। अधातुरित्यादिपर्यु
दासबलेनयद्यप्यर्थवत्त्वंलभ्यतेतथाप्युत्तरार्थंतदित्युक्तं। एतच्चसुप्तिङन्तमितिसूत्रेभाष्येध्वनितम्। यत्त्वाहुः। पर्यु
दासोनार्थवत्त्वंगमयतिअनर्थकयोरपिधातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीतेयाचकइति। अधिपूर्वस्येङःप्रयोगाद्वि
शिष्टएवार्थवान्नतुकेवलः। इङ्अध्ययनेइत्याद्यर्थनिर्देशस्तुअवयवेसमुदायार्थारोपात्। एवंकन्नप्यनर्थकः।
यावच्छब्दादपितदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायां। अकर्तरिचकारकेइतिविभक्तिकारकग्रहणाभ्यांनञि
वयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति। अनेनेदंवक्तव्यम्। धातुरनर्थकइतितावद्व्याहतम्। क्रियावाचकत्वंविनाधा

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः।२

प्र.नो.सु.

तुल्त्वायोगात् । आरोपितं तदिति चेत् । सत्यं तावतैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव प
रमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तात् । उक्तं च हरिणा । उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये
वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति ॥१॥ कथमन्यथा इडोर्द्विवचनमाउदयश्च स्युः । तथा च प्रत्याहाराह्निके अर्थव
न्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रैकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम् । एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव स्वा
र्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । कल्पनामात्रमिदमिति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । नैषां कल्पना शास्त्रकृत्सम्म ॥राम॥
तेति चेत् । न । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणीति सूत्रे पूरणार्थात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थताया भाष्यकारैरेवो ॥२६॥
क्तत्वात् । प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि सम्मतमेवेदम् । यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि न । अनित्यत्वे
प्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः । इष्टस्थले प्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च । अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचि
दावश्यकत्वेऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च । उत्तरार्थस्यापि इह किंचित् त्रपो इति न्यायेन इह करण
स्य सफलत्वौचित्यात् । ओषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवं सति प्रत्याख्यानसंभवाच्चेति दिक् ।
अधातुरिति किम् । अहन्न् नलोपो मा भूत् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासो भविष्यतीति वाच्यम् । प्रत्यय

लक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्रत्ययः किम् । ह
रिषु करोषि अत्र सुप्तिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चात्र कृत्त्वादेन कांडकुड्य इत्यादौ प्रा
तिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे पौर्वेष्ट सिद्धः । यथोद्देशेपि
विभक्त्येकादेशो नान्तवत् । स तस्याधिकरणे चेत्यादिनिर्देशात् । ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वाडक्केथेसि
मायापेक्षं ज्ञापकमस्ति । यत्तु वदन्ति । प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः । प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन त
स्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति तन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य तदन्तताभावात् । अन्यथा त्वदुत्क
रीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात्पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । सात्पदाद्योरिति निषेधात् । अथा तु प्रत्य
याविति सिद्धेर्नग्रहद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते कोधातुः किं प्रातिपदि
कं कः प्रत्यय इति । डित्थादीच्च व्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षे
पि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तं तच्चिंत्यम् । न चापि प्रकृत्यादिकल्पनासंभवात् । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे

म्नो·सु· पिबकृपटेवइत्याद्यर्थेस्त्ववश्यं। नचैवं वकृत्पूर्वेइत्येवस्त्वस्यतामिति वाच्यम्। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदंतत्वेनातिप्रसं
गात्। नच समासग्रहणं नियमार्थमिति विस्तारः। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादितिदिक्। कृ
त्तद्धितसमासाश्चेत्यर्थवदित्यनुवर्तते तस्मामध्यात्तदंतविधिः। नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृदंततद्धितानां सार्थोऽस्ति। कृत
पूर्वगतिलभ्यस्तत्र प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न। प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह कृत्तद्धितावित्ति। तां
लिहयुकु इत्यादावव्याप्तेरिति कर्तेत्यादावप्रत्ययांतमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदंतविधिरयं। नियमार्थमिति। नच प्र ।। रा
त्ययांतत्वेन पर्युदासप्राप्तेर्विध्यर्थमस्त्विति शंक्यम्। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदा ।। सु
देरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेत्। मैवम्। अं
तरंगस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्याश्रूयमाणएव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययांतत्वेन प्र
वृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तेर्लुक्यपि सुलभत्वात्। अतएव गोमतिप्रियइत्यादौ नुमादयो न।
लुकः प्रागंतरंगप्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमप्यसमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेत्।

न। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेत्। धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। असूर्यल
लाट योहितिहि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदं पदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमा
ह। यत्र संघात इति। पूर्वो भागस्तूपलक्षणं उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्। त
द्धितग्रहणस्य औपगवादौ चरितार्थत्वात्। पूर्वो भागः पदमिति किम्। बहुच्प्रविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्या
त्। तेन बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य वित्वचेरपुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यतीति द्वा
प्रस्फुतिप्रत्ययभावानापात्त संघातविषयको नियमोऽस्तु। न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा
स्यादिति वाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति न तु तत्रार्थमात्रेण पुरुषावित्यस्या प
र्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह तेनेत्यादि। नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्र
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेत्। मैवं। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धिते
ति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। यत्तु वदन्ति। समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु

55

सा १

मसे.रु. विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वं। वृत्तिश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणा च। नञ्समासेऽस्तीति। अत एवेदं वक्तव्यम्। सिद्धान्ते तावदे
कार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेऽपि लक्षणास्त्येव। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य
एवेति वस्थितमिति। अथ नैय्यायिकरीत्योच्यते तदपि न। बहुपटवदित्याद्यसिद्धेः। तद्धितग्रहणं तद्धितशिष्टपर
मिति चेत्। न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारइ
चेत्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थं। एवांद्योत्यो ॥राम॥
प्यर्थो नास्तीति तदर्थमिदम्। अवध्याति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सह भेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न ॥२८॥
प्रातिपदिकत्वं भूसत्तायामिति यथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्यादेव भुवो वुगिति यथा। लिंगविशिष्टस्येति।
लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु अयस्कुम्भी। अतः कृकमीति सत्वं तद्धिकं
स्वादिष्वुत्तरपदेषु विधीयते। किंच। कुमारीमात्मेच्छ कुमारयति नाविष्ठवदिति टिलोपः। एवं यामिनयंत्यत्रानि
इत्यत्र आचारे क्विबपि फलं। ङ्याप्प्रागिति। तेन लोहिनिका आर्यका च सिध्यति। तथाहि स्वार्थिक

त्वेनान्तरंगः परश्च लोहितान्मणाविति कन् ङीपं बाधेत। ततः लोहितिकेत्येव स्यादिष्यतेल प्रयमः ङीप् ग्रहणसामर्थ्यात्तु घंता
क्तनिरूपधर्थसिद्धम्। वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्यब्राह्मानुनसामिवचनरत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्य
न्तस्वार्थिकोपि कन् आब् ग्रहणसामर्थ्यात्तर्हि न प्रवर्तते। तेन ङदीनामान्तः स्थानेयकः र्वाया इति इत्वविकल्पः सिध्य
ति। स्यादेतत्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्येत्। बहुगोमत्वक्षात् कपः प्राक् उगित्वलक्षणङी प्रसंगादिति चेन्न।
मेवम्। अकृत एव समासे अलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्त्तत इति वक्ष्यमाण
त्वात्। सनविभक्तेः पुरस्तादित्येके। परस्तादिति पक्षे तु तद्धितांतत्वात् लुक् किं पुनः सुपि कृते समास इति सिद्धान्तः। तस्मा
दन्तरंगादपि तद्धितात्प्राक् ङ्याप्पोः प्रवृत्त्यर्थं ङ्याब्ग्रहणमिति स्थितम्। यत्त्वाहुः आब्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्र
त्युक्तम्। वस्तुतस्तु ङ्याप्पोर्ग्रहणं मास्तु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। सुपः प्रागेव ङ्याप्पौ प्रवर्तेते स्वार्थादि
ष्वयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्। सुडः स्याविति। सोरुकारो वर्णस्त्रिसावित्यत्र विशेषणार्थः। अ
सीत्युक्ते हि अस्सकारादावित्यर्थः स्यात्। तथा च। वाजमर्थव्स्तु पय उस्त्रियासु इति न सिध्येत्। ङसेरिकारो युष्मदस्मद्भ्यां

57

न्य

मनो॰सु॰ ङ॰सोःशित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यदि त्वेकवचनस्यैवेत्यत्र पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषाद्दित्यस्य ङ॰सोऽत्र ग्रहणं भवि
ष्यतीत्युच्यते तर्हि टाङ॰सिङ॰सामिन्येतदर्थः। जसः शसो जकारशकारौ जसः शीत स्माज्जसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अ
न्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेत् न। जसो जकाराभावे औङ इत्यस्याऽवृस्यात् ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सं
भाव्येत। एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं संभाव्येत। अतोऽसंदेहार्थं तत्करणोच्चित्यादौ टष्टकारः सुडिति प्रत्याहारा
र्थः। टाटकारस्तु टाङ॰सातिविशेषणार्थः। ङ॰ प्रभृतीनां ङ॰कारो घेर्ङितीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं ।।राम।
च सर्वेषां सफलत्वेपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रंथोऽसंगत एव। सम्यक् ज्ञानं संज्ञा तदर्थाविशेषणार्था इति यावत् इति मं ।। २९।
त्का व्याख्यानेपि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम्। तिङ॰स्त्रीणि त्रीणि इति सूत्रे चात्रीणि त्रीणीति पदं। तान्येकवचनेत्यादि
सूत्रं च संपूर्णमनुवर्तते इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेति वी
प्सायां प्रथमांतात् शस्। यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम्। शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात्। येन
नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस इति सिद्धान्तात्। यस्त्वाहुः। सर्वस्य द्वे इत्यत्र एकैकशो ददातीति

ख

भाष्यंप्रयोगात्. तान्येकेति सूत्रे एकशा इति सूत्रे चकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति तत्र उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वा
त्. यत्तु तद्धितेनानुक्तावीप्साभवतीति तत्र द्विर्वचनमित्युपक्रम्याहि तद्यथा एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतं.
व्याख्यातं कैयटेन. अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने न कल्पार्थादिति शस्प्रत्ययइ
ति. न चैवार्थः प्रकृते संभवतीत्यास्तां तावत्. राम इति. संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिप
दिकसंज्ञा. करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हलश्चेति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्त
द्धितेनेति सूत्रेणेति विवेकः. सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ. एकविभक्तौ यानीति विभक्तिः सारूप्ये
उपलक्षणं न त्वेकशेषनिमित्तं. एवं च अनैमिकत्वेनांतरंगोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते. यद्येत
न्नारभ्यते तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्. द्वंद्वश्च प्रवर्तेत. आरब्धे त्वेकशेषे अनेकसुबंतविरहात् द्वंद्वस्याप्रा
प्तिरेव फलिता भवतीति भावः. सरूपाणमेवेति. एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्य एवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते. ते
न मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येऽप्यौजसादिषु वैरू

सि·कौ·

प्यात्। एक एवेति। एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्त्तते इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलित
स्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः। इदं च इदितो नुम्धातोरिति लिंगात् लभ्यते। न्यायाच्च। तथाहि। यः शिष्यते स लुप्य
मानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणो कशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैव वाचेतुमर्हतीति। यद्वा पूर्वसूत्रात्
द्वंद्व इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम्। स्यादेतत्। द्वंद्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवम्। पन्थानौ पन्थान इत्या
दौ समासान्तापत्तेः। करौ करा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वंद्वे च विभाषा जसीत्यनयोरापत्ते ॥रामः॥
श्चेति दिक्। यत्तु प्राचा रामराम औ इति स्थिते इत्युक्तम् एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परत इति वत तन्नेत्यमुक्तिसं ॥३०॥
भवः। रामराम इत्यत्रावयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽस्ति। मिलितेनार्थवत्त्वात्। न चार्थवत्त्वे
ऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वा
त्। बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समु
दायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिस्तावताऽप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामहृ

स्मावित्यादिष्वपि द्वंद्ववृत्तिनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेत्। मैवम्। द्वंद्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्
द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपात्ति
त इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावश्यके वकारं चानुरूप्य
एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेत्। न। आहत्तोमानाभावात् विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभा
वाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम्। सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वादन्यथा पयः पयोनय
तीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः। देवदेवरत्यादावतिप्रसंगाच्च। प्रत्युत आहत्य उभयविशेषणत्वे
भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिध्येत्। तथाहि। भिक्षा आम् अ इति स्थिते अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो
पीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुकालुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किंच। रामावि
त्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणे
न्तादिवज्ञावाभावादिति दिक्। यत्तु प्राचा व्याख्यातापन्नानरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति। तन्न।

एकस्मिन्नेवकाले सर्वैः पदैर्द्वित्वं वा बहुत्वं वाउच्यते:
त्यर्थः।१

ए४

भिनोऽमा

निवर्तमानानांविभक्त्यासहैवनिर्दिष्टानांविशिष्यमाणएकवचनश्रवणप्रसंगात्। अथोच्येत। युगपदधिकरणवच
नतायांद्विवचनबहुवचनानांनामेकशेषः। द्वंद्वोऽप्येवम्। तथाहि। अजहत्स्वार्थायांहिवृत्तौएकैकस्मिन्ननेकार्थाभि
धायिपरस्परसमभिव्याहारात्। तथाचअलौकिकेद्वंद्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्येद्विवचनबहुवचनयोरेवप्रवे
शात् विभक्त्यंतानामेकशेषइतिपक्षोनिर्बाधइति। तदपिन। जहत्स्वार्थायांहिवृत्तौतदयोगात्। पक्षांतरेपिप्र
थमपक्षोक्तस्यएकवचनस्यत्यागायोगात्। अन्यथाषष्ठीतत्पुरुषाद्युक्तदोषापत्तेः। तत्रापिहिपूर्वपदार्थस्यउत्तरप ॥राम
दार्थउपसंक्रमेणषष्ठ्याद्ययोगात्। तथाचभाष्यम्। सेयंयुगपदधिकरणवचनतादुःखाचदुरूपपादाचेतिय ॥२१
दपिव्याचख्युः। व्यक्तिपक्षेयावद्व्यक्तितावच्छब्दप्रयोगेप्राप्तेएकस्यैवप्रयोगोयथास्यादितिसूत्रम्। आकृ
तिपक्षेतुएकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तन्न। व्यक्तिपक्षेपिनब्राह्मणंहन्या
दित्यत्रब्राह्मणशब्देनैवैकेनाप्यनेकस्यतंत्रेणसुवचत्वात्। अन्यथाजातिपक्षेपि। वासेनसम्यक्समयोश्च
तस्मिन्नित्यादिनानार्थानुरोधेनसूत्रंविनाऽनिर्वाहात्। तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोर्द्वयोरपितंत्रेणप्रयोगानिर्बा

यदितंत्रंनाश्रीयतेचेत्।२

शान्द्र
शांति
वीहर
चेदं
दित्य

ह्यपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः। घटोऽयं घटोऽयमिति नानाशब्द-
प्रयोगदर्शनात्। तद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। नैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। विरूपा-
णामपि समानार्थानामिति वार्त्तिकात्। रूप्यते बोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्यार्थपरत्वमाश्रित्य वार्त्तिका-
र्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकारात्। तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय पक्षद्वयेपि सू-
त्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवं स्थिते सूत्रे वैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचख्युः। नानेनैकशेषो विधीय-
ते इत्यादि। यत्र सत्समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः रामराम औ इति स्थिते इति अ-
लौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमुच्यते न तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्त्तते प्र-
युक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च प्रयुक्तानामेवान्वाख्याने तु मते लौ-
किकेष्वेवेष्यते। शास्त्रीयकार्यं सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्त्तते न तु परिनिष्ठिते। अमि पूर्वः। प्रथमयोः पू-
र्वसवर्णः इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां ता-

म· शु· वत्। अमिपूर्वः। अम्यचीति। अमियोऽवयवे तस्मिन्नमोऽवयवे चीति यावत्। तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं न। एवं
अत्राहू हिन्यामि मित्यादावपि ऊहिन्न्यायोऽवयवे तस्मिन्नित्यादि बोध्यम्। इकोयणचीत्यत्र ग्रहणस्यानुवृ
त्तेर्निर्विवादत्वात्। पदास्वैरिबाह्येत्यादिनिर्देशाच्चेहलिगग्रहणम्। तस्माच्छसः। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्व
सवर्णदीर्घः परामृश्यते। शस इत्यवयवषष्ठी सत्यावयवः परत्वेन विशिष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य
शसोऽवयवस्यानितः एतदाह परो यः शसः सकार इति। परो यः शस् इति तु नोक्तम्। असंभवात्। नहि ॥ रा
कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परः शस् संभवति। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि। रषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशा ॥ उ
द्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः। क्षुभ्नादि
षु कृत्स्नशब्दपाठसामर्थ्यात् समरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यपि प्रत्याह व्यस्तैर्यथासंभवं मिलि
तैश्चेति। नन्वेवमादर्शेनेत्यादावतिप्रसंगः। न चाडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः। अप्राप्ते वि
धिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोऽत्र बोध्यः। व्यवायेऽपीत्येको योगः। विध्यर्थः। अट्कुप्वाङ्नु

64

म् इत्यन्यो नियमार्थः। ख्यांदसोभिसो लुक्। निषेधं बाधितुमिति। तेन पर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वं
सिद्ध्यतीति भावः। नुम्ग्रहणमिति। तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वा। अनुस्वारमात्रोपलक्षणमित्यर्थः।
तेन तृंहि इत्यत्र इदित्वान्नुम्। तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायां स्वाभाविकोऽनुस्वारः। तृंहणं तृंहणं उभय-
त्रापि णत्वं सिद्धम्। इवि प्रीणने। प्रेन्वनम्। इह हल्श्च इजादेः सनुम इति णत्वं न। यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं वि-
सृजेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात् सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्य-
ते। उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ तु असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्त्वात्। तथे-
हापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्यापि नैव संग्रहात्। उरः केणेत्यादौ विसर्गजिह्वामू-
लीयादिव्यवधाने ह्येषैव गतिरिति चेत्। सत्यमित्याह तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या नुम्विसर्जनीये-
ति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथा असंभवात्। नहि षत्व-
प्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिंसु

म~

म·रु·

इत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयैव
व्याख्यानात् तस्य च शास्त्रेन तु शर्व्यवाये षत्वस्यासिद्धत्वादिति चेत् । मैवम् । उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य च
व्याख्यानसंभवेपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम् । तथाहि । अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवे
ति नियम्यते तेन पुंस्त्रियादौ षत्वं नेति दिक् । यस्मात्प्रत्ययविधिः । अत्र प्राचोक्तं यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वे
ति तन्न । तिङंतादीनामपि तरबादिकं प्रत्यंगत्वात्संकोचस्य निर्मूलत्वात् । आमुष्यायण इत्यादौ फकोऽभावापत्तेश्च । ।। रा
नहि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किन्तु सुबन्तादिति दिक् । अतो भिस ऐस् । नन्वेस् इत्येवास्तु । न चातो गुण इति ।। ३
पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति चेत् । सत्यं । एदैतोर्द्विमात्रत्वावि
शेषेण गौरवाभावादेस्कृतः । एवं च पररूपशंकैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहुः । ऐस्करणं निर्जरसै
रित्यैकारश्रवणार्थमिति तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तौ निर्जरैरित्येव भाष्ये
सिद्धान्तितत्वात् । नामि । परिभाषाविरोधादिति । एतच्च रुधादिभ्यः श्नम् इति सूत्रे श्नान्नलोप इति सूत्रे च भा

ष्यकैयटयोः स्पष्टम्। आरंभसामर्थ्यादिति। सुसुपि वेत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्दे नामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यद्गुरुक्तं चिंत्यम्। आदेशप्रत्यययोः। एकापि षष्ठी। विषयभेदाद्भिद्यते। इत्याशयेन व्याचष्टे आदेशाः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि। तिसृणामित्यादौ दोषः। यदि त्वत्र प्रत्ययावयवः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षा निरस्ता तद्दोषो न प्रयुज्यते तथापि सोऽत्रत्वाद्बोध्यः।। विहिताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्य तादृशाएव षकार इति तन्न्यूनम्। हकारेतिप्रसंगात्। तथा च प्रातिशाख्यम्। वर्गे वर्गे प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावेनु नासिक्योऽन्त्य इति। ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पंचमीसमासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत्। मैवम्। स्वादिष्विति पापदसंज्ञानामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्त्वाहुः। प्रत्ययविषयेनायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति तन्न। व्यतिसे इत्यादौ षत्वा

67

पत्तेः। ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्याप्तिस इत्यत्र षत्वं दुर्वारम्। न च व्यपदेशिवद्भावेन स इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्सदत्वं शं
क्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तद्विधिस्तदादेरेव ग्रहणात्। अन्यथा रामेष्वित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्। स
त्यं। न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः। किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायप्रवृत्तां पदसंज्ञाम् एकदेशविकृतन्यायेन लु
प्तप्रकृतिके प्रत्यये ध्यानयामः। रामै रामाः इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम्। एकादेशात्प्राग
व पदसंज्ञाप्रवृत्तेः। न चैकादेशकृते सुप्तिङन्तमित्यस्य प्राप्तिरस्ति उभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति सिद्धा ॥ रा.
त्वात्। यत्तु वदन्ति। प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति तन्मन्दम्। ॥ ३॥
उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धेर्ज्ञापनस्यासंभवात्। अनुपयोगाच्च। सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनि
इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। हलि सर्वेषामिति निर्देशात्। द्वंद्वे चेति। स हि समुदायस्य निषेधो न त्वयवा
नामिति वक्ष्यते। नहि तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। ननु तदन्तसंज्ञायाः किं फलम्।
न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादयः फलम्। अंगाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत आह तेनेति। न

सर्व

वेत्तापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नात द्विशेषणेन तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रति
षेध इत्युक्तेरिति भावः। अकचेति। चकारात् परमसर्वत इत्यत्र तसिल्। जसः शी। अनेकाल्त्वादिति। न तु शित्वा
दिति भावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादंगात्परस्येत्यर्थः। अपतो येषां तेषां केषामित्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वना
म्नो विहितस्यामिति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसंगात्। द्वंद्वे चेति नि
षेधो हि समुदायस्य न त्ववयवस्य। न च तस्मादयमाम्विहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेष
णत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव। पंचत्रिंशदिति। पंच च त्रिंशच्चेति द्वंद्वः। पं
चाधिका त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहाराय एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं नायं मध्यमप
दलोपी तत्पुरुषः तथा सति राजन्यबहुवचनद्वंद्वेऽन्धकवृष्णिषु। संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृति
स्वरो न स्यात्। तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायम्। एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिं
गस्येति तच्चिंत्यम्। समासभेदे न स्वरभेद इष्टापत्तेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्यये इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरु

म.स. षस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिका विंश
तिरेकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति। अत एवेति। द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। नन्वे
वं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात्। न च ङभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हे
तोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पाक्षिके तृतीया तत्फलमिति युक्तम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां
प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं ॥राम॥
वार्त्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्यापठितत्वात्। अत एवान्नेनका ॥३५॥
रणेनैव सत्यन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशंक्याह तस्येह पाठस्त्विति। अयच्प्रसंगादिति।
अयं भावः। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र उभादुदात्त इति योगो विभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभ
शब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयो मणिः। ततः नित्यम्। उभशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वा
र्थे। तेन उभयपदविनीतनिद्रा इत्यादौ अयच्। यथा नित्यः एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति। नन्वेवमकचि

कृतेऽष्ययवृद्धुवोरिति चेत् मैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वयचद्विवचनं
न श्रूयते तत्रैवायाज्जीति व्याख्यानात्। तथा च वार्त्तिकम्। अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वादिति। अकचि हि स
ति तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायेन उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते। कप्रत्यये तु वि
हन्येतैव। तदुक्तमिति। वार्त्तिककृतेति शेषः। यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टाबप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाब्वि
षयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे द्विवचनपरत्वा
भाव इति। टाबेकादशस्यापि पूर्ववर्त्तित्वेन ग्रहणात् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचन
परत्वं दुरुपपादं उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात्। तथापि उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापह
तं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः। यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य
त्वे द्विवचनमस्तीत्याशयेनोभशब्दपाठः प्रत्याख्यातस्तथापि प्रौढिवादमात्रं तत्। कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह
ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ

म· स्रू·

स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेत्। न। कप्रत्ययस्याण्ज्ञानाद्यर्थबोधकत्वात्। पंचकपक्षेधिकबोधक
त्वधौव्याख्येतिदिक्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथाचोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात्सर्वविभक्तिवचना
व्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं न पाठ इति भाष्यं कैयटेनावतारितम्। अ
स्तीति। पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः।
तयप्प्रत्ययान्ततयेति। उभयपशब्दस्येति भावः। नित्येवेति। परेऽवर उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्वा ॥ राम ॥
ध्यम्। अव्युत्पन्नाविति। एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम्। एके काशिकाकाराः। एतं त्वं मन्येरत्युदात्तस्य ॥ ३६ ॥
उतत्वः पइयपन् इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः। एकः प्रथमः। संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपिता
न्तत्वे नव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सहदेव पठेत्। न चतात्रे विप्रतिपत्तव्यं त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्
सूत्रात्। तथा च ऋक्संघेः। स्तरीरुत्वद्भवति सूत उ त्वदिति। वेदभाष्यकाराश्चैवं व्याचख्युः। त्वदिति सर्व
नामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त। त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति। त्वतोऽ

न्यस्याः अधर इति विग्रहः। न तु न वा अधर इति विग्रहः। पश्यति दिग्भ्यो दिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्तेः। नेम इति। श्रूयते च प्रनेमास्मिन्ददृशे सोम इति। सम इति। तथा च श्रूयते। नभन्तामन्यके समे। मा नो वृकाय वृक्ये समस्मै। उरुष्या णो अघायतः समस्मात्। उतो समस्मिन्ना इत्यादि। सिमः कृत्स्ने वशाके वस्यान्नपर्यादावव द्वयोः श्रूयते च। आ शत्रीवासस्तनुते सिमस्मै। उक्षुक्रमत्क्रमजते सिमस्मात्। उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम्। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्ये द्वाभ्यामीसूत्रे चेऽपुरीति वक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषेण तु न सिद्धि भाषाविधायकस्य। अत इत्यधिकृत्य ङसः शीविधानाद्दाबन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकारान्तरायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वाप्राप्तिर्बोध्या। त्यदू तदू एतौ उक्तपरामर्शकौ। तच्चायक्षुद्रादस इति गणरत्नकारः। तन्न। स्यच्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते॥१॥ स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः। दिशः सपत्नीभवद

73

म. स्क.

क्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थास्त्येव। प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसंकेतो
हि संज्ञानं च दिक्छब्दस्यास्तीति अस्तीति प्रकरणे कैयटहरदत्तादयः। अत्र दिक्छब्दश्चिरत्ननः कुरुषु त्वाधुनिकः।
संकेत इति च व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम्। एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वात् देवगण
विशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणागाथका इति। इह अमुकस्मात्कुशलादित्यवध्यन्वयप्रसं
भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः। एवं अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम्। कथं त
र्हि तथापरेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादि च। अत्राहुः। देशवाचितया व्यवस्थाविषय ॥ राम
योरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्चैतौ प्रतिवादिन्निव प्रयोगः। न चैवमुपसर्जनता। न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्ज ॥ २७।
नत्वम्। किं तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः स च समासादिवृत्तावेव। अत एव भूवादिसूत्रेण नान्यपीति एतत्प्र
तिपाद्यानि च सूत्राणीत्यर्थ इति कैयटोक्तिः संगच्छते। वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः।
शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोऽर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते

इत्यस्तीह व्यवस्था किंतु आधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। आत्माऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः
।तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वेति। यत्त्वा
हुः। आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न संभवतीति तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्व
त्वात्। विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्। यदपि त्वो
3 क्तं धर्मेंदु पष्टं भार्थे स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धन इत्यमरसिंहोक्तिमाहुः तदपि चिन्त्यम्। कोशे
ह्यात्मनीति पूर्वान्वयि। स्वमिति उत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः। द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धन इ
ति। मेदिनाकारोऽपि। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धन इति। तस्मात्स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विव
रणं सम्यगेवेति स्थितम्। ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तत्वात्स
र्वनामताऽस्त्येवेति ध्वनयति। एतदर्थमेवेह सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम्। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बहि
रित्यनावृतो देशो बाह्यं सोच्यते। तत्रायमर्थं गृहीत्वाह बाह्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो वि

ध्यः। बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंख्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्म
व्युत्पत्त्या तु अन्तरायपरः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। अत्रेदमेव ध्येयम्। एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्या
ख्येयम्। वा छंदसीत्येतदपि पूर्वैरित्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्यां पूर्वपरेत्यादि त्रिसूत्री गतार्थेति महल्लाघवम्। एक
शब्दस्याप्यव्यवस्थार्थ उक्तः। तत्र विशेषमाह संख्यायामिति। अन्येषु सप्रसुतु वचनान्तरमपि स्यादेव एके एकेषामि
तिं पचेति भावः। न बहुव्रीहौ। हूतेव बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः उपसर्जनीभूतानां सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादत आ ।।राम
ह विकीर्षित इति। समासात्प्रागेवेति च। प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकज् अत ।।३८
आह सर्वेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात् प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्। अकृत
व्यूह परिभाषाया अनित्यत्वात्। तच्चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापनफलमि
तिभावः। इष्टापत्तिं कृत्वेति। छ्वोः शूडिति सतु कृ यह पां प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं लक्ष्यानुरो
धाच्च व्यवस्थेति भावः। पथ्योत्तरमिति। तथा बाधत्वे भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः। यत्तु प्राचोक्तं बहुव्रीहौ

76

सर्वादेःसर्वनामतानस्यात्।प्रियसर्वाय।सूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामता।भाष्यकारमतेगौणत्वमात्रेत्वकपि
तृकोमकपितृकइत्यत्रसमासावयवयोर्युष्मदस्मदोःसर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच्स्यात्।तस्मात्कप्रत्ययए
वस्यादित्येतदर्थमिदंसूत्रमितिन्यासकृन्मतंइति।तत्रेदंवक्तव्यम्।किंबहुव्रीहेःसंज्ञानेतिविवक्षितंउतत
दवयवानांसर्वादीनामिति।नाद्यः।समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रंथविरोधात्।समुदायप्राप्तिविरहा
च्च।नचतदन्तविधिनाप्राप्तिः।बहुव्रीह्यवयवानामुपसर्जनतयासर्वादिबहिर्भावेनतदन्तेप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्।अ
तएवनद्वितीयोऽपि।नचोपसर्जनानांपाठात्पर्युदासोवार्त्तिककृताकृतोनतुसूत्रकृतइतिवाच्यम्।अन्वर्थसं
ज्ञाबलेनसूत्राक्षरैरेवतल्लाभात्।एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरास्तम्।बहुव्रीहा
वेवेतितस्यार्थः।भाष्यकारमतेइत्याद्यपिच।विशेषोपादानेनहिसूत्रकारवार्त्तिककारयोःसम्मतमन्यादृ
शमितिप्रतीयते।देवदत्तोवामेनाक्ष्णापश्यतीत्युक्तेदक्षिणेननपश्यतीतिवत्।नचैवं।सूत्रवार्त्तिकम
तेपिगौणापर्युदासस्येष्टत्वात्।यत्तुत्वत्कपितृकइत्यादि।तदिदंप्राचांव्याख्यातम्।त्वंपितायस्याहंपिता

सर्वादीनिसर्वादीनिसर्वनामानिसर्वनामानीतिपदद्वयावृत्त्या।४

म· सु·

यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनो युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञक
त्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामिति अकच् प्रसज्येत। तस्य स्मैप्रभृतीनामिवांगाधिकारविहितत्वा
भावेनांगसंज्ञाऽनपेक्षत्वात्। ततश्च त्वकत्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति। न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव
संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तं।
तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव। तथाहि। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति। अजहत्स्वार्थायामपि स्वा ॥रा॥
र्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव। एवं च समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्या ॥३१
दि[illegible]थः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रंथश्च पक्षद्वयेपि व्याहतः। किंच। एवमतिसर्वाय त्वत्कस्मायादेशो दुर्वारः।
अंगाधिकारे तदन्तग्रहणात् त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात्। नहि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु
नेति युक्तिमत्। अपि च। एवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति प
।किंचिदेतत्। पददिव्याचख्युः। त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यत इति तदपि न। विग्रह

78

वाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्येऽपि निषेधः न तु लौकिक इति कैयटग्रंथविरोधात्।
प्रकृते संदर्भगतपूर्वापरस्वग्रंथविरोधाच्च। न द्वितीयः। तस्य युष्मद् सुपि त्व सु इत्याकारकत्वे न त्वं पितेत्याकारक
त्वायोगात्। यदपि व्याचख्युः। नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकं तत्रा
ह। अनंगकार्यत्वेनेति। अंगशब्दः समुदायपरः तेनातिसर्व इत्यत्र अंगस्य संज्ञा अपेक्षिता सर्वनाम्नोऽङ्गात्स्माया
दिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात्। समुदाये च समुदायार्थे चातिसर्वादेरुपसर्जनत्वा
त्तदंतस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम्। इह त्ववयवमात्रस्य सार्विकार्षितानसमुदायस्य अवयवश्च स्वार्थमात्र
अकचः प्रधान इति स्यात्स्मै संगर इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति। तदपि न। अंगाधिकारे तदंतविधेः सर्वसम्मतत्वेनाव
यवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्ते व्याहतत्वात्। अंगाधिकारपरिभाषयास्मैस्यादिति स्वग्रंथवि
रोधाच्च। अथायमाशयः। प्राक्प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थांतरोपसंक्रमे सति गतेति। तर्हि अकजपि गच्छतु। ननु
कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञाऽपेक्षिता सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत्। अस्त्वेवम्। न त्वसौ प्रकृत

भ.सु

ग्रंथार्थः न्यासग्रंथविसंवादेन इति न्यासकृन्मतमिति वाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रंथस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। य
दपि व्याचख्युः। आगमप्रधानं वाध्यं तद्विरुद्धमनंगं बाधकमित्यर्थः। तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्य
र्थ इति। तदपि क्लिष्टं व्यर्थं न्यासग्रंथासम्मतं च। तथाहि। त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रंथं व्याख्याय न्या
सकार उज्जयाह। ननु वा अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृते ऽकच् न भविष्यति। न ह्यत्र सर्वार्थता संभव
ति। विशेषविषयत्वात्। नैतदस्ति। समुदायो हि विशेषवर्त्तिते पूर्वपदं तु सर्वार्थतायामनपेतमेव। भवतु तर्हि ॥राम॥
अनयोरनंतरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वाय इत्यादस्तु नोपपद्यते। न हि प्रियविश्वादयः शब्दाः सर्वेषां ना ॥ ४० ॥
मानि नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामंगकार्यत्वात्। वि
श्वादिशब्दानामनंगत्वात्। एवं मन्यते त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज्मा भूदित्येतदर्थं तावदेतदा
रब्धव्यम्। प्रियविश्वाय इत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रंथे नांगसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवा
र्थोल्लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षित व्याख्यया दूरोत्सारित एव। यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरप्येतन्म

नंतथापिन्यासकृताविहृतत्वात्न्यासकृन्मतमित्युक्तमितितदपिस्वीयः।वार्त्तिककृताऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वात्।न्यास
कृतासमासेकृतेसतीत्यादिवदतात्वदुक्तार्थस्यदूरत्यक्तत्वेनतद्विहतत्वाभावाच्च।यदप्युक्तं।न्यासकृच्छब्देनसू
त्रकारएवविवक्षितइत्यादितदपिन।सूत्रकारमतेबहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रंथेनसहविरोधात्।भाष्यकारमतेत्वि
तिग्रंथेनतस्यविच्छिन्नत्वाच्च।तस्मादिहप्राचःप्रक्रियाग्रंथःतद्व्याख्यातृग्रंथाश्चापातरमणीयाएवेत्यास्तांतावत्।
यदितुप्रक्रियाग्रंथोपिकथंचिद्भाष्याविरोधेनव्याख्येयइत्याग्रहःतर्हिइत्थंव्याख्यायताम्।ननुप्रियविश्वायेतिगौ
णतयागतार्थतोनिष्कर्षमाहसूत्रकारमतइति।बहुव्रीहाविति।विकार्षितेसतीतिशेषः।गौणत्वमात्रइति।
मात्रशब्दोऽवधारणे।गौणत्वेएवनतुततःप्राक्।तथाचसूत्रंप्रत्याख्यातमितिभावः।न्यासकृन्मतस्यत्वितिफलितु
त्वात्स्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेत्याशयेनाहत्वकपितृकइत्यादि।एतच्चप्राचीनग्रंथपरिशीलनशालिभि
र्विभावनीयम्।प्रकृतमनुसरामः।संज्ञाकार्यमिति।सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तंस्मायादिकमित्यर्थः।अन्तर्गणकार्य
मिति।अडुतरादिभ्यः।त्यदादीनामः।तदोःसःसावित्यादिकमित्यर्थः।तृतीयासमासार्थेति।इहपूर्वसदृशे
तिविहितःसमासोऽत्रगृह्यतेप्रतिपदोक्तत्वात्।नतुकर्तृकरणेकृतेति।तेनत्वयकाकृतमित्यत्रनिषेधोन।समुदा

त्वकपितृकोमकपितृकइत्यत्राकचंस्वीकुर्वतःगौणत्वमात्रेसंज्ञानिषेधमि
च्छतःभाष्यकारस्यमते।५

म· स्र·

यस्येति। तत्रैव द्वंद्वशास्त्रस्य मुख्यत्वात्तत्र द्वंद्वे यानि सर्वादीनि इति संबंधः। कारकाणां क्रियपेक्षत्वात्। न च द्वंद्वे विद्यमा
नानि यानीति संबंधः। विद्यतिक्रियाऽध्याहारे गौरवात्। निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वा
च्च। किं च। त्यदादीनां द्वंद्वो नास्त्येकशेषेण बाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्ताः। तत्र काकयोर्न विशेषः। न वदक्षि
णोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रह
णं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम्। अत एव दक्षिणपूर्वस्यै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि
पुंवद्भावः। तस्मान्न्यायबलात्फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्वच्छद्धस्तात्र इति पक्षेऽवयवनिषे ॥ राम ॥
धेऽपि फलं सुवचं तथापि शास्त्रस्याल्पविषयता स्यात्। न्यायश्च विरुध्येतेति भावः। सुदूरप्रसंग इति। वर्णाश्रमेतरा ॥ ४१ ॥
णामित्यादाविति भावः। न च निषेधसामर्थ्यमनंगस्य चतसिल्लादेर्व्याहतत्वाचरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। य
द्यपि शीभावेन जसः अपह्रियते तथापि चौपचारिकमाधारत्वं बोध्यम्। यद्वा। जसः इः जसिः तस्मिन्सौ जः स
प्तम्यास्तु कू इत्यर्थतो व्याचष्टे जसाधारमिति। न राया जरसन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्चाष्टन आ विभ
क्ताविति तोऽनुवर्तते तेन जरायारं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदेति। पदमंगं च विशेष्यं विशेष

णेन वतदन्तविधिरिति भावः। तदनुसारिभिरिति। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधेन एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचि
तमिति तेषामाशयः। अत एव वीतजन्मजरसः परेशुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगं असमंजसं
मत्वा वीतजन्मजैरैरस इति पठनीयमिति तैरुक्तं। एतच्चेति। भाष्यकृता हि टाङसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय ना
देशामंदादर्शनं विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम्। बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि च। आ
ङि च परे अत एवं स्यात्। रामेण। ततः आपः संबुद्धौ च। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ आङि ओसि च। न चैवमनेनेत्य
त्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात्। तथा हि। अं नापि। नकारे आ
पि च परे अन् स्यादित्यर्थः। सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति
वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति। तथा जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रे उक्तं। गोनर्दी
य आह। अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरु
द्धमित्यर्थः। पद्दन्नो०। अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततया प्राप्ताः। ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषाना
क्षिपन्तीत्याह पादन्तीनि। यद्यपि शीर्षन्छंदसीत्यतश्छंदसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति।

83

म. सु. मासश्छंदसीति वार्त्तिके छंदोग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते। प्रामादिकमिति। तथाहि। आरन्नोहकस्य वर्त्तिकामसी
केइति मंत्रे मुखादित्यर्थः। ओविस्यात्। हकस्य विवर्त्तिकामन्त्रास्यादिति मंत्रान्तरसंवादाच्च। एवं हव्यानुष्कान
आसनि। आसन्यं प्राणमूचुरित्यादावपि व्याख्यातं वनत्थैव वेदभाष्येषु। अतएव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रा
मादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्। अल्लोपोऽनः। अत्र प्राचः। अन्नन्तस्य भस्यांगस्याकारस्य लोपः स्यादिति।
तथा सति तक्ष्णोत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्यांगस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसामनस्या
दौ स्यात्। तत्रांहस्यादिनान्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेपि अनन्तक्ष्णोत्यादावतिव्याप्तिरेव। अतो व्याख ॥राम॥
ष्टेऽङ्गावयववइत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अंगं चेति द्वयमनोविशेषणम्। अत्र तु अकारस्य। अ ॥ ४२॥
तोनोक्तदोष इति भावः। एतच्च ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। रषाभ्यां नोणः समानपदे। पदे इती
यतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेपि समानग्रहणं यत्समानमेव। अखंडमिति यावत्तत्र यथा स्यात्तेन समासे
न भवति। रामनाम। [illegible]इति। रषाभ्यामः मुक्तामलकरूपस्कंभेदीदीपनपावनइति दर्शनात्। इतिपक्षे
त्विति। एतेन पंचमीसमासस्य पाक्षिकतां द्योतयति। तथाहि। भाष्ये वैभिदितामाथितिकः अपीपवन्निति प्रयो

जनत्वयमुक्तम्। तच्चान्यथासिद्धम्। एकादेश उपदेश इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव वेभिदितेत्यत्रापि प्रियधान।
मधितपण्यमस्येति विग्रहे ठकि ठस्य कादेशो यस्येति वेत्यल्लोपे इसुसुक्तान्तादिति कादेशस्तु न भविष्यति।
ठस्याभावात्। न च स्थानिवद्भावेन ठत्वं अल्विधित्वात्। ठस्येक इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः। अ
पीपचन्नित्यत्र णिलोपस्य चङ् न्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम्। विदिसाहचर्याद्वयस्ता
दपि लङ एवमेजुस्विधानात्। न च सिचासाहचर्यात् लुङ एव किन्न स्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाहचर्यात्परसा
हचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक्। पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र
लेकर्तव्ये अचः परस्मिन्निति स्थानिवदतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य। तथा च रुलत्वयस्थानिव
कान्त्र द्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे चक्स्यत्र। लत्वे निगाल्यते। णत्वे माषवपनी। इह यस्येति अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वेन। यत्वाकुः। कथं चित्स्थानिवत्वाभावेऽपि सुष्टुं इत्यादौ रषा
भ्यामित्यस्य नोपयोगः क्षुत्वेन सिद्धेः। तथा च षग्रहणम् मुत्तरार्थमित्याकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनेत
८ द्रूपं न्यस्तमिति सर्वाचार्यरभसवादः। तथाहि। उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च रसः पुष्णातीत्यादौ

म. सु. रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । क्षुभ्नादित्वेन इति चेत् । न । तस्यासिद्धत्वात् । नचैवंच नप्रामाण्यात्सिद्धत्वम् । पुष्णः
पुष्णिरित्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे णइत्यंशो चरितार्थ इति चेत् । न । तस्य पृथगनुक्तेः । इहषात्परस्येत्युक्ति
रचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । आकरे हि इहषग्रहणं विना तदस्यासिद्धिर्नास्तीत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ
रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरितिदिक् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । लुप्तषष्ठीकं इति । सौत्रत्वात् । नतु षष्ठीतत्पुरु
षयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेतिभावः । तदन्तस्येति । षष्ठी
तत्पुरुषः तस्यान्त्यो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन । विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् । तथैव ॥ राम
प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति । ॥ यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति । यच्च व्याख्यातं च ॥ ४३ ।
न्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यत इति तद्गौरवग्रस्तम् । अन्तस्येत्यस्याऽवृत्तिप्रसंगात् । व्यधिकरणषष्ठीद्वयाऽपत्तेश्च ।
यदि त्वभेदेनैव संबंधेन प्रातिपदिकेन वनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्त
ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । विभाषा ङिश्योः । ङीति नपुंसकाच्चेति विहितः । न तु जस्शसोः शिः । तस्मिन् भत्वासंभ
वात् । भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराल्लोपान्ते तदाह — असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दाषणीति

प्रयोगात्॥ यद्यपि समाहारद्वंद्वस्य एकशेषे कृते विभाष्यं सुयोजम्॥ तथापि ककुदियस्य षष्ठ्यस्य दत्वं न्याय्यं। अन्यथाककुद एकत्वे बाह्वोर्द्वित्वं च न लभ्येतेति भावः॥ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचर इति रघुः॥ तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संबध्यते। दोःषंतस्येति। दोःषंतस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य ग हृनू गुणानिति श्रीहर्षप्रयोगः॥ तत्र दोःषहस्तां दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वी अतिशयं चकर्षेति संबंधः॥ अमरव्याताररक्तदोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्ता दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजये निघंटुमुदाहृतं कुः॥ द्वयोरेकोर्ध्व इति। तद्धितार्थेति समासः॥ कालाद्वञ्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्॥ अह्नोऽह्न एतेभ्य इति अह्नादेशः॥ अह्नः साय इति। स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्ताः॥ हाहानिति। गंधर्वविशेषवाचकं अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कौमारास्तु जहातीति हाहा इति क्विपा शब्दं वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः॥ तन्मतेऽप्युदाहरणं तु। अकारो वासुदेवः स्यात् तेन सह वर्तते इति साः तान् सान् इति बोध्यम्॥ ॥इत्यादन्ताः॥ ॥आङो नास्त्रियाम्। पुंसीति तु नो न्म्। अमुना कुले नेत्यत्र यथा स्यात्। न च नुमा रूपसिद्धिः॥ मुत्वस्यासिद्धत्वा
त्

87

त्वे ५

म. सु.

दिकोऽवीतिनुमोऽप्राप्तेः। नाऽदेशे तु नासिद्धं नमुने इति निषेधात्। न च नमुने इति निषेधो नुन्यप्रसक्तः ने इत्यकारस्य उ
च्चारणत्वादिति वाच्यम्। अमुष्मै कुलाये त्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अत्र घेः। इदुद्भ्यामिति। ङेरिति। औदिति च पदद्व
यमनुवर्तते। इत्याशयेन व्याचष्टे इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना। घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम्। सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यंत
त्वात्। तंत्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति लब्धसंबंधस्य त्यागापत्ते
श्च। औत्स्यादिति। अत्र व्याचख्युः। औतः तित्वं स्वरितार्थं न विभक्तावितीत्त्वनिषेधप्रसक्तं न भवति अनित्यत्वादनि
त्यत्वं च। इदमस्थमुरिति थमो मकारस्य इत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति। तर्हि त्वं ॥राम
न विभक्ताविति सूत्रे ङेरौतरुक्ततकार उच्चारणार्थः। न संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं ॥४५।
चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वं। स्तीर्णे बार्हिषि सन्निधाने अग्नौ इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात्। अदिति तपरत्वं
तु वृक्षावित्यादौ अत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूदित्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिंत्यम्। तपरग्रहणादिटापास
ह दीर्घो मा भूद्वा धुस्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात्। अत एव हल्ङ्याब्भ्यो इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्वि
वरणे च सन्निपातपरिभाषया टाम्नेत्युक्तम्। टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मादौत

अतोपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनङ्सौ। सोऽडित्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेनो
शनसः संबुद्धौ अनङ् सिध्यतीति भावः। तच्चिन्त्यम्। सोऽडित्युक्ते हि ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि ङा स्यात्। ततश्चोश
नेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र सान्तमहत इति स्यात्। यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वा अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्। दीर्घादित्येतच्चापोरेव
विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह दीर्घौयाविति। परमिति। न त्विदं विहितविशेषणं यासाका इत्यादावव्या
हित प्तेः। न चात्र हल्ग्रहणे तादृशत्वे न निर्वाहः। यः स इत्यादावतिव्याप्तेः कर्त्तेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः। हलिति तस्य च
सुतिसीत्येवंरूपत्वेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपि हल्लोपाव्यार्वल्लोपेतोल्लोप इत्यनु
वर्ततेति तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं। हलिति प्रथमांतेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्र
हणं किं। अतिखट्वः। निष्कौशांबिः। नन्विह समस्तस्य ङ्याबंतत्वं नास्ति। न च स्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमो
नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जने हि तथा। इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव। सत्यम्। तथापि उत्तरपद
स्य ङ्याबंतत्वेन सोऽस्त्यतः परत्वान्न पायात्। न हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम। अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सु

प्र· सु·

लोपः। स्यादेतत्। गांगीयतेः क्विप्। गांगी। इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वात् दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् सत्यम्। ङीई आ आ
पृ इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणं तस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः। सुतिसीति किम्। भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो माभूत्। नैवे
वमपि स्त्रभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्। भिनत्ति छिन
त्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टव्याख्यायामतिप्रसंगात्। पादानस्या
नुवृत्तत्वात्। यदप्याहुः। सुरां सुनोतीति सुरासुत्। तमाचष्टे सुरासयति। ततः क्विप्। सुराः। सुरासौ सुरासः। इह सु ॥राम॥
नोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ॥४५॥
ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च। हल्ङ्किप्। विभेद। ननु प्र
थमं हल्ग्रहणं व्यर्थम्। हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सि
ध्यति। रान्तु ते नैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते। तथाहि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्ध
त्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धो नङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। नचैवं गोमानित्या
दावपि न लोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैवासिद्धत्वमिति व्या

90

ख्यानात्। पत्वाऽऽकः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावे न संबुद्धौ वा नपुंसका
नामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेन उक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजन
मिति चेत्। इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवान् इत्यत्रापि
लोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात्। अस्मिन्नेव
सूत्रे दिहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशे
षणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु ङ्याबन्तात्तिस्योरसंभव एवेति। तन्न ङ्यन्तादसंभवेऽपि स
त्यम्। आबन्तात्तु आचारक्विबन्तात् लङः तिप्सिपोः सत्त्व एव। अगंगात् अगंगा इति यथा। न च शपा व्यवधानं। एकादे
शस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। ङ्याप्सोरित्येव सूत्रयितु
मुचितम्। न च सुराः स्म रासौ इत्यादौ धातोः सकारे प्रसंगः। ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाष
या च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकत्वेन साधित एव। किं च। अभिनोऽ
त्रेति उत्वमपि सूपपादम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकांडे पाठात्। हरिवो मेदिनं त्वेति यथा। अबिभर्भवा

म. खु.

नित्यत्वापि न दोषः। राज्ञस्येत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण तस्य स्येति च्छेदात्। ननु ऽखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति
चेत्। न। दत्वे कृते तदप्राप्तेः। असिद्धं दत्वमिति चेत्। न। सिद्धकांडे वस्वादिषु दत्वं इति पाठात्। न च पदान्तत्वाद्दत्वं न
स्यादिति चेत्। न। सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात्। तद्बीजं तु। असर्वनामस्थाने यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्था
ने पदं नेति व्याख्यानम्। न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सोरुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम्। इतोऽदिति सिद्धे पथिम
थीत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात्। ननु नैतज्ज्ञापकम्। संबुद्धौ चरितार्थत्वात्। हे पन्थाः मन्थाः ऋ
भुक्षाः। न तर्हि दीर्घः। असंबुद्धाविति पर्युदस्तः। नलोपश्च निर्बाध इति चेत्। एवं तर्हि नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपः ॥राम॥
त्यर्थेन ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथाहि। ङिसंबुद्ध्योरिति षष्ठी न तु सप्तमी। ङेर्लुका लुप्ततया प्रत्य ॥४६॥
यलक्षणत्वाभावात्। ङ्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न च प्रथमं संयोगान्त
लोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते। तस्मान्ङ्यापः सोरिति न्यासेनैकिंचिज्ज्ञापकम्। यदि तु वस्वादिषु दत्वमि
ति वार्तिकं प्रत्याख्यायते अत्र धातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः। तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रम
स्तु। यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातं ङ्यन्तादाबन्ताद्दीर्घाच्चेति। तन्न। ङ्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमिति। न वदी

घ्यन्त घ्यन्तादित्यादेर्दीर्घयोऽङीतदन्तादिस्त्यादिरर्थो लभ्यते। दीर्घादिति पंचम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्घ्यापोर्विशे
षणायोगात्। उक्तं हि भाष्ये। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति। एतेन अनदीसंज्ञं ह्रस्वं इउवर्णां
तं इत्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबु
द्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्राणि दित्यनुवृत्तम्। तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इ
त्याशयेनाह संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति। सख्युरसंबुद्धि इत्येव सूत्रयितुमुचितं। ख्यत्यात्परस्य। कृतयणा
देशयोः खिखीशब्दयोरनुकरणं ख्यति एवं तितीशब्दयोस्त्यति। उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः। ननु मुख्याप
त्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्। सख्युर्यः पत्युर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। आपत्यस्य च तद्धिते इत्यादि
निर्देशादित्यभिप्रेत्याह खितिशब्दाभ्यामित्यादि। परस्येतिग्रहणं एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं। ओतः।
एतच्च नदीसंज्ञकेषु इउभ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेषु अच्च घेरित्युत्तरसूत्रेण। तस्मात्संज्ञाद्वयशू
न्योऽस्य विषयः। न चैतादृश उकारोऽस्ति अत आह उकार इति। यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिउभ्यां परस्येत्यु
क्तं तन्न। तादृशस्य उकारस्याप्रसिद्धेः। समुदायस्येति। न च पर्युदासेपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्त

म॰ सु॰

ग्राहकत्वं शंक्यम्। विशेष्यासन्निधानात्। यत्तु इह ग्रहणं कृते त्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन। यच्च ख्यत्यात्सूत्रे कैयटेन। तन्न। तस्य
प्रत्ययविधिविषयत्वात्। गौणत्वेपीति। अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः। तथा च। येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहु
व्रीहिः। तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः। तथा द्वितीयाश्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न
समासान्त इति कैयटः। मिदचोन्त्यादिति सूत्रे तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातो माधवग्रंथे
वस्फुटमेतत्। अनुष्कस्तो वरुण इंद्रसखा आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिबति गोसखायमित्यादिप्रयोगाश्चैवमे ।।८
वसंगच्छन्ते। तच्च बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखाऽस्य ।।९
सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः। पतिः समास एव। एवकार इष्टतोऽवधार
णार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत। धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणेन प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्।
अथ कथं सीतायाः पतये नमः। पराशरश्च। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति। उच्यते। पतिरित्याख्या
तः पतिः। णौ टिलोपे अच इः इत्यौणादिक इः। अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्।
एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतं। सखिना वानरेंद्रेणेति रामायणं च व्याख्यानम्। बहुगणवतुडति

तु२

संख्या। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। न तु संघवैपुल्यवाचके अपि संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञा
विज्ञानात्। अतएव डतिरपि त[illegible]त एव गृह्यते वतुना साहचर्यान्न तु णातेर्डतिः। षड्भ्यो लुक्। षड्भ्यः परयोरिति।
बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यस्वरूपवचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः। प्रत्ययलोपे प्रत्यय
लक्षणं। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्यय
लोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनाद्दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्रात्वस
न्तस्येति दीर्घो न। यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदम्। तेनातृणेडित्यत्र तृह
लादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधा
न्यविषयकम्। तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अव न। अस्मदिति। अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितम्। तत्तु अव्यया
नां प्रायेण निर्लिङ्गत्वादव्ययीभावस्य [illegible] क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाद्योपेक्षितम्। वस्कतास्त्विति। अर्थप्राधा
न्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेऽपि त्यदादेशो न्याय्यः। अस्म्याद्यनङ्वदिति भावः। द्विपर्यन्ता
नामेवेति। तेनेह न। भवान् भवन्तौ। अकारो वक्तव्य इति। तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्दस्य परर्कतेः
रो

म॰ स्त्री॰

बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमशब्दोऽन्य एव। तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासंगिकमिति भावः। तथा च औडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वेऽदन्तत्वमिति न भ्रमितव्यम्॥ ॥इति इदन्ताः॥ ॥किदिति। तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः। यद्यपि यादय इति। यत्तु प्राचो ह्रश्च एवं देवयज्यपि तिलक्स्यादय इति। तन्न। देवान्यजत इति विग्रहे इन्नित्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योज्ज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात्। च प्रोद्धिजान्देवयजीन्निहन्म इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्यातत्वात्। न च यजेर्दीर्घई प्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति बहुलग्रहणात् कल्प्यत इति चेत्। मवेदेवम्। यद्यन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्यते। वेदादिह्रस्व एव प्रयुज्यते। आपजित्वा मनवे जातवेदसं इति। अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वात् ह्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्यमिति न वात घमास्साम्यम्। एतच्च मूल एव स्पष्टी भविष्यति। ह्रिवं तेति। एतच्च माङ् माने शब्दे च इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम्। बहुश्रेयसीति। ईयसश्चेति न कप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहौ नेति निषेधात्। यू स्त्र्याख्यौ नदी। ईदूदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोक्तिः। आड्नद्योरिति सूत्रस्वरसात्। नयोस्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिशुद्धतः। कश्चित्तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्याप्त्यधिकरण

॥२

॥४

त्वस्याविवक्षितत्वात्। तेन न घंतादित्यादि व्यवहारो न विरुध्यते। एवं घिसंज्ञायामपि इदुवर्णौ तदंतं वा संज्ञीति पक्षद्वयं
बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः। न तु सखिशब्दावयवं वर्णं विहायेति। तेनाति
सखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। सूत्रेः प्रागित्यर्थः। वक्ष्यमिति। संज्ञायायथोद्देशं प्रवृत्तेनोन्यायसि
द्धमिदं। कार्यकालात्वेतु वाचनिकम्। अचि श्नु० इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं नतु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारात्। इत्याह
इवर्णोवर्णांतधातोरिति। श्नुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वं व्यर्थम्। वैयधिकरण्यं
वदोषः। क्षिपति अक्षतत् दिदिवतुः। ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः। तद्वारणाय इवर्णोवर्णयोरतूपरत्वेन वि
शेषणे तु क्लिष्टतेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः। एरनेकाचः। अचि श्नुधात्विति सूत्रे दं द्वनि
र्देशेऽपि धातुरेवेह संबध्यते न तु श्नुभ्रुवौ तयोरिवर्णासंभवात्। धातुग्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोग
स्यांगस्य चेति व्याचष्टे धात्ववयवसंयोगेत्यादि। तत्र धातुनासंयोगस्य विशेषणात्। इह यण्। उन्न्यो उन्न्यः। अंग
विशेषणं तु हरिं हरी हरीन्। इत्यादिसिद्धये। यदि हि धातुर्नांगं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रध्यं प्रध्य इत्यादावपि
वपूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदंतत्वादंगस्य।

वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमुपाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातम्। ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः। सूत्रमते त्वाह। वृश्चिकसंबंधिनीति। अल्लोपयलोपाविति। न च परत्वाद्वेरपृक्तस्येति स्यादिति वाच्यम्। वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककारोक्तेः। क्वौ लुप्तमिति। नपुंसके भावे क्तः। क्वौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम्। अनन्यतयेति। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणा निर्देश इति भावः। ननु अतिसखेः पतेः इति गुणविषये व्यावर्त्तयितुं यणा निर्देश इति चेत्। अस्त्वेवम्। तथापि दीर्घे प्रवृत्ते दुर्वारत्वात्। नहि ङ्क्स्वेस्तु भाष्ये न दीर्घो ऽस्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन सारवत्त्वलाभेन तथैव स्वौचित्यात्। भाष्याऽरूढत्वाच्च। यत्तु प्राचा वेति केचिदित्युक्त्वा सख्यः सुख्य इत्याद्युक्तम् यच्च तद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्यारूढमित्युक्तम्। यच्चात्रोपष्टंभार्थं प्रसादकृता सख्युः पत्युः प्रातिज्ञौ यत्र ख्यत्यादित्याह पाणिनिः। साधारणं तन्मन्वानाः सख्युः पत्युः सुखी सुती सुखीयति सुतीयत्योर्याः क्विबन्तोत्तयोर्विदुः। निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्सूत्रं न्युरादिकम्॥१॥ सुख्य इत्यादि साध्येत दुभयं भाष्य[illegible]रवादिति विचारार्हं

तामभिरछ्य श्लोकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वंतु। अक्षि पश्यति। पतुअक्ष्युः पक्ष्युः श्रुक्ष्यः पक्ष्यः इत्युदाजह्रुः भाष्ये स्थितमिति चोपसंजह्रुः। तदतिरभसात्॥ ॥इति ईदन्ताः॥ ॥तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुश आह्वाने। अस्मात्सितनीतितुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः। तृचि तु क्रोष्टृशब्दः। द्वावपि सृगालवचनौ। तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तस्यैव तृतीयादावच्युभयम्। अन्यत्र तु तुन्नन्तस्यैवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात्प्रथमा। तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशात्तादात्म्यवशाच्च कार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य बुद्धिधत्वेपि भाष्यन्यायादिह रूपमेवातिदिश्यते। तच्चानपवादे यस्यकस्यचित्। किंतु क्रुशेरेव उपात्तत्वादर्थतश्चानर्थात्। इत्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने इति। नियमार्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। क्रोष्टेति। अनङ्। हल्ङ्यादिलोपः। अप्तृन्नित्युपधादीर्घः। सत्वसर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादप्रवृत्तिस्त्वैव न्याय्यः। कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृट्त्वात्। अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः। रास्तस्य। इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरं तेन हल्ङ्यादिसूत्रस्य स्थानेऽप्यापः सोरिति निष्कर्षः। विमर्शयानि

प्रयोजक प्राप्त्यभावे २

म· सु·

सादिसिध्यति। अजर्घर्तेरित्यत्र तु यत्त्वस्यासिद्धत्वान्न लोपो न। ननु कीर्त्यते। क्विपि कीर्तेरिह स्यादिति चेत्। यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यम्। एतेनावर्वर्तेरिति व्याख्यातम्। परत्वादिति। न च नुण्णित्य इति वाच्यम्। टज्वेज्ञावे कृते सन्निपातपरिभाषयानुटो दुर्लभत्वादिति भावः। नुमविरेति। ननु रणस्य विषये प्राप्तं सर्वं वाध्यम्। वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। तथा च वक्ष्यते। गुणदीर्घत्वानामपवाद इति। एवं वा विशेषात् नुडयनेन वाध्यः। तत्कथं विप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्। सत्यम्। अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा न तिस्रचतस्र इति ज्ञापकात् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्टव्यम्॥ ॥इत्युदन्ताः॥ ॥हूहूरिति॥ अव्युत्पन्नासंज्ञेयम्। अतिचमूशब्दे त्विति। प्रथमलिंगग्रहणं चेत्युक्तेः। तथाच। एवमतिचम्वाद्य इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभूशब्दस्यानित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिंगप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम्। पुल्लिंगे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्यमिति व्याचख्युः। तद्भासात्। दर्दुरे हि पुल्लिंगोयम्। भेके मण्डूकवर्षाभू शालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरोक्तेः। भिन्नलिंगानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवकोशाच्च। दर्दुरे षणीति पाठान्तरम्। षण् इति पुल्लिंगस्य प्राचां संज्ञा। दृभतीति। दृभी ग्रन्थे तुदादिः। व्युत्पादितं इति। यद्यपि उज्वलदत्तेन दृंफूरिति पवर्गादिति

॥ राम ॥ ५० ॥

यंपठित्वा दृंफेर्नलोपाभ्यासो निपात्यत इति व्याख्यातम्। तथापि वृत्त्यन्तरे तु दृभी ग्रंथ इत्यस्मात् ऊप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रंथे स्पष्टम्। दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृंभूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम्। अयमृकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसंगात् इकोयणचीति यण्। स चामि पूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्याभ्यां बाध्यते इत्याशयेनोदाहरति दृंभ्वमित्यादि। न च दृन्करेति यण् शंक्यः तत्र अर्थवत एव ग्रहणात्। अस्य तु दृन् शब्दस्य दृशब्दस्य वानर्थकत्वादिति भावः। एवं चायं हूहूवदिति फलितम्। श्रीपतिमते नाह। दृन्निति। माधवस्तु चं दृदृंभू इत्यादिसूत्रेण दृशब्दे उपपदे कूप्रत्ययः उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यते इत्याह। दृन्भूरिति। तरुसर्पजातिभेद इति केचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः। मान्तपाठोऽपि केषांचित्। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अनुक्तं च भाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः। तथा च वर्षाभ्रूपुनर्भ्वश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। अत्यल्पमिदमुच्यते। वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति। वामनेन तु दृन्शब्दो न पठित एव। एवं स्थिते यत्त्वात्रा दृक्कौरेति पठितं यच्च तत्सौत्रेण महाभाष्यकारवचनमधितोऽनुवदतीत्युक्तं यच्चान्यैर्वार्तिकेन पूरितमर्थमुदाहरतीत्यवतारितं तत्सर्वं रभसकृतमेव। न च भाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम्। चं दृदृंभूरिति निपातित इति माधवग्रंथेन के

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M.1497
Dist Nagpur

क २

म॰ सु॰ वृत्त्यादिग्रंथैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठ इति। अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रंथसम्मतः पाठः। अनुस्मृतौ तु
ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्धितवृत्तावुक्तमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति। तन्न। तथापि अणुप्रत्ययविशिष्ट
स्य अन्यत्वात्। न ह्यण्प्रत्ययोऽपि विकारः। तस्माद्ध्रस्वपाठे कारपूर्वस्य उवङ् वा। तथा दीर्घपाठे कारपूर्वस्यावङिति विवेकः।
स्वयंभूवदिति। प्राचा तु दृन्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ ॥इत्यृदन्ताः॥ ॥नृ च।
इह छंदस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते। छंदसीति तु निवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः ॥राम।
कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। केचित्तु छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति तदयुक्तम्। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ॥५१॥
नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यद्यपि पूर्वसूत्रे तिसृचतसृ इत्यनुवर्तयन्ति तदप्ययुक्तम्। अविशेषेण विकल्पदर्शि
नात्। तथा च याता धातॄणामिति मंत्रे नेतॄराये ह्रस्वः पठ्यते न तु छन्दस्येव दीर्घ इति दिक्॥ ॥इत्यृदन्ताः॥ ॥ओतो
णिदिति वाच्यमिति। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यां आत्वं न स्यादि
त्याशंक्य निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्बाध्यत इत्योतोऽम्शसोरिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। कैयटेऽपि तत्रैवमा
ह। ओत इति सूत्रं पाठ्यम्। गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्याख्येयमिति। वृत्त्यादिग्रंथे च पाठ एवमेव स्थितम्। स्मृतौ

रिति। यत्त्वाहुः। गोशब्देन औणादिकेन साध्यः स्यात्। द्योशब्द एव लक्ष्यते तेन त्वोकारान्तमाम्नातम्। तेन स्मृतोः स्मृतवौ स्मृतव इ
त्येवं भवतीति तद्भाष्यविरुद्धम्। गोद्यो भ्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे हि ओतोम्शसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः
स्यात्। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतयाऽदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छेतेति दिक्।
इत्योदन्ताः॥ ॥रायो हलि। अर्थ रैर्विभवा अपीत्यमरः। सुं स्त्वमः। संराया भूयसा सृजेत्यादि प्रयोगाश्च। रायिश्छान्दस
इति भाष्यम्। तच्च क्वचजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वान्तो यीति सूत्रे कैयटः। केवलोपि छान्दस इति
पक्षान्तरं सरुवाह॥ ॥इत्यैदन्ताः॥ ॥ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनान् अवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। ए
त्येधतीति वृद्धिः। जनावौ। जनाव इत्यादि॥ ॥इत्यजन्ताः पुल्लिंगाः॥ ॥रमेति। लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिक
त्वात्स्वादयः। यत्तु आबन्तत्वादिति यच्च व्याचख्युः प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेपि ङ्यापः ङ्यापोर्ग्रहणात् इत्यर्थ इति
तन्न। ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्ह्रस्वादिति। परत्वात् प्रातिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्येत्वे कृते
हल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावादात्वेपि आकाररूपत्वाभावात्। आ आबिति आकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रह
णाप्रत्याख्यानात्। यथाश्रुतेपि एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। याडापः। यद्यपि याडित्ये
वोचितम्। न चातो गुणे इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्बाधात्। तथापि डच्चारणार्थोऽकार इति

अदसः सकारस्य केवलस्य आदेशाभावात् षत्वं न स्यात्।४

म. सु. संभाव्येत। अतः स्पष्टार्थं याड् कृतः। वृद्धिरेचीति वृद्धिः। यत्तु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतं तन्न। याड् स्याटोऽकारस्य समुदाया
नुबंधत्वेन इह आटोऽभावात्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत्। अत्र वदन्ति सर्वनाम्नः सुड्ङित्येव सूत्र्य
ताम्। एवं च याटि परे ङित्वादेत्यादेशः सुडि सर्वस्यायि इत्यादि सिद्धम्। स्याड्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिं
त्यमिति। अत्रेदं वित्तात्र सुड्वेत्युक्तेऽमुष्यैइत्यादि न सिध्येदिति। वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति
सूत्रयितुमुचितम्। न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणे यकारसामर्थ्यादिवातो गुणस्य ।।राम।
वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम्। विभाषा। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम्। यत्त्वाङः। नबहुव्रीहाविति निषेधप्राप्तमिति ।।५२।।
तदापाततः तस्या लौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतिसर्वादिविषयत्वात्। अस्य च समासविषयत्वात्। योरिति। य
त्त्वाङः। या पूर्वा सोत्तरा स्यादुत्तरपूर्वेति। तद्भसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदं हि पुन्नपुंसक
योरावश्यकं अनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योः। अत्र वा
तिं किम्। मातृमति पुत्रार्थमर्हते इति। मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातजादेशो भवति। मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे द्योत्ये।
गार्गीमाता अस्य गार्गीमातृकः। तस्य संबोधनं हे गार्गीमात। नद्यृतश्चेति समासान्तस्यापवादोऽयम्। यच्च तु श्लाघ्य
त्वं न द्योत्यं किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कबेव। गार्गीमातृकः। आबन्तं यदंगमिति। यत्तु याडाप इति सूत्रं व्याख्याता

णेरुक्तं अतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्न याट्। एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्याडिति तद्भ्रमसात्। न ह्यतिदेशस्य विषये लक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन याड् दुर्वारः स्याटस्तु प्रसंग एव नास्ति। संज्ञोपसर्जनयोः
प्राठात्पर्युदासात्। कचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः। ङिति ह्रस्वश्च। अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तेऽइतरयोस्तु
नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरंभात्। इह इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि इदु
तोर्विशेषणानि। ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वमपेक्षितम्। अन्यथाऽशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटु
मृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्यात्। कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमतेपि ह्रस्वांशे नि
त्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च। अतएव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते। तदेतदाह। ह्रस्वौ च इउ
वर्णौ स्त्रियामिति। आटे प्राप्त इति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा औदिति सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्या
तं नासावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलाल्लभ्यः। एवं च इदुद्भ्यामिति सूत्रे चानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव।
अचि र ऋतः। गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रः तिष्ठंतीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य। तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वस
वर्णदीर्घस्य। प्रियतिस्र आगतः। प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः। बाध्यसामान्य
चिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येऽपवादा इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव

105

म॰ सु॰

बाधः स्यात्। न तु गुणस्य। सामान्यविशेषपक्षेऽपि जातिव्यक्तिपक्षवत् लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम्। यत्तु व्या
चख्युः। अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः पूर्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति तन्निर्मूलं क्लिष्टं च। यदपि
प्रसादकृतोक्तं गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन इतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति तन्न। रविधेरचरितार्थत्वात्। नव
टौसोश्चरितार्थता यणागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं
नांगस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्षते। स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तच्च वर्तते त्रिशब्दस्तु पु ॥राम
न्नपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो न स्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः। अजहत्स्वार्थायां तु ॥५:
स्त्रियां वर्तत एव तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तितासंगच्छतामिति। अत्रेदं तत्वम्। जहत्स्वार्थवृत्तिरिहाभिमता लक्ष्या
नुरोधात्। तेनांगं स्त्रियामिति सम्यगेव। त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानत
त्पुरुषत्वादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव।
अजहत्स्वार्थपक्षे तु। स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सू
त्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भश्चेह प्रमाणम्। अनित्यत्वादिति। इकोऽचीत्यत्र ग्रहणमिह लिंगम्। तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयि
तुं कृतम्। श्यामादिषु सत्त्वपि नुमि तल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्च नु [illegible] नु प्रेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या।

प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयक
मित्यभिनिवेष्टव्यम्। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित् तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिस्र प्रियत्रि इति रूप
द्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्। एवं विप्रतिषेधेनेति। न चात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्या
दि भाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। द्वेरत्वे सत्याविति। विभक्तिसन्निपातमपि त्यदाद्यत्वे टापो निमित्तम्। सन्निपात
परिभाषाया अनित्यत्वात्। न य्वासयोरित्यादिज्ञापकाच्चेति भावः। इयादेश इति। अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्ज
नत्वेऽपुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र। गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः।
नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थ
माह इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते न तत्र निषेध इत्ये
तदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यते इति प्राञ्चः तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प
एव फलतीति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येव
मेव। कथं तर्हीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः। बह्वरीति। केचित्तु वामात्यतो वाप्र

107

म-सु-

रूपाणि हापहृष्य व्यवस्थितविभाषां वाश्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। तथा सति इह नञ्ग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैय
र्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्येन नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः। न षट्०।। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादन्नो
ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह। डाप्टापौ नेति। राः पुंवदिति। रै शब्दस्य स्त्रीलिंगताया अपि स्मरणादि
ति भावः। तथा च क्षीरस्वामी। रात्येनं राः स्त्री त्वेके इति। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः।। ।।इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः।। ।।
अतोऽम्। स्वमोरिति। अमोऽम्विधानं तु न्बाधनार्थम्। अम्स्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्त ।।रा
लोपोऽसिद्ध इत्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु म् इत्येव पदच्छेदो लाघवात्। तत्र सामेर्कृते ज्ञानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकव ।।५
चने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृतेऽस्य स्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्। यत्तु वदन्ति एवं सति सुपि चे
ति दीर्घत्वं स्यादिति तन्न। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत इति तदपि न। रुधादिभ्यः
श्नम् श्नान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैयटेनो
पपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरसमिति न सिध्येदिति। तदपि न। द्वितीयैकवचने हि। अतोऽमिति वाधि
त्वा परत्वात् जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया त्वकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः साध्वेव। प्रथमैकवचने तु अतिजर

मित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अत इति। तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्येति। इश्च आश्च य तस्य तदाह इवर्णावर्णयोरिति। औङः श्यामिति। विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिंगनिर्देशः। जश्शसोः। जसा साहचर्यात् शसपि सुबेव गृह्यते। तेनेह न। कुंडशोददाति। शि। शीत्यविभक्तिको निर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यतमस्येति। एवं च सामान्यादिष्वन्यतमं तमं इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। सोरमादेश इति। यत्तु प्राचा कृतम्। स्वमोरमादेशे वा जरसिति तद्भाष्यविरुद्धम्। एवं च अजरसं वर्त्तत इति हे जरसमिति चापशब्द एव। अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः। किंतु अमादेशे कृते जरसिति प्राचउक्तिरेवासाध्वी। परत्वाज्जरसो न्याय्यत्वात्। पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात्। फलाभावाच्च। सान्तमहतः संयोगस्य। सान्तेति पृथक्पदम्। लुप्तषष्ठीकं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे सान्तसंयोगस्येति। उपधाया इति। उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम्। पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्। मासश्छंदसीति। मासित्यस्य तकारः स्यात् आदौ प्रत्यये छंदसीति वाक्यार्थः। माद्भिः शौरद्भिर्दुरावरैं तव इत्युदाहरणम्। ह्रस्वो नपुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्। तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह अजन्तस्येति। प्रातिपदिकस्याच इ

तितु न व्याख्यातम्। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वाच्च। सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादावतिव्याप्तेश्च। स
न्निपातेति। अवर्णमाश्रित्य हृतो यादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात्। एतच्च एओङ्सूत्रे इको गुणवृद्धी इति सूत्रे च भा
ष्ये ध्वनितञ्च कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति तत एवावधार्यम्। एवं च याथातो शुभंयाशब्दस्य क्ली
बस्य ङः। पि शुभंय्य इति यन्माधवेनोदाहृतं तत्तन्नादर्तव्यमिति भावः। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं तु कृत्पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदा
द्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वेऽम्भावेन तं कुलमिति स्यात्। हद्यौ वेति। अतिसखीनि ।।२।
कुलानि इत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता। वारिणीत्यत्र तु अच्च घेरित्यौत्वम्। प्रियक्रोष्टूनीत्या ।।५।
दौ तृज्वद्भावः प्राप्तः। ननु नुम्नुटोः को विशेषः। तत्राह नामीति। नुमस्तु अंगभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति
भावः। तृतीयादिषु पुंवदिति। अर्थान्तु मूकस्वयोः प्रतिषेधोऽयम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृ
क्षत्वव्याप्यजातिः वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम्। फले तु फलत्वव्याप्यजातिः। वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा। उभयथापि पुन्नपुं
सकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्थि दधि। अतिदध्नेति। दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः। यत्तु प्रियदध्नेति उरः
प्रभृतिषु दधिमधुशालीति पाठान्नित्यः कप् प्राप्तः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः।

तच्चिन्त्यम्। भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इति केचित् तन्न। सन्निपातपरिभा
षया बहिरङ्गपरिभाषया वाऽनङोऽप्रवृत्तेः। तस्मात्पुंसीव स्त्रियामप्यतिदध्नेत्यादिकमेव बोध्यम्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमा इ
यङ् बाध्यते। सुधियेति। पुंवत्पक्षे नुमोऽभावादियङ्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलम्। अत्र नपुंसकह्रस्व
त्वं न। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपति पुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव
निषिध्यते। नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि। बहुश्रेयसिनी इत्याद्याहुः। स्नुः प्रस्नुः सानुरस्त्रियामिति उभय
लिंगः सानुशब्दः। तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह। स्नूनि सानूनीति। पुंसि शम्भुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तु प्राचा प्रियक्रो
ष्टूणीत्युक्तं तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तु व्याचख्युः। विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयको वि
प्रतिषेधः भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेति तथैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात्। यदा
हुः। न वोदाहरणमादरणीयमिति। किंच। पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भा
वग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधत्वात्। न च प्रियक्रोष्ट्रे इत्यादि निवृत्तिस्त
त्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भा

न॰ सु॰

वाभावात्तन्नेतट्ङ्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्यीयोदाहरणासामंजस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्। हंतै
वंप्रियः क्रोष्टुनीत्येवोपलक्ष्यताम्। भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक्। सुत्वेति। पुंवत्त्वपक्षेनुमभावा
द्यण्। सुलुनेति। ओः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। यदिगन्तमिति। एतच्च रा दाने इति धातोआतिरि ब्राह्मणकुलमि
तिप्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्। अन्ये तु सुधीशब्दो भाषितपुंस्कः स एवेदानीमिगन्तः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्।
अतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः। तस्मादजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमतेना
स्तीति मतान्तरे त्वास्ति। अतः प्रध्या प्ररायासुनावेत्यादि प्रावोदाहृतमपि नातीव दुष्यति॥ ॥इत्यजन्ता नपुंसकलिंगाः॥ ॥राम
॥लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वाड्डः सीति पक्षे धुट्। चर्त्वे ॥५६
तकारः। न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वनिषेधः। तयोर्द्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेनतेव प्रत्याहारा
एकचत्वारिंशदिति प्राचां ग्रंथं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिट्सु इति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तम्। तथा च
प्रातिशाख्येपि। ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुः परपदान्तभाजम्। इति श्लोके पदान्तेत्यादि विशेषणं सं
गच्छते। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्तते। तच्चैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह उपदेश इ

112

ति। आवृत्तिफलं एरुयति। उपदेशे किमिति। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अयोगित्यादिना। एकाचो बशो भष्।
झलीति निष्टत्वमिति। यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलि परतः पदान्ते वेति तत्प्रामादिकमेव। अयोक्। अधक्।
अजर्घाः इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां धुक्षु इत्या
दौ पदान्तत्वस्यैवासिद्धेः। यदपि तत्सौत्रेण व्याख्यातं झलि तु परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्यु
पेक्ष्यम्। भष्भावइति। जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। वाचचर्त्वे इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्स्यवं षत्वं तत
श्चर्त्वमिति भावः। वाद्रुह। द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिष्वत्र
नेनैव क्रमेण पठ्यन्ते। तत्र वाद्रुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादि
रस्तु। मैवम्। तथाहि सति यङ्लुकि न स्यात्। निर्दिष्टं यद्ग्रहणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणः स्था
नेइति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाकटवद्भाविसंज्ञाश्रयणं इति भावः। वाहऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यतोऽनुवृत्तं संप्रसा
रणं ऊठो विशेषणम्। तेनालोऽन्त्यस्येति न। यत्तु प्राचा वाहशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः किंतु कथंचित्फलितार्थ
कथनपरतया नेयम्। छन्दस्येवेति। छंदसि सहः। वहश्चेति सूत्रे छंदसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते स

113

म·कु·

वर्णदीर्घः स्रुहः स्रुहइत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथाहि। ऊठ्ग्रहणं मास्तु संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपध गुणेकृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौहइत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणं बहिरंगपरिभाषांज्ञापयति सत्यांहि तस्यां बहिरंग स्यसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। ननु च नकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे च। पपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेत्। मैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थलेण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्ह्रहः प्रोहः इत्यादि प्रयोगा अपि परास्ताः। अथ वा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्। वसुस्रंसु०। वसुः प्रत्ययः। तेन तदन्तं ॥रा ग्राह्यम्। ससजुषोरुरिति सूत्रात्सेत्यनुवर्त्तते। तच्च वसोरेव विशेषणं न तु स्रंसुध्वंस्वोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः अ ॥५ संभवादित्यभिप्रेत्याह सान्तवस्वन्तस्येति। पदान्ते इति। झलीति तु प्राचः प्रमादः स्वस्त्रमित्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडः। सहेरिति किम्। सहडेनवर्त्तत इति सडः। यस्य नाम्नि ऽशब्दोऽस्ति। यथाम्बड इति। सडस्यापत्यं साडिः॥ ॥हान्ताः॥ ॥ दिव औत्। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासो हि तत्सूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा। न तु दिवु क्रीडादाविति धातोः। निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति परिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति। ओतस्तकार उच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्य संप्रसारणत्वाद्धल इति दीर्घः प्राप्तः उदिति तपरसामर्थ्यान्न भवति। यत्तु प्राचोक्तं सुदिवा

वोऽस्मान्नमामीति तद्वदुपेक्ष्यम्। मुनित्रयानुक्तेः। निष्फलत्वाच्च। युष्माभिरिति रूपं तु युष्मच्छब्दस्यैवेति बोध्यम्॥ ॥षान्ताः॥ ॥षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम्। अर्थाद्यामः परत्वं शब्दद्वारकम्। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्ध्वनयति गौणत्वे तु नुण्नेष्यते इत्यादिना। द्वित्व इति। अचो रहाभ्यामित्यनेन॥ ॥रान्ताः॥ ॥कमत्वाल्लक्ष्मीः॥ ॥लान्ताः॥ ॥मो नो धातोः॥ पदान्त इति। म्वोश्चेति तु यद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्॥ ॥किमः कः॥ ननु इम इत्येव सूच्यताम्। त्यदादीनां इमोऽः स्यादिति व्याख्यास्यते किंशब्दश्च देः प्राक्पठिष्यते। नानर्थक इति। निषेधारम्भसामर्थ्याद्यात्वोत्वविधिर्न भविष्यतीति तत्किं कादेशेनेत्याशंक्याह। अकच्सहितस्यापीति। टेरत्वे क क इति स्यात्। कुतिहोरित्यादावर्थवत्किम इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपि स्यात्। मैवम्। त्यदादीनामित्यनुवर्त्य विवचनविपरिणामेन त्यदादेः किम इति व्याख्यानात्। अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमस्य त्यागात्। उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः सावितिसूत्रेऽनन्त्ययोरिति किमु ह स इति भाष्यं भोऽच्युत इति च न विरुध्यत इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्वाकः। इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणान्नहत्वादिति। तदापाततः। सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात्। विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य वक्तृ-

दूरवचनस्यापि

म॰ सु॰

शः संबोधन दर्शनाच्च। तथा च भट्टिः। हा पितः क्वापि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति। अनायकः। प्रत्याहार इति। न तु टाप् इति विभ-
क्ताविति विशेषणादिति भावः। अनभ्यासविकार इति। तेनष्ट आमित अर्तिपिपर्त्त्योश्चेतीत्वे अलोऽन्त्यविधिरस्त्येव। बिभर्त्ति
पिपर्त्ति। ननु स्थायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशंक्याह। नित्यत्वान्नुडः स्मै इति। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वं बोधयि-
तुमित्यर्थः। ~~ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु~~ ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थादिषो न विधीयन्ते किं त्वनूद्यन्ते तेन
एनादेशेन। एतेन नत्रं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राघवं हंत्रापयेत्यपि व्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवादत्वेन दिवर्जितत्वात्।
मान्ताः॥ ॥सुगणिति। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। न च तस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शं-
क्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात् क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्चेति भावः। एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रंथं गणयतेः क्विबिति व्याच- ॥राम
क्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति। तदीयग्रंथोऽपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यताम्। सर्वत्र लोपित्वेन क्विबेवाचरतीति ॥५८।
क्विप्। क्विप्रशद्धादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप्। तेनाविजित्यर्थः॥ णान्ताः॥ ॥उपधादीर्घ इति। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा-
वित्यनेन ङौ संबुद्धौ चेति प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम्। अत्र स्यप संबुद्ध्यंतस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानं
तूचितम्। एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्यः। पूर्वस्मादपि विधौ स्था-
निवत्त्वमाशंक्याह। न वेति। षाड्ढामिति। वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तदेशास्त्रत्वादिति भावः। इत्यसिद्धत्वादिति। नियम

116

सूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकतावेतिपक्षस्यघञ्ज्योत्सु ञ्णितिसूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति
भावः। निषेधरूपेण प्रवृत्तिरितिपक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यम्। सुब्विधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। स्वरविधौ
तु। पंचारत्निः। दिक्संख्ये संज्ञायामितिसमासेन लोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति। अमैचावर्णाद्व्यच्य इति पूर्वपदाद्युदा
त्तत्वं प्राप्तम्। नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृते पिइत्यादिना स्त्रीप्रत्यये पुंवत्स्यादिति। कृति तु विधौ
वृत्रहभ्याम्। ऋस्वस्य पिति तुक्। हति किम्। वृत्रहच्छत्रम्। छे चेति तुक् स्यादेव। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिध
न्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि चेति। यत्तु प्राचा उपधायां चेत्युपन्यस्तम्। तन्न। दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इन्हन्। उप
धाया इति। उपधादीर्घस्यायं नियमस्तेनेह न। हायते इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। तथाहि वृत्रहणीत्यत्र
अनुनासिकस्य क्विझलोरिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः। ह
न्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे हन्तेः। प्रसंगादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह।
अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरति। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्। न च पूर्वत्रासि
द्धे न स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तेः। यत्तु अट्कुप्वाङिति सूत्रे चेह च घ्नः सुघ्न
इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातम्। प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसंग इति। तत्संचमीसमासो मास्तु इत्याशयेन। त

117

म.सु. स्यदोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम्। णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं शब्दकौस्तुभे च प्रपंचितम्। वस्तुत
स्तु कुमति चेति नित्यं णत्वमिह न्याय्यम्। सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम्। भाष्ये तु कु
व्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यु
क्तं। एतच्च वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्त्तिके न सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्ति
काद्यपि संग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्थं हि तदीयो ग्रंथः। भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनक्तं स्था
निवत्त्वं चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात्। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना ॥राम
इति। तन्नाप्येति। किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्य ॥५९
न्तरस्यैव वाच्यत्वात्। विकल्प इत्यप्यसंगतम्। कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वादित्यवधेयम्। मघवा बहुलम्। अर्वणस्त्र
सावनञ इति सूत्रात्तृ इत्यनुवर्त्तते तदपेक्षा च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति। अधा
तुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अंचतिग्रहणं हि नियमार्थं। धातोश्चेद्भवति अंचतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ
संप्रति धातुत्वेपि विध्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्तलोप
स्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशंक्याह। इहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः।

निपातनादिति। मंहेर्हकारस्य घकारः। अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथा च छं
दसीवनिपावित्यत्र कैयटेनोक्तम्। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम्। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा भाषायाम
पि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्त्वत्र वार्त्तिककृतोक्तम् अवर्णस्त्व मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च
छन्दस्युभयदर्शनादिति॥१॥ यत्तु तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनिबन्तमध्योदात्तमघवन्शब्दवि
षयकम्। छन्दस्येव वनिब्विधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वापरविरोध इति[illegible]ध्वनयन्नाह छन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तं त्वि
ति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्वं लभ्यते तथापि उक्षा समुद्रो अ
रुणस्सुपर्णः। पूषा त्वेतो नयतु। अग्निर्मूर्द्धा निमज्जानं न पर्वणो जभार। त्वमर्यमा भवसि यत्। इत्यादौ तत्तत्रोपात्ताना
मुक्षन्नादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति सूत्रे च मघोन इति प्रतीक
मुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमाशंक्य नैतदस्ति अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। तथाहि। भाषा
यामप्यस्य प्रयोगो दृश्यत इति वदन्न्यासकारोपि मघवन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थि
ते मतुपमाश्रित्य त्रादेशं प्रत्याचक्षाणो भाष्यवार्त्तिककृतो मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घस्वीकुर्वत एव फलभेदे
प्रत्याख्यानासंभवात्। अतो बहुलग्रहणात्रासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसम्मतमेव। यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेपि ङी

म॰ सु॰ दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्यस्याशय इति तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृत भट्टि कैय्यट विरोधाच्चेति दिक्। एतेन श्वन्नुक्ष
न्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादेशे दीर्घाभावान्मघवान्निति क्षीरस्वामि ग्रंथः प्रत्युक्तः। तथा च कातंत्रसूत्रम्। सौ मघ
वान्मघवा चेति। विचार चिंतामणावपि। मघवानेव मघवेत्युक्तम्। काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना। अर्वणस्तृ। य
द्यपि ऋ धातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सत्स्यति। छन्दसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति। लो
के तु ऋ धातोरेव। वनिपि सेत्स्यति रूढिशब्दश्चायम्। वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तय इत्यमरकोशात्। अतोर्थेपि नभि
द्यते। तथापि नांततां तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं। तेन ट्च तको ष्टुरिति त्रिसूत्र्यावत्। यत्तु हरदत्तेनोक्तं अर्वन् ॥ राम
मघवन् शब्दयोर्द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव। अर्वणस्तृ मघोनश्चेत्यादि भाष्यादिति तदापाततः। भाष्यस्य विशेषविष ॥ ६॰
यतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुब्धत सहस्वदृगर्वगर्व इति प्रायुंक्त। ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रे
नुनासिकोच्चारणे प्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशंक्याह आ आदिति। यत्वाहुः। इहानुनासिको न। अननुवृत्तेन
सवर्णग्रहणाभावात्। न च तपरस्तत्कालस्येत्यनणिविध्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्।
गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसंग इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अनणिविध्यर्थमिति शंकायां भा
व्यमान इत्याद्युत्तरमसंगतम्। तस्याण्विषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोऽणित्यादि। अन्यथा वोः कुरित्यादावपि निषेधा

पत्तेः। तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत् किमनेन वकवंधनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे अप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यो
दावनुनुंवर्त्तितत्वाच्च। किंच। शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्य
क्त्यंतरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः। सवगुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत्। एतेन भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न
गृह्णातीति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रंथोऽपि प्रत्युक्तः। दीर्घस्यानण्त्वेन सूत्रशैथिल्यात्। थो न्थः। स्थान्यादे
शाद्यावयवनत्वौ। थेन्थ इत्येव सिद्धे इतोऽद्ववनं ऋभुक्षिन्नर्थम्। न्थादेश इति। केचित्तु अन्थादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्ले
षो व्यर्थः। यत्तु न्यासकृता प्राचा च व्याख्यातं अनेकाल्त्वेऽपि थकारमात्रस्यायमादेशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति न्यायादिति तन्न। तद्विशिष्टस्याप्रसंगेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् प्रसंगादाह स्त्रियामिति। सुपथीति। इ
नः स्त्रियामिति कप्तु न कृतः समासांतविधेरनित्यत्वात् युवोरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च। न पूजनादिति निषेधस्य
तु नायं विषयः षचः प्राचीनेष्वेव स इति वक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वं थोन्थश्च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ
लिंगविशिष्टाग्रहणान्न भवति। शाविति। यत्तु प्राचा इतोत्सर्वनामस्थाने थो न्थ इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं तदस
त्। निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबे औङः श्यां सुपथी इत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्यासिद्धिप्रसंगाच्चेति
भावः। अत्रेदमवधेयम्। पन्थानमात्मन इच्छतीति पथीयति ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथि

म. सु.

मथीत्यात्वम्। न्थः। पन्थाः। इतोऽत्सर्वनामस्थान इत्यत्त्वं न भवति। इत इति तपरकरणात्। एरनेकाच इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च
थोन्थः संयोगपूर्वकत्वान्न यण्। पन्थियौ पन्थियः। पन्थियं पन्थियौ। भस्य टेर्लोपः पथः। पथा पथीभ्यां पथीभिरित्यादि। एतेन इतोऽत्सर्व
नामस्थान इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः। यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोऽन्ये च वस
खीः सुती तीरितिवत् पथीः पथ्यौ पथ्य इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिंत्यम्। सावात्वस्य दुर्वारत्वात्। यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नांतप्रकृत्यनुक
रणमेतदिति तदप्यपार्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात्। पन्था इत्यत्रापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृते ना
न्तत्वेन न्थादेशाप्रसंगाच्च। यदप्याहुः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नाऽऽत्वादि। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाऽऽश्रीयत इति तदपि चिंत्य ।।राम
म्। तथा सति यण्प्रसंगात्। ख्यत्यादिति सूत्रे सखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिराश्रितत्वात्। ।। ६१
इतोऽदित्यत्र तपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इहानुकूलत्वाच्च। तस्मादात्वं न्थादेशश्च न्याय्य एवेति स्थितम्। एतेन मथीः मथ्यौ
मथ्य इत्याद्यपि प्रत्युक्तम्। मन्थाः मन्थियौ मन्थियः इत्यादेरेव न्याय्यत्वाच्च। यदपि ऋभुक्षीः ऋभुक्ष्यौ ऋभुक्ष्य इत्यादि तच्च सा
वात्त्वं दुर्वारमित्युक्तमेव। ओङादिषु यण् तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मादृभुक्षाः ऋभुक्षियौ इत्यादि बोध्यम्। ष्णान्ता षट्।
स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुं तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह सं
ख्येति। यत्तु प्राचा उपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तं तत्संचेत्यत्र नलोपे कृतेऽपीत्यादिस्वग्रंथविरुद्धम्। संप्रत्ययनान्तत्वेषु

उपदेशो नात्र चमासीदिति किमसिद्धत्वेन। नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः। बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं
दृढेऽन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। यत्तु व्याचख्युः। उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति व
त्समुदायेन संबंधात् नासमर्थसमास इति तदापाततः। अवयवेन संबंधं व्याख्याय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याख्या
घातात्। किंच। यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबंधिकः तत्र द्वयी विधा। सापेक्षोऽपि समस्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्येव कुलादेर्गुर्वा
दिनेव देवदत्तादिनापि संबंधः स च गुरुणा सखंडसपत्तिगर्भः। देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वसाधारणरूपो गुरुघटित इति द्विती
या विधा। उक्तं च हरिणा। संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयत इति ॥१॥ समु
दायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टरूपावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति च ॥२॥ अत्र तु उपसर्जनं न ससंबंधिकं ये
न द्वयी विधाऽवकाशमासादयेत्। नन्विहाप्यन्तशब्दः ससंबंधिकार्थोऽस्तीति चेत्। न। उपदेशकाले यौ षकारनकारौ
विति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकालेऽन्त्यौ यस्य इति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि न।
अन्तशब्दो हि अवयविनि साकांक्षो न तु यत्र रूढश्चेत्। अन्यथा रूढस्य राजपुरुष इति स्यात्। राज्ञोऽपीशितुरीशितव्य
घ प्रतिसाकांक्षत्वात्। राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः इति कोशात्। यदि तु रूढं प्रत्यनाकांक्षतेति ब्रूषे कां
तर्हि संप्रवृत्तेऽपि। सन्निपातेति। तथा च उपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्त्वाहुः परिभाषाया

123

प. सु.

अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति तत्साहसमात्रम्। इष्टस्थलेष्वप्रवृत्तौ परिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेः। किञ्च। उपदेश इति निर्मूलमपि।
यत्तु वदन्ति अत्र ग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्यो
पक्षयात्। नोपधायाः। नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणम्। गोपाल्वेत्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भा
वः। प्रियपञ्चामिति। नकारद्वयमध्ये नकारः। अष्टन आ। हलादाविति। रायो हलीत्युत्तरसूत्रात् हलीत्यपकृष्यते। तच्च
विभक्तेर्विशेषणमिति भावः। तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं न तु प्राक्। अन्यथा
अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृते नान्तत्वे षट्संज्ञाभावान्नुट् न स्यात्। न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरंगत्वात्प्रा ।।राम
गेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम्। अल्विधावुक्तन्यायायोगादिति भावः। अष्टाभ्य ।।६२
औश्। कृताकारादिति। ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताऽऽकारादित्यत आह। अष्टाभ्य इति। कृताऽऽत्वस्येद
मनुकरणम् न तु लक्षणवशात्संपन्नमात्वम्। तथाहि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्ट
भ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घोच्चारणादष्टनः परा असर्वनामस्था
नविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा
झल्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः। षड्भिश्चतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः। एवं

स्थिते कृत्व व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं आवस्यनित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः। पूर्वस्मादपीति। एवं च प्रियाष्ठ इति हरदत्तोदा
हृतं ष्टुत्वं न संभवतीति भावः। न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोष इति सापवादत्वात्। ननु रषाभ्यामिति प्रतिपदो
क्तं णत्वं तत्र ग्रहीष्यामो न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमिति चेत्। मैवम्। भाष्यमते तदयोगात्। तथाहि। रषाभ्यामिति सूत्रे पदान्तस्य पूर्व
स्य इति सूत्रमनुवर्त्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्। न चैवं दन्त्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्त्यमाने विधीय.
णकारे वैषम्यं सुवचम्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः। शङ्कोक्ते तु तस्य दोष इत्यत्र णत्व
ग्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः। कृतस्तड्डीत्याद्याह कार्यकालपक्षे इति। न च यथोद्देशमाश्रित्य ष्टुत्वमस्त्विति वाच्यम्। फल
भेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वात् इति भावः। अत एव पंचमीसमासप्रत्याख्यानपक्षोपष्टं
भेनापि ष्टुत्वं प्रत्याशा न कार्या। फलैक्यापकार्यकालस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। निष्ठायां सेटीति से
सूत्रग्रहणात् ज्ञापकात् पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतया न ष्टुप्रवृत्तिरिति तु संभवदुक्ते ज्ञापदिलक्ष्ये ष्टुत्वं
प्रमितं स्यात्। लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत्। जश्शसोरिति। औरत्वं हि लु
प्तराविव गौणत्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात्। अन्यथा हि हृताऽष्टानुकरणोऽपि एकवचनेनैव नि
र्दिशेत्। अत्र ष्टा औशिति। अष्ट इति वा। एतच्च ष्णान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तथा च औ श्व विधौ [illegible] ताऽत्वे

म॰सु॰

निर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यएवोचितम्। तथाच जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इतीत्याशंक्योक्तं भाष्ये यथालक्षणमप्रयुक्ते इति। न भवत्येवात्र आत्वमित्यर्थ इति कैयटः। वामनोपि अष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदन्तग्रहणात्परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्र आत्वस्याभावादौश्त्वं न भवतीत्याह। हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्यत्रेतिवृत्तिग्रंथमुपादाय यथाऽत्र गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जनस्यात्वम्। भविषये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यहृत्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः। हलादाविवेति। यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपंचितमन्यत्रेति भावः। प्रियाष्टा इति। प्रथमैकवचनम्। उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्टन इति। नान्ताः॥ ॥उदिति। बुध्यतेः क्विप्। धान्ताः॥ ऋत्विग्दधृक्॥ किंविदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन्नमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन् उपसर्गान्तलोपः षत्वं अंचेः सुप्युपपदे क्विन्नित्यर्थः। युजेरिति। कुंचेरप्येवं नलोपाभावस्त्वधिकः। कुनादिति। इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। सन्निहिते इति। यत्तु प्रांचः। तृतीयया त्वधिकार इति तन्न। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वयाभावात्। युजेरसमासे सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति तन्न। सर्व

॥राम
॥६३॥

सर्वनामस्थानेइत्यस्यैवप्रकृतत्वात्। लक्षणायांबीजाभावात्। क्लीबेयुञ्जीइतिद्विवचनेऽतिव्याप्तेश्च। यत्तुवदंतिनपुंसकेशा
सियुञ्जीत्यत्रनुम्स्यादिति। तन्न। नपुंसकस्यझलचइतिनुमःसंभवात्। सुलोपइति। कुत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वाद्दादौनु
म्ततोहल्ङ्यादिलोपइतिभावः। क्विन्प्रत्ययस्यकुः। पदान्तेइति। यत्तुप्राचोक्तंझलीतितन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फ
लत्वाच्च। यत्तुतत्पौत्रेणव्याख्यातंझलोझलीत्यतोमंडूकप्लुत्याझलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिनकश्चिद्दोषइति। तन्न। स्पृष्टः
दृष्टइत्यादौअतिव्याप्तेः। खन्निति। खंजतीतिखन्। खजिगतिवैकल्ये। परौव्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तुप्राचाव्याख्यातंविणो
णित्वादुपधायावृद्धिरिति। तन्न। पंचपाद्यांदशपाद्यांचानेनक्विब्दीर्घयोरेवविधानात्। स्कोः। संयोगेतिलुप्तषष्टीकं
पदम्। झलंताभ्यांविशेष्यतेइतिव्याचष्टेपदान्तइत्यादिना। भृज्जतीतिभृट्। क्विप्। सस्येति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं
श्चुत्वमित्यर्थः। एतेनप्राचोविपरीतोक्तिःप्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्जबलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यंताद्भ्राजभासेत्या
दिना। क्विप्। णिलोपः। सवयोः। कुत्वेनस्थानिवत्पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इह जान्तेष्ववयाइतिनोदाहृतम्।
मंत्रेश्वेतवहोक्थेतिप्रकृत्यअवेयजइतिविहितस्यण्विनःतदपवादस्यपदान्तेऽसम्बुद्धौछांदसत्वात्। यत्तुश्वेतवाउक्थ
शास्पुरोडाशअवयाजोंऽसितिप्राचोक्तंतन्न। डसःप्रकृतित्वेतयोर्वहिपुञ्ज्योर्दीर्घाभावात्। यदपिअवयाइतिप्रता

५

सान्तस्याप्यत्वं स्यात्।

म॰ सु॰ कमुपादाय ण्विन्निति प्राचां व्याख्यानं तन्न। अपवादस्यऽसोविषयेऽउत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः। तदोः सः सावनंत्ययोः। अनन्त्य
योः किम्। हे स। परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात्। ततो हल्ङ्यादिलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्। किञ्च। स्त्रियां सेति न स्यात्।
वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न चोक्तदोषः। पुनः प्रसंगविज्ञानेन त्यदाद्यत्वसंभवात्। सकृद्गताविति पक्षेऽपि
तदोः सः सावित्यस्यानंतरं अदस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात्। ननु य
थान्यासे दीयतेः क्विपि स्व इति प्राप्नोति नियमे तु दद इति स्यादिति चेत्। मैवम्। गौणेऽत्वसत्वयोरसंभवेन दीरि ॥ राम॥
त्यस्यैव न्याय्यत्वात्। ङेः प्रथमयोरम्। ङेः इति एकपदं लुप्तषष्ठीकं। प्रथमाशब्दः। प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौ ॥ ६४॥
णः इति व्याचष्टे ङेः इत्यस्य त्यादिना। ङः सुपोरमिति सुवचम्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेष इति विभक्तिविशे
षणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। नन्वेवमप्यलोप इ
ति पक्षस्य निरालंबनत्वापत्तिः। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। पुर्ववस्थाणी
ति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं। पंचम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी प्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो
विधीयत इति तद्भाषापेक्षया। छंदसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम्। मपर्यन्तस्य किमि

ति। अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। अंगकार्ये इति। एतेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थेतदुपनिबद्धा। अंगे अंगाधि
कारे वृत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायां अविधिरिति हि तस्यायम
र्थः। एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः ज्ञाजनोर्जा इति सूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादिति आकार
न्न ब्रूयात्। वहो लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्त्तयेत्। अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति। ज्ञाजनोश्च जं विदध्यात्। अतो दी
र्घे पिब्नीति दीर्घो भविष्यतीति। नैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घेनिस्पादिति वाच्यम्। द्वयोरेकस्य त्या
दिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। यत्तु केचित्परिनिष्ठितस्येति पठन्ति द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विनान
परिनिष्ठितमिति वदन्ति तद्भाष्यविरुद्धम्। ज्यायान् जानाति जायते इत्येषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्त
ज्ञापकद्वयस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वा वनि
कत्तामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतयायोज्यः। अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तत्र न तु ज्ञाप्यांशप्रविष्टमिति वास्तु। एवं
तु काशिकादिग्रंथोपि कथंचिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तरमित्युपलक्षणम्। जसः शीत्यत्र जसः स इति सका
रं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानादैंतोमिति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्त्यम् अमेवेति व्याख्यानादिति बोध्यम्।

म॰सु अविभक्तिकमिति। तथा च ङेप्रथमयोरिति सूत्रे वेस्त्रेणाप्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शंकितम्। ननु तथैव किं न स्यादिति
वाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्ते युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा अतिलिंगत्वे युष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगाच्च। योऽ
चि। अविकिम्। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इह अत्वातिमास्तु।
परिशेषादेवसिद्धेः। युष्मदस्मदोः हलादाविति योऽचीत्यग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदम्। रायो हलीत्यतोऽनुवृत्त्याल
भ्यं वा। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन नह्यादेशो हलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमः सत्त्वात्। अभ्यमपक्षे तु योऽचीत्यत्रानुवृत्त्य ॥राम॥
र्थमनादेशग्रहणं बोध्यम्। पक्षद्वयेऽपीति। न तान्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसा ॥६५॥
मर्थ्यादिति वाच्यम्। एत्वनिहत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। शित्त्वं सर्वादेशार्थम्।
अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात्। न वैयर्थ्यम्। आदेशव्यपदेशोन यत्त्वनिवृत्त्यर्थत्वात्। न चावयवस्यादेशस्त्व
पि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम्। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात्। इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति। सर्वे सर्वपदादेशा
इति। अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिद्धेऽनादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्याः। इदं त्वव
धेयम्। अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तः अंगवृत्तपरिभाषया वारणीयः। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विधायिण्य

वसापरिभाषानत्वंगाधिकारमात्रपरेति दुराग्रहस्तर्हि आश्रित्य चातो गुणइति पररूपेणाकारान्तरं प्राप्ते ष्याकाररूपए
व अइर् भवति न विक्रियते इति व्याख्येयम्। यत्तु स्याऽदेशस्यापवादोऽयमिति। तन्न। अङ्गादेशप्रवृत्तिकाले शेषलोपा
भावेन स्याऽदेशस्याप्रसक्तेः। भाविन इति। कृते हि शेषलोपेऽकारान्तत्वात्प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसाम
र्थ्यान्निवर्त्तत इति भावः। शेषलोपाट्टिलोप इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्।
अन्यथा पररूपं स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एत्वनिवृत्त्या अभ्यमश्च चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमा
वेकवचने इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपराविति व्याख्यातं तत्फलं दर्शयति समस्यमाने इ
त्यादिना। द्व्येकत्वेति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्व्येका
र्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात्। समासार्थो मुख्यविशेष्यम्।
अन्यसंख्यश्च युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। त्व इति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादिवहुतप्र
र्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामिति अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं च तद्यश्लोकेऽपि न युवावौ त्वमौ च
नेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवं वा व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। न

म॰ सु॰

वक्रुत्रिमाक्रुत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वेएकत्वेइत्येव ब्रूयात्। द्वित्वेएकत्वेतया
विभक्तिः तस्यामितिव्याख्यानसंभवादिति भावः। अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति। सामआकमित्यत्रयद्यपि सुड्
ग्रहणं नस्थानिविशेषणं बाधात्। तथाऽप्युपलक्षणं तु भवति। तेन यस्यामः सुडग्रभावी तस्यैवामआकमाभवितव्यम्। नचै
तद्गौणत्वेसंभवतीत्याकन्न प्रवर्तते। नचसमुदायनिर्देशविशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वाविहायतृतीयः प्रकारोस्ति। नचसु
डामोः पृथक्स्थानित्वमिह निर्दिश्यते चशब्दस्य द्विवचनस्य चाभावात्। यदि तु सुट्च आमू चेति समाहारद्वंद्वो व्याख्या ।।राम
येत योग्यताबलाद्वस्त्रशब्देन सुडेव गृह्येत। तथापि यदि सुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टम्। ततः समासो न स्यात्। अन्यत्र तु ।।६६
साहित्यविवक्षयाकेवलस्याऽमोऽप्रसक्तेरिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। यस्याऽमः सुड्ग्रेभावीत्यादि तावद्बाधितम्। आ
कमाऽपहृतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावी इति चेत्तर्हि अमेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारेण परंपरासंबंधेन
स्थानिनमुपलक्षयति चेत्। हन्तैवं युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत सामइति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयत इति चेत्। न।
निर्देशस्य गौणव्याहृत्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। यदपि समाहारद्वंद्वं प्रक्रम्य अन्वाचयशिष्टत्वे दूषणा
भिधानं तदप्यसंभवदुक्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तेरितिपरमवशिष्यते तदपि न। प्रक्रियाद

शायां स्थितस्याः मउत्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य स्फुटस्यैकबुद्ध्युपारोहेणावसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयं इ
ष्टेतिवत्। तत्रोभयोरेकस्मिन्दर्शनिर्संबंध इति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशो इति तुल्यम्। तथा च इरयोरे इति सूत्रे च दध्र इत्यादौ।
धात्वोरस्य इरे विधातोल्लोपे रेभावे तस्य कृत्स्नस्य प्रवृत्तिषु चरितार्थतया इटि कृते इरयोरिति द्विवचननिर्देशाल्लाक्ष
णिकस्यापि रेभावः पुनः क्रियत इति स्थितमाकरे। इरयोरित्येकशेषः। सामा इति द्वंद्वः। सहविवक्षात्त्रयच तुल्येव।व
स्कतस्कसाम आकमिति सूत्रे केवलोऽप्याम् ऊते त्रेणनिर्दिष्टस्तस्यैकमिस्थानिवद्भावेनाऽऽत्वात्ससुट्कत्वाच्च साम
इति प्रवर्तते। गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्तस्यैव पर्यवसानम्। अत एव शेषेल्लोपष्टिल्लोप इति पक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्ध्य
ति। सर्वथापि अतित्वयामतिमयामिति कश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यम्। अतित्वाकमतिमाकमि
त्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्च सर्वस्य पदस्येत्यधिकाराल्लभ्यते। स्थग्रह
णं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति। वैदेरशेषे इति। युष्मान्रक्ष
तु गोविंद इति तु प्राचः पाठस्त्यक्तः। अस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावाद् वाप्राप्तेः। स्थग्रहणादिति। तिष्ठति
रक्षानो वर्त्तते यथा समयतिष्ठसुग्रीवेति समयं मा हासीरिति गम्यते। तेन षष्ठ्यादीन् विजहतोरादेशा इत्यर्थः।

म॰सु॰ इति युष्मत्पुत्र इति। युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। पदासरत्वं संपादयितुमिति शब्दः। प्रावातु नासौ प्रयुक्तः तत्र पदास
रत्वाभावादेवाऽदेशो न भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन। न च वा वादि पंचके ति। पंचानां मध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः। युक्ते
इति। नपुंसके भावे क्तः। पत्रयार्थैः। अत एव निपातनाज्ञावेशः। दर्शनं प्रत्ययः। तत्रेह ज्ञानमात्रम्। अदर्शनं लोप इत्य
त्र यथा। ननु चाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात्। तदेतदाह चाक्षुषज्ञानार्थैरिति। भक्त इत्यादि। अत्र व्याचख्युः।
पनहरेस्त्वं भक्तः तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योऽन्यपक्षः। यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं नाम हेतुर्निर्दिश्येत ततः सापेक्षविधानेत्व ।।राम।।
मेव तदिममितिवत् अन्वादेशो न स्यादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतम्। अ[illegible]देशो ।।६७।।
हि विधिः। किंचिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशः न तु निरपेक्षत्वगर्भः। अशब्दार्थत्वात्। शास्त्रे तथा परिभाषितत्वाच्च।
न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम्। वच्याधिपेनोन्मथितात्वगस्य। अथैनमङ्कनयाश्रुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वे
पिऽएनादेशादर्शनात्। तत्र हेतुत्वं नेशब्देनोपात्तमिति चेत्। न। तदेनमुल्लंघितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतना
तिथिमित्यादि प्रयोगविरोधात्। न त्वं भीरुरपामिति तु न विधिः। किं त्वनुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवं स्थितेऽपि न
त्वं भक्त इति यच्चक्षाध्याहारक्लेशो व्यर्थः। किं तु तेनेत्यापतत इत्येव संबंधः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्चनपक्षक्षोपक्षेति दिक्। अत्रेते

नेति। पूर्वं विद्यमाने पदं नतो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्यादेशः। तथा त्रायत इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं। न च त्रायत इति भिन्न
वाक्यस्थमिति भ्रमितव्यम्। स हरिस्त्वां मां त्रायत इति तंत्रेणानेककारकसंबंधात्। अनुषंगाभ्युपगमेपि एकतिङ्वाक्यमि
ति परिभाषितेकवाक्यत्वानपायाच्च। सामंत्रितम्। संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। आमंत्रणमामं
त्रितम्। उपचारात्तत्साधने वृत्तिः। विभक्त्यंतेन चामंत्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह तदन्तमिति। आमंत्रितं पूर्व
घ मविद्यमानवत्। यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वसंबोधने तत्पूर्वं च संबोधनं हित्वाऽन्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नेति आदेशा इ
ति केचिदिति। तत्र केचिदित्यनुचितम्। उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात्। यच्च व्याचख्युः। त्रिसूत्र्याऽयमर्थ इति तन्न।
तृतीयसूत्रार्थस्यैतेनासंस्पर्शात्। पादः पत्। तदवयवस्येति। निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते॥ दान्ताः॥
॥ ॥अग्निं मन्थतीति। मथ्नातेर्मंथतेश्च क्विपि एतदेव रूपम्। इदितस्तु नलोपाभावात्। अग्निमत्। अग्निमन्थावग्नि
मन्थः। थान्ताः॥ ॥ङकार इति। आन्तरतम्यादिति भावः। ह्रस्वव्यंजनयोरिति। व्यंजनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशः दीर्घ
स्तु विसदृश इति भावः। उक्तं चेति। वार्त्तिककृतेति शेषः। केचित्तु पूर्वस्यैव मुत्वादमुद्र्यङि त्युदाहरंति। तद्भाष्या
दौ नोक्तमित्युपेक्षितम्। उद ईत्। अच इत्यस्यापवादः। चान्ताः॥ ॥अत्वसन्तस्य चाधातोः॥ इहाधातोरिति योगो

135

म·घु-

विभज्यते तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधो नान्त्वंतस्येति कैयटहरदत्तादयः। तदेतद्दर्शयति धातुभिन्नासन्तस्य चेति। उ
भे अभ्यस्तम्। ६ इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थम् इति व्याचष्टे उभे समुदिते इति। अन्यथा हि नेनिजतीत्य
त्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्। जक्षित्यादयः षट्। जक्ष इति पृथक् पदम्। इतिशब्देन जक्षिरेवपरा
मृश्यते। इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तदेतदाह षड्धातवोऽन्ये इति। तान्ताः॥ ॥गोपायतीति गुपश्छि
पि विवक्षिते आयादय आर्द्धधातुके वेति आयाभावः। पान्ताः॥ त्यदादिषु०। अनालोचने क्विप्। तत्पश्यतीति तद्दर्शः। कर्म ॥राम
ण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसन्तः एवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते। अत एवाज्ञानार्थत्वे दृशेरिति संगच्छते। प्राच्येतुक ॥६८
र्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात्तत्र विषयत्वापत्तिमात्रवृत्ति
त्वेऽपि विषयीकरणवृत्तित्वादज्ञानार्थादिति संगच्छते। नशे वा। अव्रश्चल्पपीत्यपाणिनीयम्। नष्टमित्यादावतिप्रसक्तेः।
नगिति। षडगकाः प्राग्वत्। शान्ताः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। ष्टुत्वेनेति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति
विकल्पात्पक्षे सकारः। तेन शराव्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम्। न त्वादेशप्रत्यययोरितिपः। अपदान्तस्येति निषे
धादिति भावः। एवं स्थिते सकारग्रहणेनासिद्धे शर्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिंत्यम्। व्याख्यानादिति। असंभवादिति हरदत्तः।

क्विस्तकनादतैया। सुहिन्सु इत्यत्रसंभवादिति भावः॥ संयोगान्तेति। नवास्मिन्कर्तव्ये बहिरंगत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शंक्यम्।
पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरंगत्वात्। कथं तर्हि काव्यं कलत्रंशाल्वं सार्वक्षाणे संयोगान्तलोपो नेति
प्रागुक्तमिति चेत्। न। तत्र हि यणः प्रतिषेधो न वा झलो लोपादिति पक्षद्वयेपि लोपाभावे निर्णीते तदैकरूप्याय पूर्वं पूर्वमं
तरंगमिति यद्गृहीतं युक्तम्। अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्प्रयुक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात्। इह तु
आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं बहिरंगमित्यस्यैव व्याप्यत्वादिति
दिक्। तक्षिरक्षिभ्यामित्यादि। यत्तु वदन्ति। श्रुक्लं च क्कं श्रुकं वा। वश्चाणेषु कल्लोपः। श्रुल्कं श्रुक्लौ श्रुल्भ्याम्। वः वक्लौ।
वभ्याम्। श्रूः श्रुक्तौ श्रूभ्यामिति तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम्। अयं तु विशेषः तक् रक् इत्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः। त
त्र तु सोऽपि दुर्लभ इति। दिधमिति। यत्तु दहेर्लेढः॥ षढोरिति कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे ढस्य जश्त्वे दिधडिति न
भिसीये णोक्तं तत्प्रामादिकम्। दादेर्घ इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात्। पान्ताः॥ ॥विद्वानिति। विदः शतुर्व
सुः अदादित्वाच्छपो लुक्। सद्विवानिति। भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुः। सेदुष इति। ननु तदनुबंधकग्रहणे नातदनु
बंधकस्येति परिभाषया विदः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न क्वसोः। सत्यम्। वसो रुकारानुबंधकरणं

137

म॰ सु॰

क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः। इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः। छान्दसत्वात्। कवयस्तु प्रयुं
जते। श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते। तं तस्थिवांसं नगरोपकंठे इत्यादि। छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीति मासश्छंदसीति सा
मान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयम्। पुंसोऽसुङ्। विवक्षितश्चेति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तो
दात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति। परमसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृ
तेस्वंसनयमर्णोहल्लःस्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगात्। न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्यत्वान्निवर्त्तेवि ।। रा
ष्यते असुङ्श्चांत्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम्। अन्तरंगे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः। एतच्च कैयट ।। ६६
हरदत्तादीनां अनुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषायाः अंतरंगपरिभा
षाऽपवादत्वादित्यवधेयम्। नन्वेवमसमासेऽप्यसुङि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादसुङ
उदात्तत्वं स्यात्। इष्यते तूकारस्य पुमान् पुमांसं परिपालितेत्यादौ तथैव पाठादिति चेत्। सत्यम्। उम्सुनो नित्करणा
सामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तः। नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागश्रुन्ये ष्ठेवक्फिष इत्यस्य प्रवृत्ते
रिति चेत्। सत्यम्। क्वचित्स्वरखंडेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिंगं यद्यप्यसिद्धं बहिरंगमि[illegible]दसिद्धं तथापि बहिरंगपरिभाषाया

प्रत्ययस्यो कारे कृते प्रकृतेः टाप् प्राप्नोति । तदभावेन औकाराभावात् ६   वचनसिद्धम् २

अनित्यत्वेमपित्तापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः । उच्चारणार्थ इति । यत्तु प्राचोक्तमुउनविताविति । प्रयत्नसौत्रेण व्याख्यातं उकार उगित्कार्यार्थ इति तदसंगतमिति भावः । हृस्वमन्त्रिति । असंयुक्ताविल्युक्ते न दीर्घः । पुंस्त्वेति । संयोगांतलोपमोऽनुस्वारः । नुमः स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणान्नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् । अस्य संबुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । यत्तु हरदत्तादय आहुः । सोर्ऽतिवाच्येऽनङ् साविति वचनेनक्कविदनङ् एवश्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति तत्प्रागेव दूषितम् । अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम् । अदस औ सुलोपश्च । ननु सोरौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति सिद्धं किं सुलोपविधानेन । मैवम् । असकौ स्त्रीत्यत्र टापि प्रत्ययस्थादिति इत्वप्रसंगात् । असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वे सादुत्वम् । अमुक इति त्वसाधुः । सत्वेन मुत्वस्य बाधात् । एवं अमुको अमुक शर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव । असुको असुकशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् । एतदु बहुवचने । पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी गिरि इत्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् । नह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति । अतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति । न मुने । ने इति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । न चैवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वात् अत आह कृते चेति । सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम् । अत्रेदमवधेयम् । अमुनेतिवत् अमुनेति वक्तव्येन मुन इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था । तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति ।

य

रुशाद्धस्यैवश्रवणंभवतीति ४

म॰ सु॰ अन्यथाहिरोरसिद्धतयाउकारस्यइत्संज्ञालोपौकथंस्याताम्।नचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौत्रत्यसिद्धत्वे
नेतिवाच्यम्।तरूमूलमित्यादौहशिचेत्यस्यव्यावृत्तये।तोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैवनिर्देशेनतत्रैवचरितार्थत्वात्।नचा
तोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकता।प्रतिपदोक्तग्रहणेनैवनिर्वाहादितिवाच्यम्।एवमपिदेवरूहीत्यत्ररुधातोर्दुर्वारत्वात्।
रामइत्यादावप्यनुनासिकस्यरोःश्रवणस्यापाद्यमानतयाचरितार्थत्वस्यसुवचत्वाच्च।एवंचस्थानिवत्सूत्रस्यापिप्रवृ
त्तौपदत्वाद्विसर्गोऽपिलभ्यते।प्रत्ययःपरश्चेत्यादिनिर्देशायत्वविधावश्यग्रहणंचेहलिंगमितिदिक्।। ।।इतिहलन्ताः ।।राम
पुल्लिंगाः।। ।।नहोधः।।दइत्येवनोक्तंतथाहिसतिनद्धमित्यत्ररदाभ्यामितिनत्वंस्यात्।झषस्तथोरितिचनस्यात्।अ ।।१०
चेदमवधेयम्।सुष्टुअनड्वाहोयस्यामितिबहुव्रीहौस्त्रनड्वानित्यादिपुंवदेवरूपम्।यत्तुगौरादिङीपंकृत्वास्त्रन
ड्वाहीत्युदाजह्रुःतच्चिंत्यम्।अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्।गीरिति।गॄनिगरणेशब्देवाक्विप्।ऋतइदितिइत्त्वंवो
रुपधायादीर्घः।पूरिति।पॄपालनपूरणयोः।उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम्।आशिषाविति।आशासःक्वावुपसंख्यानमित्युप
धायाइत्वंशासिवसीतिषत्वम्।। ।।इतिहलन्ताःस्त्रीलिंगाः।। ।।अन्वादेशइति।।अयंचअन्येवेतिव्याख्यातारः।तस्य
लुकालुप्तत्वेपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः।वस्तुतस्तुसूत्रेएवेनद्रष्टव्यः।एनंएनौइत्यादितुत्यदाद्यत्वे
नासिद्धम्।क्लीबेऽमिलुकालुप्तेऽपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः।नचैवंएतच्छ्रितइत्यत्रापितदापत्तिः।एकप

दाश्रयत्वेनान्तरंगेऽस्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः। रोऽसुपि। अहर्भातीति। प्राचातु अहन्नित्युपन्य
स्तम्। तदिहानुचितम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथंचिद्योज्यम्। अस्तु रूपद्वयं स्त्विति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रंथे स्पष्टम्। बहूर्जी
ति। अंत्यादित्यादि च वाचनिकम्। तथा च वार्त्तिकम्। बहूर्जि प्रतिषेधः। अंत्यात्पूर्वं नुमेक इति। भाष्ये तु अचः परो यो झल्त
दन्तस्य नुम् इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं। एवं ऊर्दमाने गर्ह गर्हयामित्यादीनामपि द्विवचनानां नुमा न भाव्यमे
व। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति दिक्। अल्लोपस्येति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते तस्य क्वाचित्कत्वात्। क्वौ विधिं
प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे। अश्वाक्षिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापंचशतानीत्यर्थः। त
थाहि। सौ नवानां अंत्यस्य द्वित्वे द्वादश। औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां द्वित्वे सप्त। अनुनासिकस्तु नास्ति। प्र
गृह्यत्वात्। जसि द्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि। टायां च
तुर्दश। भ्यामि अष्टचत्वारिंशत्। भात् प्राग्वर्णयमानां द्वित्वात्। भिसि चतुर्विंशतिः। ङयि सप्त। अनुनासिकस्तु नास्ति। ए
कारस्यानण्त्वात्। भ्यसि भ्याम्वत्। ङसौ ङसादि पंचके च प्रत्येकं चतुर्दश। सुपि गत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वे
न उकारस्यानुनासिकेन च चतुर्विंशतिः। एवं कुक्पक्षे षणां ङषयोर्द्वित्वेऽनुनासिकेन च अष्टचत्वारिंशत्। कुगभावे
त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिकेन च द्वादश। सु १९। औ ७। जस् १२। अम् १९। औ ७। शस् १२। टा १४। भ्याम् ४८। भिस् २४

म. सु. ङे ७। भ्याम् ४८। भ्यस् ४८। ङसि ४। भ्याम् ४८। भ्यस् ५८। ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकम् ।४ सुप् ८४। अत्रेदमवधेयम्। दृ
ज्ञार्यां जसि नुमागमे कृते तस्य पाक्षिके द्वित्वे नकारद्वयसहितं रूपषट्कम्। एवं शास्यपीति। संकलनया द्वादश। तथावररूपं
यहाणि कृताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक्। यत्तु वदन्ति। ऊद्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः अष्टपंचा
शतोत्तरद्ध्यात्रिंसत्त्वाधिकं शतमिति तच्चिन्त्यम्। पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात्। रूपानंत्यप्रसंगजनकत्वाच्च। अष्टपं
चाशतोत्तरद्वे उपपत्त्यभावाच्चेति दिक्। तिरश्ची इति। भत्वाद् वः इत्यल्लोपः। अलोप इति वचनान्नियदिशाभावः। स्वप इ ॥राम॥
ति। शोभना आपोऽस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरिति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषेधः। यत्तु अनित्यत्वादि ॥७१॥
ति प्राचोक्तं तत्प्रामादिकम्। द्व्यन्तरूपसर्गेभ्य इति तु न भवति तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाण
त्वात्। सुपुमांसीति। पुंसोऽसुङिति सूत्रे सुटीति व्याख्यानस्य प्राचां मते शसि नैतत्सिध्येत्। ओङि चातिव्याप्तिः। अ
स्माकं तु सर्वनामस्थाने इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः॥ ॥इति हलन्तनपुंसकलिंगाः॥ ॥
स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वंद्वः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अन्तर् इति मध्ये। प्रा
तर् प्रत्यूषे। पुनर् अप्रथमे विशेषे च। सनुतर् अन्तर्धाने। स्वराद्याः पंचरेफान्ताः। उच्चैस् महति। नीचैस् अल्पे। शनैस्
क्रियामांद्ये। ऋधक् सत्ये। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋते वर्जने। युगपदित्येककाले। आराद्दूरस

मीपयोः। पृथक् भिन्ने। ह्यस् अतीतेऽह्नि। श्वोऽनागतेऽह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहु
काले। मनाक् ईषदर्थे। ईषदित्यल्पे। जोषं सुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस् अवस् इमौ बाह्ये। समयेति समीपमध्ये च।
निकषेत्यन्तिके। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ् निषेधे। हेताविति निमित्ते। इद्धेति प्राकाश्ये। अ
द्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामीप्यर्द्धजुगुप्सितयोः। वतं तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्य
यः। यस्तूपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः स नेह गृह्यते। यदुद्वृत्तो निवृत्तोयास्ति। सना सनत् सनातनं ते नित्ये। उपधेति भेदे।
तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वप्रश्नशीघ्रा
र्थेसंप्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। शं सुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेक
विनार्थयोः। स्वस्तीति मंगले। स्वधा पितृदाने। अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषट् वौषट् श्रौषट् एते ह
विर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीति सत्तायां। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्ष्मेति क्षान्तौ। विहायसेति वि
यदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् ए
तौ रहः सहार्थयोः। प्रायस् इति बाहुल्ये। मुहुस् इति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रवाह्लिकेति
पाठान्तरं। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह।

दिसा२

म॰ सु॰

आभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धं एतौ सहार्थे। नमस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिक् निंदाभर्त्सनयोः। अम्हशैघ्येऽल्पेच। आ
म् अंगीकारे। किमेत्तिङव्ययेति कास्प्रत्ययादिभिश्च विहितः प्रत्ययोऽपीह दृश्यत इत्येके। पपावतराम्। कारयामास।
प्रताम् ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। मा माङ् एतौ निषेधाशंकयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येऽपि ज्ञेयाः। तथा
हि। कामं स्वाच्छंद्ये। प्रकाममित्यतिशये। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात्प्रत्यक्षे। साचीति
तिर्यगर्थे। सत्यमित्यंगीकारे। मंक्षु आशु एतौ शैघ्ये। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदि शैघ्ये। बलवदित्यतिशये। ॥राम॥
प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे। अनिशम्। नित्यम्। नित्यदा। सदा। अजस्रम्। सन्ततम्। एते सातत्ये। उषेति रात्रौ। रोद ॥७२॥
सी द्यावापृथिव्यर्थे। ओम् इत्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्याम्। भुव इत्यन्तरिक्षे। झटिति स्रागिति तरसा इति शै
घ्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्ठु निकृष्टे। सु पूजायाम्। अद आश्चर्ये। कु इति कुत्सिते षदर्थयोः। अंजसेति तत्वशीघ्रा
र्थयोः। मिथुरिति द्वावित्यर्थे। भाजक् शैघ्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरादित्येते चिरार्थकाः। अस्तमिति
विनाशे। आनुषक् आनुपूर्व्ये। अनुषक् अनुमाने। अन्नस् शीघ्रसांप्रतिकयोः। स्थाने इति युक्ते। वरमितीषदुत्क
र्षे। सुदि शुक्लपक्षे। वदि कृष्णपक्षे। इत्यादि। चेति समुच्चयादिषु। वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये। हेति प्र
सिद्धौ। अहेति पूजायाम्। एवेत्यवधारणेऽनवक्लृप्तौ च। एवमित्युक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति

पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदिति ऐककाल्ये। भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे
प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेदिति यद्यर्थे। चण् अपं चेदित्यर्थे णित्। समुच्चयादौ त्वननुबंधः।
कच्चिदिति इष्टप्रश्ने। यच्चेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्यं वा यच्च भवान् वृषलं याजये
त्। नहीति प्रत्यारंभे। हन्तेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। माकिः माकीम् नकिरिति त्रयोपि वर्जने। माङ् नञो स्वरादि
षूक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः। तेनाद्युदात्तत्वं सिध्यतीति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। यद्वाङः। सत्वव
चनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तदपि चिन्त्यम्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मादुभ
यत्र पाठे फलं चिन्त्यम्। यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये। यावत्कार्यं तावद्भुक्तम्। अवधौ। याव
द्गंतव्यं तावत्तिष्ठ। माने। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे। यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व। त्वै विशेषवितर्कयोः। त्वै वि
तर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रै दाने अनादरे च। रै करोति ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दा
ने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुं
कृत्य हुंकृत्य। तथा हीति निदर्शने। खल्विति निषेधे वाक्यालंकारे निश्चये च। किलेति वार्त्तायामलीके च। अथे
ति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अपं स्वरादिरपि। तेन मंगलवाचकस्य सत्वार्थ

145

म· सु·

त्वेऽपि अव्ययत्वं सिध्यति। तथा च श्रीहर्षः। उदस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारम
थावनीन्द्रजापुरंध्रिवर्गः स्नपयांबभूव तामिति। अत्र हि अथ स्नपयांबभूवेत्यस्य मंगलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपात
स्य स्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरे भेदार्थः पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्स
नेषु। अवदत्तमिति। इह अनुपसर्गत्वात् अवउपसर्गात्त इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्। एतेन गेयेके
नविनीतौ वामिति व्याख्यातम्। युवामित्यर्थे हि वामित्यव्ययम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे।
त्वामस्मि वच्मि आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे। इत्यादि। अ इति संबोधने अधिक्षेपे निषेधे च। आ इति वाक्य ॥राम
स्मरणयोः। इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शीघ्रे। ॥७३॥
यथा कथा वेत्यनादरे। पाट् प्याट् अं हे है हे भोः अये एते संबोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषुनाना
र्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। पुतर ऊत्सायां। प्रातरिति इतोऽपीत्यर्थे। आकृतिगण इति। तद्यथा। यत्तदिति हेतौ।
आहोस्वित् विकल्पे। सीम् सर्वतोभावे। के पादपूरणे। सुकमतिशये। अनुकं वितर्के। शंवद् अन्तःकरणेऽभि
मुख्ये च। वपादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्येत्यानंदे। वडु वाडु प्रियवाक्ये। ऊमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे
इतीदानीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्रेदमवधेयम्। स्वरादिचादयोराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु।

अन्येस्वरादिषु। स्वरव्ययभाजस्तूभयत्र बोध्याः। यथा उतशब्दः स्वरादिषु। ईश्चानु तैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्। यत्तु उतशब्दस्य स्वरादितामुक्तानिपातस्वरमाशंक्यान्तोदात्तत्वं निपातनमाश्रित्य समादधुस्तदसत्। स्वरादेरनिपातत्वात्। अन्तोदात्तनिपातनवैयर्थ्यात्। यदपि काशिकायामुक्तम्। स्वड्शनैस्स्नुधकृ दिवाह्यथानक्तमित्यादयोन्तोदात्ता इति। यच्च सनात् तिरस् एवमादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकम्। लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितम्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति। किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्धितः किम्। एकः द्वौ त्रयः। असर्वेत्यादि किम्। औपगवः। कृन्मेजन्तः। जीवसे इति। तुमर्थे सेसेनिति असेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तेनैव शध्यै प्रत्ययः। पाघ्रेति पिबादेशः। यत्वाङः। कर्त्तरि शबिति। तदसत्। अव्ययकृतो भाव इति सिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं तेनेह न। आधये चिकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदम्। क्त्वातोसुन्कसुनः। उदेतोरिति। उदयवदितो भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। विसृप इति। सृपितृदोः कसुन्। आभ्यां ग्रहणमिति। तथा च वार्त्तिकम्। अव्ययादाप्सुपोर्लुग्वचनानर्थक्यं लिंगाभावादिति। स्त्र्यर्थस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामितिसूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वा बोध्यः। सवनस्थितः। कृत

प्र· सु·

मियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। अलिंगत्वे आथर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याह सदृशमिति। लिंग कारकेति। विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः। यथा वाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये तु उदाहरणमाहुः। वगाह इति। आदिरेव अकारो लुप्यते नान्त्यः। अपिनासाहवयति॥ ॥इत्यव्ययानि॥ ॥खट्वेति। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्। पंचाजीति। न वात्र तदन्तविधिविरहादेव टाबिति वाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात्। मूषिकेति। वृश्चिकृषोः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषिकशब्दः। यस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप्। प्रत्ययस्थादितीत्वमिति तु विशेषः। पत्तु कुन्नंतोऽसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुंक्ते। तस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्। संज्ञायाश्च अजादित्वादित्याहुः। तच्चिंत्यम्। व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात्। मस्त्रफलेति। मस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। द्यापोरिति। एतच्च फल निष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितम्। भाष्ये तु प्रायेणादीर्घ एव पठ्यते। प्रत्ययस्थेति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। तेन सत्वाकांडेति प्राचः पाठो नादर्त्तव्यः। शूद्रा चेति। शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत्। महत्पूर्वस्तु न। जातिश्चेदितीहापि संबध्यते। पुंयोगेऽपीति। पुंयोगश्चेदाप्प्रत्ययस्तु

॥राम॥
॥१४॥

पुंयोगलक्षणजातिलक्षणयोर्जातिलक्षणस्यैव बाधो भविष्यति टापाकृत्वा २

पएवेति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोऽपि। तेनैवैश्यायाश्शूद्राद्योसक्तराजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति सिद्धम्। महाशूद्री
ति। आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। अत्रेदमवधेयम्। अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम्। जातिरिति व्यर्थम्।
मुख्ये कार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीषेव बाधिष्यते। पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः। अमहदित्याद्यपि व्यर्थं। महाशूद्रशब्दो हि वि
शिष्टएव जात्यन्तरे वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसंगएव नास्ति। यातु मह
ती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यतएव। कुञ्चेत्यादि। त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके। कुञ्चा नालमेत। उष्णिहककु[illegible]भौ इत्यादिप्र
योगमुदाहृत्य अदन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः। पुंयोगेपीति। यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव
टाप्सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यत इति स्वरपितु मपिशाद्वः।
मूलान्नञः। नञः किम्। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियं। उगितश्च। भवतीति। सर्वादिषु भवतु इत्युदित्पाठि
तः। भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितश्च। शत्रन्तात्तु ङीपि शप्श्यनोरिति नित्यो नुम्। वनोरच। सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अ
तिधीवरीति। दधातेः क्वनिप्। शर्वरीति। शॄधातोर्वनिप्। गुणे कृते हसान्तात्परत्वेपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात्ऽत्रयो
निषेधो न। अवावेति। न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं निषेधः तेन अवावरी स्यादाह। न त्वेतद्भाष्यादौ दृष्टम्। पक्षेऽवेति। त

म॰ सु॰ यावद्धिवचने बङ्कूधीव्यौ बङ्कूधीवानौ बङ्कूधीव इति रूपत्रयं भवतीति भावः। टाबृचि। पूर्वेणाप्राप्तस्य ङीपोऽपवादः। असिद्ध
त्वादिति। कार्यकालपक्षेणेदम्। यदि तु यथोद्देशपक्षे संज्ञां यदि वा उपदेशकाले ह्लान्नेति व्याख्यानं तदा असिद्धलोपवर्ण
नं नोपयुज्यत इत्याहुः। वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिव
त्सूत्रे पठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य आनुमानिको प्यादेशः स्थानिवदिति वा व्या
ख्यायते। उभयथापि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः। एतच्चाकरे स्पष्टम्। बङ्कूयज्वानाविति। न संयोगादिति निषेधान्नाय ॥ राम
मुपधालोपी। तेन अनउपधालोपिन इति न प्रवर्तते। ङाबुभाभ्याम्। ननु निषेधङापोः वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिद्धः ॥ ७५
।सत्यम्। अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तं। अनो बहुव्रीहेर्ङीब्वा स्यात्। ङीपा सह विकल्प
लाभार्थमिदम्। अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं। अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिनो वेति। तथा च सु ए
पर्वेत्यादावनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम्। बङ्कूराजीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप्। तेन बङ्कूधीवरी सिध्यति।
ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन ङीपि कृते न सिध्येत्। ननु व
नोरचेति सूत्रमेव ङीब्विधानमिति चेत्। न। उभयविधौ गौरवात्। किं च एवमपि ङीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः सन्नि

योगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभंगेन समाहितम्। तद्यथा। अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अन
उपधेत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्रं तत्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्विति। अन उपधा०। बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो
बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीबनुवर्तते। इत्याशयेनाह। अन्नन्तादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्त-
म्। नैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असति हि तस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवा-
यं स्यान्न तु नियमः। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य। कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यंजनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविव-
क्षायां तु एति कार्ष्वरत्रीत्यादौ अक इति न स्यादित्याशयेनाह ककारादिति। वर्णनिर्देशे हि कार प्रत्ययो विहितः। क्वचित्तु समुदा-
यात्प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः। आपि पर इति। एतद्वाकारस्य विशेषणम्। तत्र
सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति। न तु रथकट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भ-
वति। तदेतदुक्तं अकारस्येकारः स्यादापि पर इति। ककारविशेषणे तु विवक्षिते आप्परात्ककारात्पूर्वस्यात इत्वं वक्तव्य- त्वे
तः। यत्तु प्रांचः। आपीति ककारविशेषणं। सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्दकारेणाव्यवधानेपि वचनसा-
मर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्न। रथकट्यादावपि प्रसंगात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात्। न चानिर्दिष्टपरिभाषया निस्ता

म॰ स्त्री॰

रः।अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेरूद्यमानस्यविशेषणेष्वितिहितदर्थः।अत्रउदीचामातइतिसूत्रेस्थानेग्रहणंलिंगम्।फ
लंतुहृद्धसंज्ञायांइकूपरिभाषाऽनुपस्थानात्शालीयादिसिद्धिः।पदघाङ्ः।आपीतिविधीयमानस्येतोविशेषणमिति।त
स्थवीयः।आपीत्यस्यांगविशेषणत्वेतुअनाशंक्यमेव।रथकट्याप्त्रकाम्येत्यत्रातिप्रसंगात्।शकेति।पचाद्यच्।स्थग्रहणं
विस्पष्टार्थम्।ककारमात्रस्यप्रत्ययस्याभावादेवतात्स्थ्यलाभात्।पूर्वस्यकिम्।सर्विकेत्यादौटाबेकादेशंबाधित्वाकासर
स्यमाभूत्।तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषणात्।यत्तुवार्णादांगमितिपरिभाषयाएकादेशोबाध्यतेत्याहुः।तन्न।अपवा ॥राम॥
देपरत्वस्यैवउक्तपरिभाषायाअपिनिष्फलत्वात्।वस्तुतस्तुप्रत्ययस्थे।कीतिसप्तमीनिर्देशएवोचितः।पूर्वग्रहणंत ॥ ७६ ॥
स्तुत्यजम्।अतइतितपरःकिम्।कुदाधारार्चिकलिभ्यःकः।धाका।राका।मामिकेति।केवलमामिकेत्यादिनासंज्ञा
छंदसोरेवेतिनियमान्नङीप्।त्यक्त्यपोरिति।उदीचामातइतिविकल्पस्यापवादः।दाक्षिणात्यिकेति।दक्षिणस्या
मदूरेदक्षिणा।आजन्तः।दक्षिणाभवेतिविग्रहः।यत्तुदक्षिणस्यांदिशिभवेतिप्राचाविग्रहीतंतन्न।त्यग्विधौअव्यय
साहचर्यादाजन्तस्यैवदक्षिणाशब्दस्यै[illegible]ग्रहणात्।अन्यथासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावापत्तेश्च।यत्तुसमा
सएवपुंवदिति।तन्नेतिवक्ष्यते।त्यकिकितिवेत्यादिदृष्टौटाप्ततोऽज्ञाताद्यर्थेकः।केऽणइतिह्रस्वः।टाप्।इहत्वि

केति। अव्ययात्त्यप्। नयासयोः। अत्रन्यासकारः। याइत्येतस्योदीचामातःस्थानेइति विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति। तन्न। आतःस्था
नेइत्यंशस्येहाभावात्। यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह यत्तदोरिति। स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति। यकां
तकामिति। पासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितम्। उपत्यकेति। उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः। क्षिपकादीनां च। ने
ग त्यनुषज्यते। क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः। ततोऽज्ञातादौ कः। चट भेदने। पचाद्यच्। ततः कः। तारकेति। तरतेण्वुल्। ज्योति
र्नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च। वर्णका प्रावारविशेषः। तंतूनां विकारस्तांतवं। ओरञ्। अन्यत्र वर्णिकेति। ग्रंथविशेषस्य व्याख्या
स्तात्रकर्त्री। वा वर्तयतीति वर्तका। शकुनौ इत्वं वा। अन्यत्र नित्यमेव। पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम्।
देवतान्तात्तादर्थ्ये इति यत्। अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका। इष्यशिभ्यां तकन्। अष्टिकान्येति। अष्टौ परिमाणमस्याः
संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। अर्थगतं स्त्रीत्वम्। आकारेऽध्यारोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशस्तेन स्त्रीप्रत्ययो
लभ्यत इत्याह स्त्रीप्रत्ययाऽकारस्येति। सांकाश्येकेति। संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यम्। वुञ्छणादिसूत्रेण सं
काशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विक
ल्पेत। तस्मादात इत्युक्तम्। ननु यथाऽयमकारो नाऽकारस्थानिकः। एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको नेति चांगविकलमेत

153

म॰सु॰

त। अत्राहुः। सति घात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशबलात् स्त्रीवाचकः आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते। असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य यो अकार इत्येतावल्लभ्येत ततः सांकाश्यिकेप्यत्रापि प्रसज्येतेति। अत्र चेदं वक्तव्यम्। यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानेशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वं गम्यताम्। न च वुञः स्थाने अयमिति वाच्यम्। अकेति समुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्य अतथात्वात्। वुञो यकपूर्वत्वाभावाच्च। नहि तस्यामवस्थायां यस्येति लोपो लभ्यते। किञ्च। प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थविहितस्य वुञादेः प्रसंग एव नास्ति। तस्मादात इति स्वरूपार्थमेव। अश्विकेति। कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्येऽश्वशब्दमपि पठन्तोऽस्यापि इत्त्वविकल्पमिच्छन्ति। शुभंयातीति शुभंयाः। विच्। ततः कः। केऽणः। शुभमिति मान्तो निपातः। सुष्ठु नयो यस्याः सुनया। ततः कः। भस्त्रैषा॰। तदन्तेति। आगतत्वादिति भावः। एवं चेति। उक्तं च हरदत्तेन। अत्रातः स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम्। संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकवोः सतोः ॥१॥ द्वेषयोः संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता। सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेदिति ॥२॥ इह स्वशब्दस्येत्यस्यानन्तरमत इति शेषो बोध्यः। एतच्चेह मूलेऽपि ध्वनितम्। एवं च। हंसचनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्। इति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रैषेति वैकल्पिकमित्त्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। आत्मीयायामिति। आत्मज्ञातिध

॥राम॥

॥७१॥

नेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः। यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वकास्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः। तच्चिंत्यम्। तादृशस्याकार
स्याप्रसिद्धेः। लिंगानुशासनविरोधाच्च। यत्तु स्वकास्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्संज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविष
यकम्। यदपि स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तंत इति परिजह्रुः। तदपि चिंत्यम्। उक्तरीत्या कप्रत्ययात्प्राग्दा
प्संभवेपि प्रकृतेरस्त्रीलिंगतया आतः स्थाने इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात्। प्रत्युदाहरणान्युक्त्वोदाहरणान्याह। निर्भ
स्त्रिकेत्यादि। निष्क्रांता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा। उपसर्जनह्रस्वः। टाप्। ततोऽज्ञातादौ कः। कृतषात्वेति। सूत्रे विकृतनिर्देशो
विवक्षितविषयो न तु नयासयोरिति बहुपलक्षणमिति भावः। स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यंते।
तेनेह न। शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। प्रियो ज्ञो यस्याः प्रियज्ञिकेति। अभाषितन। विहितविशेष
णतया व्याख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्गस्य प्रव
र्ततिरित्यर्थः। परविशेषणत्वेत्वयं विकल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणम्। तेनातिखट्विका
निःखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव। शोभिकेकपीति। आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वपक्षे इति भावः। अभिव्याप्येति। आत

155

म॰ सु॰
६

एवबहुयुवाशालेत्यत्रह्रस्वनास्तिरुपसर्जनत्वाभावेतिभां न ञ्याङः॥टिड्ढा॰॥इह ह्रस्वत्विकृतास्त्रेरवृत्तुन् प्रक्लिप्तः। चौत्सीति उ
त्सेभवा। उत्सादिभ्योऽञ्॥ न च शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीनासिद्धमिदमिति वाच्यम्। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथाऽपुंयोगे
पिस्यात्॥ एतेन इह अञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः। इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनं अणू योगकारः तद
न्तादिति व्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थेऽणू उपसर्जनम्। अध्येत्रणू तु
लुप्तः। वर्णप्रायान्यान्न प्रत्ययलक्षणम्। अतष्टाबेव भवति। ताच्छीलिकेति। अयंभावः। शीलम् छत्रादिभ्योणः इति ॥राम॥
योणः तस्मिन् अणू कार्यं भवति। कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात्। अनेन हि अन्निति अणि विहितं प्रकृतिभावं बा ॥ ७८ ॥
धितुं टिलोपो निपात्यते। चौरीति। चुराशीलमस्याः। हलस्तद्धितस्य। उपधाभूतस्येति। ननु यस्येति चेति यत्रोऽअ
कारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव। किन्तु पधाग्रहणानुवृत्त्या। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यलोपेत
न्निषेधात्। मैवम्। यलोपे कार्येऽल्लोपस्याऽभीयत्वेनासिद्धत्वात्। अनपत्येति। यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमितिवा
र्त्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्। ताद्दशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ्। तस्यापत्याधिकारात्प्रागे

वपाठात्। अत एव भाष्यकृता कश्यक्करपो अपत्रश्चेति गर्गादिभ्यो यञिति च अकारः प्रश्लिष्टः। यस्कादिभ्यो गोत्रे अपत्र
ओश्चेति सूत्रेष्वेव श। प्राचांष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं। ननु तां विनाऽपि षित्करणसामर्थ्याद्वङीष्
भविष्यति। एवं तर्हि तद्धितग्रहणमित्रत्रादपि क्वचित्ष्फ इति ज्ञापयति। यत्तं तेसवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धायस्येति लो
ना पस्यानावश्यकत्वात्। तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति। आयने०। फकारादिष्व कारउच्चारणार्थः। आ
यनीनोर्नकारस्य नेत्वम्। फिनोनित्करणसामर्थ्यात्। कौरव्य०। कथं तर्हि यद्यसौ रूपमाण्डूकितवे तावतिकः स्मय
इति भट्टिः। अत्राहुः। कौरव्यसाहचर्यात् अपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम्। इह तु मण्डूकस्येदं भावेति
तस्येदमित्यण्। कुमारीति। प्रथमवयोवाचीत्यत्र पश्चार्धः न तु वृद्धत्वप्रयुक्तः। वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः। अ
नीकेति। त्र्यपाण्यामनीकानां समाहारः। अत्र अजादेराकृतिगणत्वात् टाबिति अनीकाधिकरणे मीमांसकाः।
पंचाश्वेति। नन्वत्र द्विगोरिति ङीष्स्यात्। ठगन्तत्वान्नु स्यादेवेति चेत्। न। ठकोयोऽकारः इति व्याख्यानात्। द्वि
बिस्तेति। सुवर्णबिस्तो हेम्नोऽक्षे इत्यमरः। आचितो दश भाराः स्युः। द्विकंबल्येति। द्वाभ्यां कंबल्याभ्यां क्रीता। कं

157

म. सु.

बल्यमूर्णापलशतम्। कंबलाच्च संज्ञायामिति यत्। क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। द्व्याढकीति। द्वावाढकौ पचतीति। आढकाचि
तपात्रात्खोऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति खष्ठन्भ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ्। तस्य लुक्। एतेन द्व्याचिता व्याख्याता। कांडां
तात्०। षोडशहस्तप्रमाणो दंडः कांडम्। यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः तथापि अंतग्रहणे असति क्षेत्रे इत्येत
त्श्रुतत्वात्कांडस्यैव विशेषणं स्यात् न तदन्तस्य। ततश्च हापि स्यात्। द्वाभ्यां कांडाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां
क्रीताद्विकांडी वड्वेति। इह तु न स्यात्। द्विकांडा क्षेत्रभक्तिरिति। अतोऽन्तग्रहणम्। मात्रच इति। यत्तु प्राचोक्तं ।।राम।।
द्वयसचो लुगिति। तन्न। प्रथमश्च द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तात्। द्विकाण्डी रज्जुरिति। नन्विह त्र ।।७९।।
परिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् कांडशब्दस्य आयामपरतया अपरिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वतः आ
रोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि। ननु यथा कथंचित्परिच्छेदकमात्रम्। यदाहुः।
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति। अत एव द्विहस्ता
भित्तिरित्यत्र ङीप् न। अत्राहुः। नियमार्थमिदम्। क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति। अतो द्विकांडी रज्जुरित्यत्र

158

ङीबेवसूत्रस्य फलमिति। पुरुषात्प्रमाणे॰। यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणे वर्त्तत एव। प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्। हत्तौ तु तत्स्वभावादेव। तथा च शुल्वसूत्रम्। पंचारत्निः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र न्यासकारः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगित्याह। तन्न। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्त्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्त्तते न तु पुरुषशब्दे पि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण्चेति पदमंजर्याम्। नन्वेवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्द्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रंथमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयत इति तदपि चिन्त्यम्। मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणेनोक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्त्तिकान्तरेण लुगिति। तदपि भ्रमोक्तिमात्रम्। उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत्। वस्तुतस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्त्तते। तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते। हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवंपरतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयम्। प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पंचपुरुषी। ऊधसोऽनङ्।

म. स्तु.

नादेशेनैवसिद्धेऽनङ्गीकरणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्। दाम०। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेऽन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्। संख्यादेरिति।
स्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्तते इति भावः। केवलमामक०। इत्यादीति। अध्यस्यामामकीतनू। मित्रावरुणयोर्भागधे
यी। अनिषद्यास्तन्वः संतुपापीः। उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये। स्वमानीवआकूतिः। आर्यकृतीसुमंगलीरियं शिवारुद्रस्यभे
षजी। प्रत्युदाहरणंत्विति। यत्तुप्राचाऽन्तर्वतीपतिवतीतिप्रत्युदाहृतंतदयुक्तमितिभावः। व्यस्तेकथमिति। यत्तुप्राचासमस्ते
ष्युपचार इतिवर्णितंतन्मुधैवेतिभावः। हूतकन्तौरैच। ऐकारआदेशोनतुप्रत्ययः उत्तरसूत्रेउदात्तइत्युक्तेः। नत्विति। अ ।।राम।
न्यथावृषाकपिशब्दोऽलघावन्तेद्वयोश्चबह्वषोगुरुरितिमध्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति। अग्न्यादिषुत्रिषुस्थानेष्वन्त ।।८०।
रतमइत्येवसिद्धमितिप्राचांग्रंथाविरुद्धेरन्नितिभावः। उदात्तैकारइति। मनुशब्दोल्याद्युदात्तः। श्वस्वस्त्रिहीत्यादौ
मनेरुप्रत्ययविधायकेसूत्रेधान्येनिदित्यधिकारात्। समासनिर्देशेनैतद्दर्शयति। उदात्तइत्यनुवर्तमानंसंबं
धानुवृत्तैरैकारेणैवसंबध्यते। नत्वौकारेणापीति। ततश्चयदुक्तंप्राचाऐकारौकाराउदात्तौस्तइतितदुपेक्ष्यम्। हृ
न्निपदमंजयादिविरोधादितिभावः। मनावीति। मध्योदात्तम्। इतरत्त्वपमाद्युदात्तम्। एताकर्बुरा। वर्णानामिति।
एतः। शोणः। शितिः। पृश्निः। पृषत्। इत्युदाहरणानि। त्र्यण्येति। अत्रउत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यानुपस

160.

दक्षस्त्री असि। कृव

र्न नित्यमिति भावः। संज्ञात्वाणत्वं छांदसत्वाद्वा। क्रमेके इति। अत्र छंदसीति भाष्योक्तेः लोके गतो गणस्तूर्णमसिक्निका
नामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्रांचः। वस्तुतस्तु छंदस्यपि केइत्यन्ये च याज्ञापायामपीति भाष्याभिप्रेतम्। अन्यथैकग्र
हणं न कुर्यात्। नहि छंदसि पलिक्नीरिद युवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। विशुद्धिर्वा वीति। दैप् शोधन
इति स्मरणात्। अवदातः सितो गौर इति कोशे तु विशुद्धत्वसामान्यात्प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः। लघाविति। अत्र
एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो वर्णकषो वर्णकस्य गुरुरुदात्तः स्यात्। अप इति अचः प्राचीसंज्ञा। कृष्णेति।
कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरोणादिके इलचि वर्णकपिलावन्तोदात्तौ। षिद्गौरादिभ्यश्च। श्वन्श
ब्दोऽत्र पठ्यते। तेन ऋन्नेभ्यो ङीबित्यत्र यत्प्राचा शुनीत्युदाहृतं तत्प्रामादिकम्। यत्तु व्याचक्षते। श्वानमाचष्टे श्वेवा
चरतीति वार्थे णिचः क्विपो वा क्वौ उपसर्जनत्वान्ङीषभावे निःशुनीत्यादिवन्ङीबिति। तत्र णिचि संप्रसारणटिलोप
योः उक्तरूपं सुखमते दुर्लभम्। अन्यत्र त्वास्तां कथंचित्। आवपनं चेति। आप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्। गोणा
न्येति। यस्या याद्वच्छिकं नाम। अकृत्रिमेति। यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमा तु
रूपेण संस्कृता। यथा स्थल्योदकं परिगृह्णन्ति। श्राणा पक्वा। अयोविकार इति। फाल इति प्रसिद्धः। कुशा

म.सु.

न्येति। छन्दोगास्तोत्रियागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति। अतःकृकमीतिसूत्रेहतानौत्पायनेति
व्याससूत्रे कुशा वानस्पत्यास्थ ता मा पातेति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम्। पतिंवरेति। तथा च पाणिग्रहणीकंठानियथावि
त्वाङ्गुण्यावचनोर्थमिति भावः। बह्वादिभ्यश्च। बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेणासिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः। व
स्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसीत्युत्तरसूत्रं चैव द्वयमपि व्यर्थमेव। सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात्। पुंयोगा
दिति। तथा च गौणी वृत्तिरिति भावः। यदा तु मुख्यार्थो तस्येदमित्यण् तदा गौपीत्येव भवति। योगश्चेह दंपतिभाव ॥राम
एवेत्येके। वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावात् जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते। तथा च भट्टिः। कौशल्ययासावि सुखेन रामः ॥८१॥
प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूदिति। केकयस्य दुहिता केकयी। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यपत्यप्रत्यये कैकेयीति स्या
त्। न च तस्यातश्चेति लुक्। न प्राच्यभर्गादि इति प्रतिषेधात्। तथा च कालिदासः। कैकेयिकामाःफलितास्तवेति।
एतेन देवकी व्याख्याता। दुष्टो यवो यवानीति। जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषः। यदुत यवत्वे
जातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः। ङीषाद्य इति। इदं च तृतीये इकश्चेति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। कथमिति। यत्तु वदन्ति।
दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनु कृ इति पदं विभज्यते। तन्नैं ङ्यादीनामनुक्तैव सिद्ध आकारादशविधानसाम

ध्यातिरक्तविदन्यतोपिविधानमनुमीयते। तेनब्रह्माणीतिसिध्यतीति। तच्चिन्त्यम्। अनुकि कृते अतोगुणइतिपररूपप्रसंगात्।
नन्वेकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यति अन्यथाऽनुकमेवकुर्यादितिचेत्। न। अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्।
पत्युर्नइतिवदादेशोकर्तव्ये आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेत्। न। शार्वशब्दे ककार
स्य चारितार्थ्यात्। नहितत्रलोपोस्तिनसंयोगादितिनिषेधात्। तस्मात्ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दी
र्घोच्चारणमावश्यकमिति। एतेन अनुकः कृत्वादिरेवलाघवाद्धकर्तव्य इतिहरदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ता। यत्तु इंद्रमाच
क्षाणः इन्द्रः। तत्करोतीतिण्यन्तात्क्विप्। तस्येंद्रः स्त्रीइंद्राणीयथास्यादितिदीर्घोक्तिरितिन्यासकारेणोक्तं तन्न। इं
द्रशब्दस्याचक्षाणादावुपसर्जनत्वात्। इंद्रः स्त्रीतिवाक्यमेवतत्रभवति। कर्मण्यणिति। तदन्तान्ङीप्। पूर्वपदा
त्संज्ञायामितिणत्वम्। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रेभिस्क्रीतइत्यस्यामवस्थायां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वान्ङीष्।
क्वचिन्नेति। कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेबहुलग्रहणात्क्वचित्तुवृत्तेनसमासः। तत्रचसुपः प्रागेवान्तरंगत्वाट्टा
प्। ततोऽदन्तत्वाभावान्नङीषितिभावः। तेनबह्विति। अयंभावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्याम्। जाति
कालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः इतिह्यन्तोदात्तताविधायकानि। तत्रजातिपूर्वादित्यु

म·सु· क्तो बह्वादिपूर्वकस्यायं पर्युदास इति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। इह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमित्याह। उ
रुभिन्नीति। जातान्तादिति। वर्णादनुदात्तादिति बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। वा जाते
इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। सुमुखा शालेति। एवं च फल्गुमुखी कारणामुखी चानवस्थेत्यादिप्रयोगाः
प्रामादिका इति बोध्यम्। उरः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽदन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः।
अमरस्तु नना क्रोडं भुजान्तरमित्याह। रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्त ॥ राम ॥
मिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम्। माधवस्तु तुदादिगणे कुड निमज्ज ॥ ८२ ।
न इति धातावाह। क्रोडः घञ्। क्रोडा अश्वानामुरः। टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठा
द्भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडी कल्याण
क्रोडा मयूरीति। ङीषो ङीबादेश इति। दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी विकल्प्यत इति भावः।
यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात् प्राग्गुल्फादावपि प्रयुज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्य निषेधानां चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भा
वः। वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विना तस्य सुग्रहत्वादिति भा

वः। औपगवीति। अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वाद्वैंदे बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञिति
ङीबिति व्याख्याणाडपेक्ष्याइति भावः। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचोऽनुदाहरणं ग्रामादिकमिति भावः। ऊङुतरिति।
लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। प्राचान्तादिवच्चेति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात् स्वादय इत्युक्तम्। तत्रेदं वक्तव्यं।
परं प्रत्ययादिवद्भावो विधीयते। तथा चेदप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादयः। यत्तु व्याचख्युः। आदिरूङपे
क्षया पूर्वः प्रातिपदिकं तद्भावात् तदवयवत्वेन ग्रहणात्। पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति तदपि क्लिष्टम्। स्वपर
ग्रंथविरुद्धं च। उक्तरीत्या हि कांडे ऊङ्चेत्यादावपि एकवचनमुत्सर्ग इति सुः प्रवर्तेत। तद्वारणाय चाप्रत्यय
इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्र एकादेशाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषाया एवाऽव
श्यकत्वात्। यत्तु तत्र श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात् स्वादय इति तन्न। निर्देशस्य शाब्दपरत्वात्। यथा विपराभ्यां जेः ऽ।र्
इतिवत्। श्वशुरस्येति। पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ्। तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादस्यस्यै
वाकारस्य न त्वादेः। एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशसिद्धार्थकथनम्। अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः।
उपमानवाचिपूर्वपदमिति। यात्री कराभ्यां करभोपमोरूरित्यत्र तु न। करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वप

165

दत्वाभावात्। शफौ खुराविति। यद्यपि शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः। तथापि शफशब्दस्य पुस्त्वमपि बहुसम्मतम्।
शफाविव जर्भुराणेति श्रुतौ। ग्राम्यपशुसंघेष्विति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रंथेषु वाचस्पत्यादिनि
बंधेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात्। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्याच्च। शफो भुजो गुदं घोणेति गणरत्नम
होदधौ। क्रोडादिगणपाठाच्च। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचंद्रकोषाच्च। विश्वकोषे च पुन्न
पुंसकत्वोक्ता। वामौ सुंदरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। इह सर्वत्रोपमानाभावादप्राप्ते विधिः। कथं तर्हि पीवरोरु पि
बतीव बर्हिणा इति कुमारः। प्रमाद एवायम्। संज्ञापूर्वकत्वात्संबुद्धिगुणो नेत्येके। हि तेन सहितेति। समो वा ॥ राम
हिततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तेनेह गृह्यते। एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति ॥ ८३
भावः। अश्वयोस्त्रिकार इति। अत्र अकारविशेषणं किम्। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यञोऽतश्चेति लुकि
जातिलक्षणो ङीष्। शार्ङ्गरवीति। शृंगरुशब्दादपत्यार्थेऽण्। नृनरयोरिति। नृशब्दात् ऋन्नेभ्य इति ङीपि
नरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषि प्राप्ते वचनम्। ननु नरशब्देऽलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। यत्त्वाहुः। अंत्यस्य यस्ये
ति लोपेनापहारात्। अनंत्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवति। आन्तरतम्यात्। गुणो त्वन्याय्यकल्पनेति अलोऽन्त्यप

रिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति। तन्न। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरंगत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्या
त्। किंच। अस्तु कथंचिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यात् न त्वकारस्य। अन्तरतमपरिभाषापेक्षया अलोन्त्यपरिभा
षायाः परत्वात्। अपि च। अन्तरतमपरिभाषा असदृशमादेशं व्यावर्तयितुं न तु सदृशा निर्नेनियच्छति। तत्कथं रेफस्य सा
नित्वव्याहृतिः। किं च। गुणोत्वन्याय्येति न्यायोपन्यसनं स्वबीयमेव। परिभाषयोः परस्परगुणागुणिभावायोगात्। अत्रे
दं तत्त्वम्। नर इति रान्तं लुप्ताकारानुकरणम्। नरः अः नरः। ना च नरश्च तयोरिति व्याख्येयम्। पक्षान्नरस्य अः नरः। क
तत्र वत्परं रूपम्। ना च नरश्च तयोः च नरयोः। नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यात्। आधि
क्यं शब्दकौस्तुभे बोध्यम्। पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते। त्रौल्लपुत्री। पुत्री च हर्षं हृदये तनोति। ऊर्वेति दुर्वीपति पुत्रिसर्वम्। न च
पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुः दुहितरं सर्वे इत्य
मरोक्तेः। अत एव प्रत्ययस्थादितीत्वप्रकरणे वासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामिति वार्त्तिकं तद्भाष्यादिकं च संग
च्छते। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्वप्रकर
णस्थस्वग्रन्थविरोधाच्च। इदं तु चिन्त्यम्। कारे सत्यागदस्येति सूत्रे। सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्र

मि॰

म॰ खु॰ द्वेति वार्त्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति। स्वरार्थमिति तन्न। टित्वान्ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः। ङीनन्तेन तत्पुरुषे
पि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरभेदाभावात्। यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तः न तु सांप्रदायिक इति। तदपि न उ
दाहृतप्रयोगविरोधात्। वासूतकेत्यादिवार्त्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। आंबष्ठ्येति।
वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ्। कारीषगंध्येति। करीषस्येव गंधोऽस्य करीषगंधिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रा
पत्यं स्त्री अण्। अणिञोरिति ष्यङादेशः। स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्यर्थंचा ।।२
प्। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। तद्धिताः। बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम्। महासंज्ञा ।।८
करणमन्वर्थत्वाय तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति। तेन यथाभिधानमेव स्युः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधि
कारोऽस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेत्। मैवम्। पट्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसंगात्। शात्र
न्नाद्धिति। यौतिमिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः। केचित्तु बाहुलकाद्यौतेरौणादिकं कति प्रत्ययं वदन्ति। उभयथापि
युवतीनां समूहो यौवतम्। त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव। भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्ति
स्तु भाष्यविरुद्धा। भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक्॥ ॥इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥मात्रशब्दस्येति। त

१६०८

भा४

स्यचावधारणार्थः। मात्रंकार्त्स्न्येऽवधारणेइत्यमरः। प्रातिपदिकादीन्येवतन्मात्रमितिएवकारेणास्वपदविग्रहः। मयूर
व्यंसकादित्वात्समासः। कृष्ण इति। यद्यपिनीलरूपवत्परोऽयमनियतलिंगस्तथापिवासुदेवेभगवतिनियतपुल्लिंगएवे
तिभावः। ज्ञानमिति। भावेल्युट्। द्रोणइति। नचप्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमेहास्त्वितिवाच्यम्। तथासतिपरिच्छेद्यप
रिच्छेदकभावस्यसंसर्गविधयाभानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गएवव्युत्पत्तेः। नचाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्यभिचारः।
एकार्थीभावाभ्युपगमात्। नापिनिपातार्थेतेषांद्योतकताभ्युपगमात्। नचास्तिद्धितेपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो
दुर्लभअन्यत्रादृष्टत्वादितिवाच्यम्। देवतार्थकतद्धितादौदृष्टत्वादितिभावः। वचनंसंख्येति। तथैवप्राचांव्यवहारात्।
इहसूत्रेर्थेलिंगवप्रथमेत्येतावदेवसुवचम्। इतरत्सर्वंत्यक्तुंशक्यम्। तथाहि। अर्थेप्रथमेत्युक्तेकस्यार्थेइत्याकांक्षा
यांयस्मात्स्वादिविधिस्तस्येतिलभ्यतएव। स्वादयश्चप्रातिपादिकाल्लिंगप्रत्ययविशिष्टाच्चविधीयन्ते। तदर्थत्वंचततोनि
यतोपस्थितिकत्वमेव। एवंचमृडानीहिमानीत्यादौपुंयोगमहत्वादेरपिस्थ्यज्ञान्नियतभानेनप्रथमासिध्यतीत्यपरम
नुकूलम्। यथान्यासेतुसानस्यात्। यदितुअर्थशब्दोवृत्तिविषयपरः। वृत्तिस्तुशक्तिर्लक्षणाच। गौणीतुलक्षणान्तर्भू
तापृथग्वास्तु। त्रिकंचप्रातिपदिकार्थइत्याश्रीपतेतदालिंगेइत्यपिमास्तु। लक्षणायांविविचत्वेपिनक्षतिः। निय

म॰रु॰ मांशत्यागात्। तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम्। द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् सिद्धः। गो
वाहीक इतिवत्। एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम्। अनन्वि
तार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रस्यैं प्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थम्
।संबोधने चेति ज्ञापके न कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकार्थः सत्ते
ति। यत्तु व्याख्यातं योऽर्थः सन्नित्येव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिंगसंख्याकारकयोगी स ।।रा
विवक्षितो यथाऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुम्। न पुनरीदृशास्तादृशा ।।८
इतीति। तन्न। उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात्। रु ५
अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्। न लिंगसंख्याकारकयोगीति
समुच्चयादि त्वदुक्तिविरोधाच्च। पदान्तरोपस्थापितस्य अस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीति चेत्। न। तस्याव्याव
शब्दस्य र्तकत्वात्। न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च। कृष्णः श्रीरित्यादावव्या[illegible]श्च। न च लिंगग्र
हणात्तत्सिद्धिः मात्रपदेनाधिकव्यवच्छेदात्। यदपि प्राचा व्याख्यातम्। यत्रार्थांतरापेक्षया शब्द

न१

170

सोऽयंद्रोणइत्याकारेणप्रवृत्तिर्गुणभूता।४

प्रवृत्तिःससर्वःप्रातिपदिकार्थःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत्।यथाउच्चैर्नीचैरिति।अलिंगसंख्यावेतौ
केवलंजात्यादिनिरपेक्षंस्वार्थमाहतुरिति।तदपिनःप्रवृत्तिनिमित्तंद्विप्रकारीभूयभासते।तथाचत
न्मात्रबोधोऽसंभवी।यदिसोऽपीष्टस्तर्हिघटादिशब्देभ्योऽपिस्यादितिसंख्याकारकाद्यनन्वयएव
स्यात्।यदपिद्रोणपरिमितेव्रीह्यादौद्रोणशब्दःसोऽयमित्यभिसंबंधात्प्रवर्त्तते।तत्रगौणमुख्यन्याया
न्नप्राप्नोतीतिपरिमाणग्रहणमिति।तच्च।पदकार्येष्वयंन्यायोनप्रातिपदिककार्येष्वितिसिद्धान्ता
त्।अन्यथासिंहोमाणवकइत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च।यदप्याहुः।द्रोणादयःशब्दाःलोहदासमयंवा
परिमाणमेवनव्यभिचरंति।परिमेयंतुव्यभिचरंत्येव।अतस्तस्यप्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेपरिमा
णग्रहणमिति।गौणलाक्षणिकेषुसिंहोमाणवकःमंचाःक्रोशंतीत्यादिष्वव्याप्तेः।तत्रविशेष्यस्यमाण
वकादेर्भेदेऽपिसिंहसदृशइत्यर्थोगौण्यांनियतोपस्थितिकएवेतियदि।तर्हिव्रीह्यादेर्भेदेऽपिद्रोण
परिमितोनियतएवेतितुल्यम्।संबोधनेसामात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येनप्राप्नोतीत्यारंभः।इह
संबोधनंप्रकृत्यर्थंप्रतिविशेषणंक्रियांप्रतिविशेषणमितिसिद्धान्तः।उक्तञ्च।संबोधनपदंयच्चत

ति ३

म॰स्तु॰

क्रियाया विशेषणम्॥ व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सतीति॥१॥ एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामस्संबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणमर्थः॥ ॥इति प्रथमा॥ ॥कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सनन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिच्छा। ननु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात्॥ एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। कर्त्रा च धातूपात्तव्यापाराश्रयः स च केनाप्तुमिच्छतीत्याकांक्षायां विशेषणीभूतेन व्यापाराश्रयेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेवदारु। क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं च नेह विवक्षितम्। तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्ध्यति। कारकमिति। एतच्च कारके इत्यधिकारसूत्राल्लभ्यते। तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्रं च वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञा विधीयते। तद्यथा। अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्। तत अपादानम्। उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यादिह विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः। अन्वर्था चेयं संज्ञा। करोतीति कारकमिति। तेन क्रिययानन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी। ॥२

अपादानसं
ज्ञाभिः।२

सूत्रस्यवृत्तौ ॥

यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः। करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा चापादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयंते। कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते। तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते। अन्यस्मिन्पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञं स्यात्। तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम्। अनभिहिते। ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न। एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वात् द्वितीया न भविष्यति। किं च। कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया। कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते। निरवकाशत्वात्। न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः। तत्रापि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात्। अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यफलके अस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे। तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमाऽस्तु। एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थेति चेत्। मैवम्। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्राऽरंभात्। तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः। सूत्रानारंभे च कर्मणि यदे

म०रु०

कर्त्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः। तथा सति कृतः कट इत्यादौ च क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि त
देकत्वस्यानुक्ततयाऽम् दुर्वारः। परत्वात्प्रथमेत्यपि न। कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्यो
गलक्षणाषष्ठीप्रसंगात्। कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हरिं भजती
ति भजनक्रियया हरेप्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म। तद्वि
शिष्टं भजनं वाक्यार्थः। हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्त ॥रा
त्वात् धात्वुपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः। अत ॥८
एव पाचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम्। पाककर्तृकर्तृगमनं हि पाचक इत्यादेर कं०
र्थः। एककर्तृका पचिक्रिया गमिक्रिया च। पचति व्रजत्योः पृथगेवार्थः। एवं च प्रथमान्तविशेष्य
को बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यर्थानुसारिभिर्नादर्त्तव्यः। यास्कोऽप्याह। भावप्रधान
माख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रि
यायां कर्म। प्रधानं हि दृशिक्रियैव। उक्तं च। सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम्। तथा ति

ननुविशेषणम् ३

ङन्तमप्याकुस्तिङंतस्यविशेषणमिति॥१॥एवंपचतिभवतीत्यस्यपचिक्रियाभवतीत्यर्थः।अयंतुविशेषः।तिङन्तो
पस्थितायाःक्रियायाःक्रियान्तरंप्रतिविशेषणत्वेऽपिशाब्दाध्याहारवादेकर्मत्वंसंसर्गएवनतुप्रकारः।अ
पदार्थत्वात्।अर्थाध्याहारवादेतुप्रकारत्वेऽपीष्टापत्तिः।पचतीत्यादौधातूपात्तफलस्यापीत्थमेवम
तभेदेनव्यवस्था।अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौद्वितीयैकवचनोत्पत्तिः।अग्नि
ष्टोमेनयजेतइत्यादौतृतीयोत्पत्तिश्चसंगच्छते।ननुदृष्टान्तेविशेष्यसमर्पकाद्दार्ष्टान्तिकेविशे
षणसमर्पकाच्चकर्मत्वादिवाचिकायाःसुब्विभक्तेःप्रयोगोऽस्त्वितिवाच्यम्।धातुतिङंतयोरप्राति
पदिकत्वात्।नैयायिकानांतुस्यादेषदोषः।तथाहि।धावन्तंमृगंपश्यतीतिवत्धावतिमृगमित्य
पिस्यात्।नचात्रप्रथमासामानाधिकरण्येशाब्दज्ञानयोर्नित्यत्वात्नैवंप्रयोगइतिवाच्यम्।एवम
पिद्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्।ननुतत्रवाक्यभेदएवपश्यत्यचतमितिकर्माध्याहारात्पचति
भवतीत्यादौतुपाकोभवतीत्याद्यर्थेअनिष्टमेवेतिचेत्।नैवम्।अध्याहारेगौरवात्।तस्यच

पश्येत्यादिवाक्यंशाब्दाबाधितत्वान्नस्यात् २

विक्लित्तिवाच
काद्यागवाच
काद्धातोः ५

धावती
त्कर्मब
लपचत
चैकर्तृ
कात्

अनिष्ट
त्यस्य

इतिक्रियांप्रतिकर्मत्वात्का
द्वितीयास्यात् ४

175

म०सु०

मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् त्वदीयाऽनिद्रामात्रस्याकिंचित्करत्वात्। अपि च। अपाक्षीद्देवदत्तोऽवेदि इत्यादौ शास्त्रादेः प्रसंग एव नास्ति। एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्त्तिकादिसकलसंमतम्। न च तिङंतस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जायत एवेति वाच्यम्। तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशोऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न। साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव स्वीकारात्। धातुसंबंधाधिकारव्युत्पादिते पुरीमवस्कन्देत्यादौ तस्याऽवश्यकत्वाच्च। ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्वरूपत्वं भज्येतेति चेत्। न। लिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मेतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः। कर्मत्वस्य प्रकारतयाऽनभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः। अभिहिते त्विति। नन्वेवं पक्वमोदनं भुंक्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत्। मैवम्। इहापि पाचि भुजि निरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधाननि[illegible]निरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। उक्तं च हरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।

।।रा।

।।८।

विशे
या

176

[illegible]

शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥१॥प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेना[illegible]यते।यदागुणेतदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतइति॥२॥अतएवपक्वौदनोभुज्यतइत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमेव।पक्तेरप्राधान्यात्।वस्तुतस्तुपक्काभुज्यतइत्यादौकर्मणःपचिभुजिभ्यांनयुगपद्बाध्योऽन्वयःकिंत्वन्यतरेणाशाब्दः।अपरेणार्थः।तत्रचप्रथमाद्वितीयेव्यवस्थितेएव।तद्यथा।पक्काभुज्यतेओदनः।किंपक्काअर्थादोदनम्।यदातुओदनंपक्काभुज्यतेइतिप्रयुज्यतेतदाभुज्यतेइत्यत्रार्थादोदनइतिगम्यते।एवंचविवक्षाभेदेनपूजयितुंशक्यतेहरिःहरिंवेत्युभयंसाधु।प्राप्तानंदइति।आनंदकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतइत्यर्थः।तदुक्तंप्रायेणेतितस्यफलमाहक्वचिदिति।विषक्षइति।यदितुवधिर्विद्योरन्यतरेणसहकर्मतयाऽन्वयोविवक्ष्यतेतदाद्वितीयाऽस्यादेवेतिध्येयम्।तृणंस्पृशातीति।यथास्पृश्यमानस्यगंगादेरीप्सितस्यक्रियययायोगः।तज्जन्य

संयोगादिफलाधारत्वात्। तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः। स्यादेतत्। धात्पस्थाप्यफलशालि कर्मत्येवास्तु। किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत्। मैवं। अग्रे माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधाय कर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव। एवं च द्वेषोदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम्। इदं त्ववधेयम्। ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोध एकरूप एव। ईप्सानीप्सादेरधिशीङादिवत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगोऽपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैव शाब्दार्थत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे हि तत्तत्सूत्रैर्यावतां कर्मसंज्ञा विहिता ते सर्वे तेन तेन रूपेणोपस्थिताः। तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका द्वित लाघवात्। क्रियायां धातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्लाभात्। इष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद [illegible] संसर्गः [illegible] तथा च हृर्याधारिकायानीति स्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्तृ [illegible] अधिकरणे [illegible] नां द्वितीयादी

आधारत्वं [illegible] कर्म काष्ठैर्ज्वलतीति काष्ठे व्यापारः देवदत्तेन काष्ठैः। ज्वलनमिति कर्त्तरि फलं। स्थाल्यां पचतीति कर्मद्वाराधि
करणे फलव्यापारः कर्त्तृकर्मद्वाराभ्यां तल्ले पचतीति भूतल्ले। १

नामाधारोऽर्थ इति तुल्यं तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रय[illegible]रात्तदुभयं [illegible] फलीभूते आद्यबो
धे वैलक्षण्यं संगच्छते। न चाधारतैव वाच्येति मंतव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौ
रवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सं
ख्या चैव तथा तिङामिति। न च तिङ्क्ष्वपि धर्ममात्रमर्थः। कर्त्तरि कृत् लः कर्मणि चेतयोरेव कृत्यक्तखलर्था इ
ति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः। पाचको देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाच
कतास्वीकाराच्च। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्यधिकरणेऽभ्युपगते
तु कृत्स्वपि धर्ममात्रम्। सर्वथाऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्द्धजरतीयं हेयमेव। न हि तिङ्
कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम्। प्रपंचितं चैतद्बृहत्कौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता। परिगणनमिति। तेन न
टस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः। गां दोग्धीति। गोसंबंधि पयः कर्मकं दोहनमित्यर्थः।
स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। तथा युक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत्। तथाहि। त्यजनोप
सर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। दापनमंगीकरणं च याचेः। विक्लेदनं पचेः इत्यादि। एवं च धात्वुपात्तव्यापा

कर्मादयः सं
ख्या च ४

179

म०सु०

त्वव्यापारविषयीभूतंयत्त्यजनदानांगीकारादितदाश्रयत्वंगवादीनांस्पष्टमेव।अतएवदुहिश्रणोक
र्तुर्णौकर्मत्वस्यान्याय्यसिद्धतयागत्यादिसूत्रंनियमार्थमितिप्राचांसिद्धान्तः।अतएवचाकडारसूत्रे
अपादानमुत्तराणि।गांदोग्धिपयइत्यत्रपरत्वात्कर्मसंज्ञेतिभाष्यंसंगच्छते।पंचकंप्रातिपदिकार्थइ
तिपक्षेअवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायांचेदम्।अवधिभूतायागोःतन्निष्ठायःपयःक्षरणा
नुकूलव्यापारःतद्विषयिणीगोपनिष्ठप्रेरणेत्यर्थात्।तथाचअकथितंचेतिसूत्रंव्यर्थमितिचेत्। ॥२
अत्रोच्यते।कर्मणःशेषत्वविवक्षायांनमाषाणामश्नीयादितिवत्षष्ठीप्राप्तातांबाधितुमिदंसूत्र ॥
म्।तथाचेहषष्ठीवत्संबंधमात्रंद्वितीयार्थइतिस्थितम्।अपादानत्वमात्रविवक्षायांतुपंचम्येव।गोः
क्षीरविशेषणत्वेतुषष्ठी।तेनगोःपयोदोग्धीत्यपिप्रयोगःसाधुरेव।एवमग्रेऽप्यूह्यम्।यत्तुप्राचोक्तम्
दुह्याच्यथरुधिप्रच्छचिब्रूशासुजिकर्मयुक्।नीहृकृषन्यवहदंडयत्तमुषेचकर्मभागिति।१॥
अत्रेदंवक्तव्यम्।यत्तैःपाठोनिर्मूलः।जग्रोहृद्युतरुंशाकमित्युदाहरणमप्ययुक्तम्।इतरेषांतु
द्विकर्मत्वंयद्यपिप्रामाणिकंतथापिसंदर्भाशुद्धिः।तथाहिदुह्यादीन्न्यादींश्चद्वैराश्येनेहपठि

त्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषेलकृत्यक्तखलर्थाः। किंद्विकर्मकेभ्योमुख्येकर्मणिस्युःगौणेवेत्याकांक्षायांस्वय
मेवपठितम्। न्यादयोणयन्तनिष्कर्मगत्यर्थामुख्यकर्मणि। प्रत्ययंयांतिदुह्यादिगौणेऽन्येतुयथारुचीति॥१॥
एवंचदंडिमथिभ्यामपिमुख्येस्यात्। तथाचगर्गाःशतंदंड्यन्तामितिभाष्यंविरुध्येत। शतेत्यत्रप्रधानेनग
र्गाः। अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तीतिवाक्यशेषात्। दंडिश्चेहग्रहणार्थोनतुनिग्रहार्थः। अतएवह्य
त्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिः। गुणानुरोधेनप्रधानाद्वृत्तेरसंभवात्। तथामंथेरपिप्रधानेस्यात्। इष्य
तेतुगौणे। तथाचभारविः। येनापविद्धसलिलःस्फुटनागसद्मादेवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथेइति। अ
त्रामृतंमुख्यमुद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तुगौणः। यदपिव्याख्यातारआहुः। द्विकर्मकेषुपचेरप्रामाणिकः
पाठइतितद्भ्रमसात्। तथाहि। कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रेदुहिपच्योर्बहुलंसकर्मकयोरितिवार्तिकेतद्भा
ष्येचपचेर्द्विकर्मकतालभ्यते। कैयटहरदत्ताभ्यांचतत्रैवस्फुटीकृता। माधवोऽप्याह। जयतेःकर्षतेर्मं
थेर्मुषेर्दंडयतेःपचेरित्यादिउदाजहारच। तंडुलानोदनंपचतीति। यत्तुअकथितंचेतिसूत्रेहरदत्तेनो
क्तम्। अकथितशब्दोयद्यप्रधानार्थोगृह्येत। तदापाणिनाकांस्यपात्र्यांदोग्धिपयइत्यत्रपाणिकांस्य

म०सु० पाच्योरपिस्यात्।करणाधिकरणयोस्तुपचत्यादिरवकाशः।नहितत्रास्यप्रसंगोदुहादावपरिगणना
दिति।तन्मतान्तराभिप्रायेण।अन्यथाउदाहृतस्यपरग्रंथविरोधादित्यास्तांतावत्।शतंजयतीति।जिअ
भिभवे।यत्तुजिजयइतिव्याख्यातंतन्न।तस्याकर्मकत्वात्।यद्यपिजयत्यादयोभाष्येनपठितास्तथा
पिचकारेणसंगृह्यन्तइतिकैयटः।अर्थनिबंधनेति।नतुस्वरूपाश्रया।अहमपीदमवोद्यंवोद्येइति
तद्राजसूत्रभाष्येष्टब्रुविपर्यायस्यत्तुदेरपिद्विकर्मकत्वदर्शनादितिभावः।तथाचभट्टिः।स्थास्नुंरणेस्मे
रमुखोजगादमारीचमुच्चैर्वचनंमहार्थम्।कालिदासोपि।शिलोच्चयोपिक्षितिपालमुच्चैःप्रीत्यातमे ॥र
वार्थमभाषतेव।भारविश्च।उदारचेतागिरमित्युदारांद्वैपायनेनाभिदधेनरेंद्रइति।एवंचनाथत्यादयो ॥
बहवोद्विकर्मकाबोध्याः।देशइति।कुरुपंचालादिरेवेहगृह्यते।तेनाधित्रीजूःस्थासामित्यादेर्नवै
यर्थ्यम्।गोदोहमिति।नचेहकालत्वात्सिद्धिः।लोकेकालत्वेनप्रसिद्धस्यमासादेरेवग्रहणात्।तेन
घटमास्तइत्यादिनभवति।यत्तुप्राचोक्तम्।अकर्मकधातुभिर्योगेदेशकालभावेभ्योद्वितीयेतिके
चित्।नदीमास्तइत्यादि।अत्रेदंवक्तव्यम्।कर्मसंज्ञायाअनुक्तत्वात्कर्मणिलः[illegible]नस्युः।आस्यतेमा

स इति यथा। केचिदित्यप्यसंगतम्। द्वितीयाया भाष्यसंमतत्वात्। नदीमित्युदाहरणमसंगतम्। ग्रामसमूह
कुर्वीदिरेव देशः। न तु प्रदेशमात्रम्। तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याकरात्। अध्वेति च न्यूनम्। अध्वानं स्व
पितीति प्रसंगात्। अत एवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः। गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशा
दिरिति च व्याख्यातम्। गतिबुद्धि०। प्रत्यवसानं भक्षणम्। शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्म कारकं ये
षां तेषामित्यर्थः। न तु कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत्कर्मशब्दः क्रियापरः कृत्रिमकार्यसंप्रत्यया
त्। कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च। अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत। नि
यमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति। तेन
पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्
तृतीया सिद्ध्यति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मे
णाभिधीयत इति॥१॥ कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्र
ति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अंतरंगत्वाच्च। स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते। हेतुम

म०सु० तिणिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एवोपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा॥ एवं च परत्वादंतरंग
त्वादुपजीव्यतयापि च। प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोन्वितेति चेत्। अस्त्वेवम्। लक्ष्यस्य निर्बा
धत्वात्। नियमसूत्रमिदमिति ग्रंथानां का गतिरिति चेत्। शृणु। णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य
प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात्। विप्रतिषेध एव नास्ति। अंतरंगोपजीव्यत्वे अपि प्रधा
नं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रंथानामुक्तिसंभवः। अर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्व
मेवोचितमिति ध्येयम्। शत्रूनिति। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः सम्भी ॥रा
हरिर्मे गतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म। न च शत्रवः कर्तारः। तेषां ॥ए
गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत्। मैवम्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणम्। स्वातं
त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। न चोपलक्षणत्वे
प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनां दुहादिकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां इत्युक्त्वा ०ण्यंते क
र्तुश्च कर्मण इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि लक्षणां विना णिजंतानां द्विकर्मकता लभ्य

ते। येन णय्यते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु स्वतंत्रे संकेतितस्य तंत्रे च लक्षणा कथमिति चेत्॰ संज्ञांत
रानुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतंत्रमात्रे सत्यवधेहि। नीवह्योरिति। यद्यप्यनयोः प्रापण
मर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्ते
ः। नियंत्रिति। नियन्ता पशुप्रेरकः। न तु सारथिरेव। तेन वाहयति वलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्यति। अभि
धेय इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। सूत इति। नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सा
रथिः। आदयतीति। अकर्त्रभिप्राये फले शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्। कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मने
पदमेव। तदपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अत्तेः प्रतिषेध इति निषिद्धत्वात्। सस्यमिति। क्षेत्र
स्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या॰ तस्यावस्थायां तेषां चेतनत्वात्। स्मारयतीति। यत्तु णेर
णाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्। शा
ब्दायतेरिति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमणिच्। याच्यर्थेति। एतेन शब्दायय
ति सैनिकैरिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा अयकेंदरशब्दायदके आंनेत्युक्तम्॰ तत्र अयतेरु

म०सु०

क्तिस्तावन्निर्मूलैव। कं दृशेर्ग्रहेस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्तिसंभावना। वस्तुतस्तु न। सौ सूत्रार्थ इत्यु
क्तम्। यदपि श्रुग्रहदृशामिति कर्मत्वमुक्तम्। तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मक
त्वात्सिद्धम्। ग्राहेस्तु द्विकर्मत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां सम्मतम्। तथापि बहूनामसंमतम्। अत एव अ
जिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगं अजिग्रहद्बोधितवान् इति व्याचख्युः। तथा अयाचिता
रं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुं उद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति युक्तं चैत
त्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जाया प्रतिग्राहिता गंधमाल्यामित्यत्रोक्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात्॥
ण्यंते कर्तुश्च कर्मणा इत्युक्तेः। ततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धांते तु प्रतिग्रा
हिता गंधमाल्ये ययेति विग्रहः। जाया निष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यस्या इति ग्रहणात्तत्क
र्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात्।
अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम्। अभिनि॰ नेरल्पान्तरत्वेन पूर्वनि
पाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं दृशासमुदायविवक्षार्थं इत्याहुस्तथा। सर्वस्ये[illegible] तेनेह[illegible]। निविशतेर्य

जायानिष्ठ
प्रेरणविषयी
भूतधेनुक
र्तृकग्रहणक
र्मीभूतगंध
माल्ये। ५

॥
॥

186

दिभ्रूकत्रिखापदेइति। क्वचिन्नेति। एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम्। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्र प्रांचः। उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तसोऽसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितायस्तसू तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु। धिगित्यविभक्तिको निर्देशः। गवित्ययमाहेतिवदिति प्रांचः। तन्न। तथासति अपदान्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्येत्यस्येवदार्ष्टांतिके झलस्यापि अप्रवृत्तिप्रसंगात्। न चायं गकारांत एवेति भ्रमितव्यम्। कस्य च द इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्य असंगतिप्रसंगात्। तस्मात्। धिगिति विभक्त्यन्तमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् सुपो लुक्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम्। नाम्नोर्द्विधैव संबंधः सर्ववाक्येष्ववस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क्कविद्ववत्। इति वृद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्। द्विधेत्यु

संबोधनस्य क्रियान्वितत्वात् क्रिय
यैव धिक्कौ न तु तेनापीति भावः। ३

षष्ठ्या वेत्यस्यार्थमादाय वैयधिकरण्याभ्यामित्युक्तम्। १

संबोधनेचेति
याविहितत्वा

म०सु० क्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या। षष्ठी तदपवादयोरेककोटितया वा। धिक्कृष्णाभक्तमिति। तस्य निंद्यत इत्यर्थः। कथं धिङ्मूर्खेति। संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दप्रयोगाभावात् क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत्। तथा च मूर्ख संबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निंद्यमिति वाक्यार्थः। एतेन हा तात हा देवि धीरा भवेत्यादि व्याख्यातम्। यत्त्वाहुः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति। संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति। तन्मंदम्। संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वेउक्तिसंभवाभावात्। देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेत्। नैतावता कारकविभक्तिबलं लभ्यते। किंच। देव त्वां भजे त्वां भजंतीत्यादौ संबोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयः। उच्यते। उपरि बुद्धीनां उत्तानबुद्धीनां उपरि चरंतीत्यर्थः। एवं चात्राम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति

वृक्षो लक्षणं द्योतनं लक्ष्यम् ५

क्रियायोगित्वे बुभुक्षितयोगासंभ
वात् ततो द्वितीयाऽपि न स्यात् २

कृतस्य द्वित्वस्यात्र ग्रहणम्। तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्द
र्शयति। अभितः परित इति। प्रति भातीति। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनी
यः। अन्तरा त्वां माम्मिति। तव मम च मध्य इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शब्दबोधे वि
षय इति स्वीक्रियत इति भावः। नदीमन्विति। द्वितीयायाः संबंधोऽर्थः। स चेह साहित्यरूप इति अनुना द्यो
त्यते। लक्षणेत्थम्०। वृक्षं प्रतीति। वृक्षसंबंधि द्योतनमर्थः। संबंधश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्याद
यो द्योतयन्ति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्या द्योत्यः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मी
रूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृक्षं वृक्षमिति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। परिशि
ष्टस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न। एत
दर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जना
र्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। मामभिष्यादित्यपि प्रांचः प्रत्युदाह
रंति। तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थ

यतो लक्ष
णादयो द्यो
त्या न भवं
ति वीप्सायां
द्विर्वचनद्योत
त्वात्। ४

अनुवर्त्ततेइतिफलितोऽर्थः।पूर्वसूत्रसत्वात्।२

म० सु० तःपर्यवसानात्।अभागेइतिकर्मप्रवचनीयेनिषिद्धेउपसर्गप्रादुर्भ्यामितिषत्वम्।पूजायांचेति।सुः
पूजायामितिपूर्वसूत्रात्पूजाग्रहणमनुकृष्यते।कालाध्वनोः।अन्तंविरामंअतिक्रांतोअत्यन्तःस
चासौसंयोगश्चनिरन्तरसन्निकर्षइत्यर्थः।द्वितीयास्यादिति।श्रुतत्वाकालाध्ववृत्तिभ्यामेव।मासस्ये
ति।कृत्वोऽर्थप्रयोगेकालेधिकरणइतिषष्ठीत्याहुः।तन्न।तत्रशेषग्रहणानुवृत्त्याद्विरह्नोभोजनमि
तिकृदन्तेनसहसमासनिवृत्तेरेवफलत्वात्।तस्मादिहषष्ठीशेषइतिसूत्रेणैवषष्ठीतितत्वम्॥ ॥६
तिद्वितीया॥ ॥स्वतंत्रःकर्त्ता।प्रधानीभूतधात्वर्थंप्रतिआश्रयत्वंस्वातंत्र्यम्।आहच।धातुनोक्तक्रिये ॥२
नित्यंकारकेकर्तृतेष्यतइति।साधकतमंकरणम्।प्रकृष्टेति।यद्व्यापारानन्तरंक्रियानिष्पत्तिस्त ॥
त्प्रकृष्टम्।उक्तंच।क्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरम्।विवक्ष्यतेयदायत्रकरणंतत्तदा
स्मृतमिति।विवक्ष्यतेइत्यनेनस्थाल्यादीनामपिवैवक्षिकंकरणत्वमस्तीतिध्वनयति।आहचाव
स्तुतस्तदनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम्।स्थाल्यापच्यतेइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइति॥१॥अ
यंभावः।कारकत्वंतद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कंचवस्तुविशेषेविशेषणविशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठते।नहि

समानाधिकरणेदृष्टान्तोऽयंविशेषण
शेष्यभाववदिति।१

गोः सर्वंप्रति गोरेव न तु कंचित्प्रत्यगौरितिवद्विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद्धा
तुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विव
क्षितः कर्त्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म कर्तृकर्मद्वारकसंबधेनाश्रयोऽधिकर
णम् । पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतंडुलावपनैधोऽपकर्षणादिता
त्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः । तंडुलधारणादिपरत्वे
स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाः कर्त्तारः । स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापारा
श्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात् । तथा चाद्यादिखा

आदयति बटु
नाइति ३

दिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्त्ता तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्ते कर्म । अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपा
त्तेऽर्थे आधारः कर्म । केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृक
र्मविरोध इत्यादि परास्तम् । शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्ययार्थादौ उक्तिसंभवाभावात् ।

घटस्यैव ज्ञानस्यापि विषयत्वे २

कर्मत्वाभिमतापेक्षयापरत्वम्॰ कर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणार्थं परपदम्॰९

म॰सु॰ एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं चेत्॰ अपादानेऽतिव्याप्तिरित्याशंक्य धात्वर्थताऽवच्छेद
कफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि प्रत्युक्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तरि अव्याप्तेः।
तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेदकत्वात्। तत्त्वे वा पाचयतीत्यादि प्रयोज्यकर्त्तर्य
तिव्याप्तेः। तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद्व्यवस्थितमिति चेत्॰ अपादा
नेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवधेहि। एकसंज्ञाधिकारे अनवकाशायाः सावकाशाया बाधात्। अतएवा ॥२
ऽत्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्त्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशंक्याहंकारादिविशिष्टात्मभेद ॥१
माश्रित्य समाहितं भाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशे
षणतैव तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फ
लव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः। तथा च रामनिष्ठायां व्या
पारस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। यत्तु वाजपेयाधि

करणमीमांसकैरुक्तंकाष्ठैःपाकइत्यपिस्यादितितदिष्टापत्तियस्तु[illegible]कर्तृ[illegible]णाकृताबहुलंकर्तृ
करणयोःकृतीत्यादिसूत्राणांकृतस्त्रकृत्यर्थेनकारकान्वयंविनाउक्तिसं[illegible]भवस्यवाभावादितिसुधी
भिराकलनीयम्।अनभिहितेकिम्।हरिःकरोति।जीवंत्यनेनजीवनः।रा।ह्निकः।शाब्ददर्दुरंकरोती
तिठक्।कृतंविश्वंयेनकृतविश्वः।विश्वकर्मककृत्याश्रयइत्यर्थः।अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौव्युत्पत्त्यन्त
रस्वीकारात्।यथाचैतत्तथावक्ष्यते।घकृत्यादिभ्यइति।आकृतिगणोऽयम्।नाम्नसुतीक्ष्णश्चरि
तेनदान्तइत्यादिबोध्यम्।द्वयोर्द्रोणयोःसमाहारःद्विद्रोणम्।पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।द्रोणद्वयसं
स्या १ बंधिधान्यमित्यर्थः।वादिति।करणशब्दानुवृत्त्यापरिक्रयणेसंप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां
ग्रहणापकर्षणेनवासंज्ञयोःपर्यायेलब्धेसमावेशार्थश्चकारः।तेनमनसादीव्यतीतिमनसादेवइ
त्यत्रकर्मण्यण्।करणेतृतीयाचेत्युभयंसिध्यति।मनसःसंज्ञायामित्यलुक्।किंच।अदीदेवय
तेयज्ञदत्तेनेत्यत्रसकर्मकत्वादणिकर्तुर्णौकर्मत्वंन।अणावकर्मकादितिपरस्मैपदंचनेतिसि

थ३

द्धान्तः।यतुप्राचाकर्मसंज्ञंवास्यादितिव्याख्यातम्०तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्।स्यादेतत्।करणसंज्ञाया
अवकाशः।देवनाअक्षाः।करणेल्युट्।कर्मसंज्ञायास्तुदीव्यंतेअक्षाः।कर्मणिलट्।अक्षैदीव्यती
त्यत्रतुसंज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगेपरत्वात्तृतीयैवस्यात्।नतुद्वितीयेतिचेत्०अत्राहुः।कार्यका
लपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यत्रयदस्योपस्थानंतस्यानवकाशत्वात्द्वितीयेति।ननुदीव्यन्तेऽक्षाइत्य
त्रकर्मण्यभिहितेऽपिकरणत्वस्यानभिधानात्तृतीयास्यात्।तथादेवनाअक्षाइत्यत्रल्युटाक
रणस्याभिधानेऽपिकर्मणोऽनभिधानात्द्वितीयास्यात्।मैवम्।एकैवह्यत्रशक्तिःसंज्ञाद्वययोगि
नीतथाचउभयत्राप्यभिधानमेवनत्वनभिहितत्वम्।सहयुक्ते।पुत्रेणेति।पितुरत्रक्रियासंबंधः
शाब्दः।पुत्रस्यतुआर्थइतितस्याप्राधान्यम्।अप्रधानग्रहणंशाक्यमकर्तुम्।नचैवंपितुरपितृ
तीयापत्तिः।तत्रप्रातिपदिकार्थमात्रेअन्तरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेः।पितुरागमनमित्यादौकारकवि
भक्तेःप्राबल्याच्च।येनांगविकारः।अंगशब्दःअर्शआद्यजंतः।तदाहअंगिनइति।येनेतिसर्वनाम्ना

शाक्यमकर्तुमित्य का१
नेहेतिरमेतत्१

प्रकृत्यर्थभूतो ऽवयव एव गृह्यते। सन्निधानात्। स चार्थाद्विकृत। एवं चान[illegible] विकृते [illegible]ऽवयवेन शरीरस्य
विकारः संभवति। तदेतदाह येनांगेन विकृतेनेति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ्। कृ
द्योगे परत्वात्षष्ठी। पितुः संज्ञाता। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। आध्याने परत्वाद धीगर्थेति षष्ठी। तन्न। तत्र
शेषाधिकारात्। द्रव्यादीति। उक्तं च। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते
तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति च। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च
तादर्थ्यचतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्पते। अध्ययनाय वसति। अयं तु विशेषः। अध्ययन
स्य फलेन सहाभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन सह तु निरूपकतेति। गम्यमानेति। न तु श्रूयमा
णेव इत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीति भावः। मा चाप
ल्लायेति गणान्न्यनैषीदित्यत्र तु यतध्वमिति शेषः। अशिष्टेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे
अध्ययनेन वसतीति वाक्ये अध्ययनरूपं यत् फलं तत्साधनं वासः। अध्ययनाय वसतीत्यत्र तु अध्ययनोपकारकं वसनमित्यर्थाद
नस्योपकारकत्वेन सह निरूपकतासंसर्गमर्यादया प्रतीयते। २

म०स्तु० इत्यनेनज्ञाप्यते॥ ॥इतितृतीया॥ ॥अन्वर्थसंज्ञाबलेनाहदानस्येति। तेनअजांनयतिग्रामम्। हस्तंनिद
धातिवृक्षेइत्यादौनातिप्रसंगइतिभावः। दानंचअपुनर्ग्रहणायस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वापादनम्
।अतएवरजकस्यवस्त्रंददातीत्यादौनभवति। तत्रहिददातिर्भाक्तः। एतच्चवृत्तिमतम्। भाष्यमतेतुना
न्वर्थतायामाग्रहः। खंडिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददातीतिप्रयोगात्। रजकस्यददातीतितुशे
षत्वविवक्षायांबोध्यम्। नचैवमजांनयतिग्राममित्यत्रापिप्रसंगः। यमभिप्रैतीत्युक्त्याक्रियमिति ॥रा
निर्दिष्टस्यशेषित्वंकर्मणश्चशेषत्वंलभ्यते। ग्रामस्यचअजांप्रतिशेषित्वंनास्ति। दानीयइति। बा ॥ए
हुलकात्संप्रदानेअनीयर्। रुच्यर्थानांप्रीयमाणः। प्रीञ्तर्पणे। अस्मात्कर्मणिलट्। हरयेरो
चतेइति। हरिंप्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायांप्राप्तायांवचनम्। प्रीयमाणः किम्। देवदत्तायरोचते
मोदकःपथि। अत्रपथेमाभूत्। श्लाघह्नुङ्। श्लाघास्तुतिः। कृष्णायश्लाघते। कृष्णंस्तौतीत्यर्थः॥

अन्येत्वाहुः। श्लाघायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तत्राऽद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये
तु कारकशेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः ह्नुवाना तमेवार्थं ह्नुत्वं
बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित् ह्नुतिमिति वा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्य
र्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्। धारेरुत्तमर्णः। षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। स्पृहेरीप्सितः
परत्वादिति। तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः। इत्यादि सिद्धम्
। यद्वा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रंथयोस्तु स्पृहयतियोगे क
र्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र
दानीय इतिवत्संप्रदाने कृत्यः। कुमार्य इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्ती

शोभा इत्यस्य कर्मत्वात्कर्मणि अनीयर्। संप्रदाने तु न स्यात्। एवं स्पृहणी
यगुणैरित्यत्रापि। ५

197

म०सु० तिव्याख्येयम्। क्रुधद्रुह। क्रुध कोपे। द्रुह द्रोहे। ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। असूयतिः कंड्वादियगंतः। एषामर्थ
एवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या असहनम्। असूया गुणेषु
दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता। इतरयोः सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता। रा
धीक्ष्योः कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः। एकसंज्ञाधिकारात्। न च प्राथमि
कप्रातिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः। कस्य संबंधि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युप ॥राम
गमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अनुप्रतिगृणइति। श्रान्तस्यानुकरणात्षष्ठी। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते। ॥एगु
परिक्रयणे। क्रयो धनाद्यर्पणेनात्यंतिकस्वीकरणम्। तस्य समीपं परिक्रयमाचष्टे। तच्च नि
यतकालम्। ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्ये इति। तस्मै कार्या
येदं तदर्थं कारणम्। तस्य भावस्तादर्थ्यम्। ष्यञ्। उपकारकत्वस्वरूप [illegible] ध्यायते। क्
अस्वपदविग्रहोऽयम्।

198

प्रकृतिर्भक्तिर्विकृतिर्ज्ञानं· तयोर्भेद इत्यर्थः

त्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात्। उपकारकत्वं च अनेकधा। तेन ब्राह्म
णायदधीत्यादावपि भवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेद
विवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव· भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति
यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव। भक्तेर्ज्ञानं
कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह संपद्यत इत्यादि। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतवि
कार उत्पातः। तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिक इत्यर्थः। हितेति
समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि बोध्यम्। तुमुण्ण्वुलौ क्रियायामिति
सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह क्रियेति। क्रियाफल
कक्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः। तुमुन इति। ण्वुलोऽप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्य फ
लान्याहारक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयाऽपवादोऽयमिति भा

म०सु०

वः॥ यत्तु प्राचा व्याख्यातम्। अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्। प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति निय
मार्थं सूत्रमिति तन्न। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न च तादर्थ्ये इति प्राप्तिः। नहि फलार्था यानक्रिया
किंत्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भा
ववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह इति सूत्रेणेति। न च ता
दर्थ्ये इत्येव गतार्थताशंक्या। भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्। प्रातिपदिकार्थमा ॥राम॥
त्रे प्रथमाप्रसंगात्। यत्तु प्राचोक्तम्। भाववचनादेव यथा स्यात्। पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा ॥१००
भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्न। ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात्। कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात्
। गुणीभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात्। ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठ्येवास्तु। अलं शब्दस्तु पर्या
प्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशंक्याह तस्मै प्रभवतीति। न त्वां तृणमित्यादि। ननु तृणादिवद्यु
ष्मद्बुसादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम्। मैवम्। अनादर इति कर्मणो विशेषणम्। अनादरद्योतकं

नहि व्रजनं पाकार्थम्

यत्कर्मेतितादृशंवत्तणमेवनतुयुष्मदर्थः॥ ॥इतिचतुर्थी॥ ॥ध्रुवमिति।गतिस्थैर्ययोः।अस्मात्कु
टादेःपचाद्यच्।ध्रुवस्थैर्ये इतिपाठेतु इगुपधलक्षणः कः।ध्रुवंस्थिरम्।प्रकृतधातूपात्तगत्य
नाविष्टत्वेसतितज्जन्यविभागाश्रयत्वंतत्त्वार्थादवधिरेवइत्याह।अवधिभूतमिति।धावतइति।इ
दृक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्यप्रकृतधातूपात्तक्रियांप्रत्यवधित्वंनविरुध्यते।परस्परस्मा
न्मेषावपसरतइत्यत्रतुधातुनागतिद्वयस्याप्युपादानात् एकनिष्ठांगतिंप्रतिइतरस्यापादा
नत्वंनविरुध्यते।उक्तंच।अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलम्।ध्रुवमेवातदावेशात्तदपा
दानमुच्यते॥१॥पततोध्रुवएवाश्वोयस्मादश्वात्पतत्यसौ।तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुव
मिष्यते॥२॥मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक्।मेषयोःस्वक्रियाऽपेक्षंकर्तृत्वंचपृ
थक्पृथगिति॥३॥पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्रतुपर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदव
धिकंदेवदत्तादिनिष्ठंपतनमर्थः।पंचम्यर्थोऽवधौअभेदेनसंसर्गेणप्रकृत्यर्थोविशेषणम्।

प्रकृतधातू
पात्तगतिराहि
तम्।५

कर्तृर्यति
प्तिवारण
सत्यत्र
वत्युक्तौ
ऽव्याप्तिस
सर्वम्।२

(B) Acc. No. 680.
प्रौढमनोरमा.

अपादानम्॰नतुअपादानत्वम्।१ प्राप्तंउदकंयस्मित्यादेः।१

म०सु०

प्रत्ययार्थस्तुक्रियायाम्।सत्वधर्मी।नतुधर्ममात्रम्।विभक्त्यर्थे विहितस्यबहुव्रीहेर्धर्मिपरतायानि
र्विवादत्वात्।उद्धृतौदनास्थालीत्यत्रहिओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः।जुगुप्सेति।भाष्य
कारस्तु॰जुगुप्सादीनांतत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्यसूत्रेणसिद्धिमाहुः।एवमुत्तरसूत्रे
ष्वपि।भीत्रा॰।कथंतर्हिकस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगेइतिरामायणम्।अत्राहुः।क
स्यसंयुगेइति॰नचैवंसंयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः।परयाअधिकरणसंज्ञयाबाधात्।अधि ॥१
करणत्वाविवक्षायांत्विष्टापत्तेः।अध्ययनादिति।अध्ययनसंबंधिनीग्लानिरित्यर्थः।जनि ॥१
कर्त्तुः।जननंजनिः।उत्पत्तिः।इञजादिभ्यइतिजनेर्भावइञ्।जनिघसिभ्यामिण्इत्युणादिसू
त्रेणइण्वा।जनिवध्योश्चेतिवृद्धिप्रतिषेधः।तस्याःकर्त्तेतिशेषषष्ठ्यासमासः।तथाचधात्वन्त
रयोगेऽपिभवति।अंगादंगात्संभवसीतियथा।तदेतदारुजायमानस्येति।एतेनइक्श्तिपौ
धातुनिर्देशइतिइकानिर्देशोऽयमित्याश्रित्यगमहनेत्युपधालोपप्रसंगमर्थासंगतिंसमा

नहिधातुं॰तिकर्तृत्वम्।किंतुतद्वाच
यांप्रति।१

सानुपपत्तिंचोद्भावयंतोमीमांसावार्त्तिककाराःसमाहिताइतिभावः।इहसूत्रेप्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपर
मितिवृत्तिकृन्मतम्।पुत्रात्प्रमोदोजायतइत्युदाहरणात्।उपादानमात्रमितितुभाष्यकैयटमतम्।यदु
भयंसाधारणमुदाहरणमाहब्रह्मणइति।ब्रह्माहिरण्यगर्भःसचहेतुरेवनतूपादानम्।किंच।ब्रह्म
मायाशबलंतद्धिसर्वकार्योपादानमितिवेदान्तसिद्धान्तः।भुवः।भवनंभूरितिसंपदादित्वाद्भावे
क्विप्।पूर्वसूत्रेसमासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्त्ततेस्वरितत्वादित्याहभूकर्तुरिति।प्रभवत्य
स्मादितिप्रभवः।ल्यब्लोपइति।ल्यबंतस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोगइत्यर्थः।यतश्चेति।यदवधित्वे
नाश्रित्याध्वनःकालस्यवानिर्माणंपरिच्छेदःप्रतिपाद्यतेततइत्यर्थः।तेनपंचम्यंतार्थेनार्थद्वारायु
क्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनःप्रथमासप्तम्योस्तः।कालादिति।तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते।प्रपंचार्थमि
ति।नन्वितरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदंग्रहणमितिवाच्यम्।॰अस्मात्तारोमंदोवे तारःउच्चैः
त्यादाविवपंचमीविभक्तइत्यनेनैवसिद्धत्वात्।यत्तुइतरइतिनिर्दिश्यमानप्रतियोगिकएवप्रयुज्य नीचः

फल्गुति २

इतरः कातर इति वदन्यः कातर इत्य। वक्तुंशक्यत्वात्.१

ते। तद्यथा। चैत्रः शूरः इतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति तन्मंदम्। प्रतियोग्यांनं दायाः उभयत्र तुल्य
त्वात्। उदाहृतकोशविरोधाच्च। ऋते कृष्णादिति। कथं तर्हि पुरुषाराधनमृते इति। प्रमादोऽयमित्येके। अ
न्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र द्वितीयाग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविवक्षते योगे द्वितीयाऽपि साधुरित्या
हुः। युक्तं चैतत्। ऋते द्वितीया चेति चांद्रसूत्रात्। प्रभृतियोग इति। ~~वचनग्रहणसामर्थ्यात्प्रभृत्यर्थे~~
योग इत्यर्थः। तथा च कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वन् कैयटः प्रायुङ्क्त। ततआरभ्येत्यर्थ इति। ॥रा॰
वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते। तेन विनेति विशेषणं शास्तु नेति भा ॥१०
वः। यद्वा। मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिंस्तत् मर्यादावचनं आ अमर्यादाभिविध्योरिति सूत्रम्। तत्र य
आङ्दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिरत्रेति। परेर्वर्जने वावचनमिति वार्त्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाभा
वः। परिरत्रेति। अत्र पंचमीविधौ वर्जनार्थेन अपेन साहचर्यादिभावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने। अस्मा
देव निर्देशादाभ्यां योगे पंचमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य

ह्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। अकर्त्तरि पंचमी स्यादिति। तृतीयापवादोऽयम्। शातेनेति। शातमिह उत्तम
र्णाय धार्यमाणत्वादृणम्॰ तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञं च। योगविभागादिति। एतच्च
हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टम्। स्त्रियां चेति। बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति वार्त्ति
कनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः। पृथग्विना॰ समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः।
पंचमीति। तत्र मंडूप्लुत्या पंचमी। द्वितीया तु सन्निहितैव। दूरं दूरात् दूरेण वेति। इह सप्तम्यपि व
क्ष्यते। किंच॰ दूरांतिकार्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तमानादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतु
ष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्रमिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः। असत्वेति
प्रातिपदिका । सत्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वम्। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युद
र्थस्तदर्थः।३ स्यते तदाह दूरः पंथा इति। एते करणे च स्तोके इति सूत्रे॰ करणे किम्। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा
भूत्। स्तोकं चलति। क्रियानद्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोऽपि व्याख्यातः। यत्तु तमहृ[illegible]क्रियाया विशेष्य

असत्त्वं तदर्थः।२

यथा कृदभिहितभावे लिंगसंख्यादिमयुज्य
तथाऽयं न इति व्यधिकरणे दृष्टान्तः।२

म०स्तु०

त्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाच्चिंत्यमित्यूचुस्तदेव चिन्त्यम्। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याऽ
करे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कृदभिहितभावे लिंगसंख्याद्ययोगित्वमात्रेण
तदुपपत्तेः। यद्यपि हतशायिकाः शय्यन्त इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः। पचति भवतीत्या
दौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथाऽपि लिंगस्य कारकान्तरस्य चाभावो निर्बाध एव। क्रिया न युज्य
ते लिंगक्रियाँनाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्॥१॥ ॥इति पंचमी॥ ॥रा
राज्ञः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी तदर्थश्च पुरुषे वि ॥१०
शेषणम्। प्रधानात्तु न षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। पुरुषशब्दो हि यथा
यथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा। यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी
भवत्येव। यत्तु अप्रधानं शेष इति तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणे
षष्ठीप्रसंगात्। न च प्रथमया बाधः तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा

कर्मकर्त्तारौ
क्रियाऽऽधारौ
तद्भिन्नानि क
रणादीनि तै
र्लिंगैश्च न यु
ज्यते।५

संबंधस्य राजार्थं प्रति ५ प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थं प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः।४

विशेषाविवक्षायांरूपवानितितद्विवक्षायांतुनीलःपीतइत्यादिप्रयुज्यतेतदिदमपिन्यायसिद्ध
मितिभावः।सतामिति।एवंचनपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषविवक्षायांचे।ततृप्त्यर्थानांकरणेष
ष्ठीवेतिचप्राचांग्रंथेपठ्यमानंनापूर्ववचनमितिभावः।सर्पिषइति।ज्ञोविदर्थस्यकरणे।अधी
गर्थदयेशांकर्मणि।कृञःप्रतियत्ने।रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।आशिषिनाथः।जासि
निप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायाम्।व्यवहृपणोःसमर्थयोः।कृत्वोऽर्थप्रयोगेकालेऽधिक
रणे।इत्यष्टसूत्रीतुनेहव्याख्याता।तस्याःसमासनिवृत्तिफलकत्वात्।तथाहि।तत्रशेषइ
त्यनुवर्त्तते।शेषत्वेनविवक्षितेत्वकरणादौषष्ठीसिद्धैवा।तदयमर्थः।इहषष्ठ्येवनतुतल्लुक्।
तथाचलुकःप्रयोजकीभूतःसमासएवनेति।तथाचवार्त्तिकम्।प्रतिपदविधानाचेत्यादि
।हरिश्चाह।कारकैर्व्यपदिष्टेचश्रूयमाणक्रियेपुनः।प्रोक्ताप्रतिपदंषष्ठीसमासस्तस्यानिवृत्त
येइति॥१॥तेनशेषत्वविवक्षायांसर्पिषोज्ञानंमातुःस्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येवसाधूनि।

207

स्मरणमिति करणे ल्युट्। अतः अनाभावकमेवचना॥ इत्यस्य व्याख्याने चोदनीया।१

म०सु०

हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्यासमासे बोध्यानि। तत्र च कारकपूर्व
कत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। शेषषष्ठ्यासमासे त्वंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम्। तथा च स्वरा
र्थयमष्टस्त्रीति परमनिष्कर्षः॥ किंच। मातुःस्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलम्। न हि तत्र
कारकषष्ठी लभ्यते। नलोकेति निषेधात्। आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी चन्नति षिध्य
ते। शेषलक्षणया षष्ठ्यासमासस्तत्र नेष्यत इति॥१॥ एवं स्थिते वृत्त्यादिबहुग्रंथेषु इह प्रक ॥राम
रणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यत्रिउंतं दृश्यते। तत्सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्ता ॥१०॥
दयः॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति षष्ठी। तदाह सर्वनाम्नः प्रयोगे इति। पंचम्यां तु
हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः॥ निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमुदा
हरति। एवमित्यादिना॥ ज्ञावातु किमर्थमित्युदाहृतम्। तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम्। सामा
न्येनपुंसकतां समासं वा आश्रित्य कथंचिद्वानेयम्। अ सर्वनाम्न इति। निमित्तकारणहेतु

अर्थमिति द्वितीयां तम्। तद्विशेषणे किम् शब्दः पितदुचितम्॥ विशेष्याय
त्वात्। क मिति वाच्यो किमित्यनन्वितम्।२

षुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्त्तिकंवृत्तिकारेणयद्यपीत्योक्तंतथाऽपिभाष्यकृताहेतावित्यत्रपठितम्।
तेनसर्वनामाप्रयोगेऽपिप्रवर्त्तते।किंतुप्रायग्रहणात्तत्रतृतीयादयएवेत्यर्थः।वर्द्धमानस्तुप्रथमामपीच्छ
ति।षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन।पंचम्याइति।कथंतर्हिततःपश्चादिति।ततःपश्चात्स्रंस्यतेध्वंस्यतेचेतिभाष्यप्र
योगात्पश्चाद्योगेपंचम्यपि।प्रत्ययग्रहणंचिंत्यप्रयोजनम्।एनपा।कथंतर्हितत्राऽगारंधनपतिगृहादुत्त
रेणास्मदीयम्।इति।उत्तरेणेतितृतीयान्तम्।तोरणेनेत्यनेनसामानाधिकरण्यंबोध्यम्।दूरांतिकार्थैः।अ
न्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थम्।तेनचविप्रकृष्टाऽपिपंचमीसमुच्चीयतेव्याख्यानात्।नतुषष्ठीद्विती
यातृतीयाः।तदेतदाहपंचमीचेति।दिवस्तदर्थस्य।तच्छब्देनव्यवहृपणोपरामृश्यते।तौचद्यूतेक्रय
विक्रयव्यवहारेचतुल्यार्थौपूर्वसूत्रेगृहीतौइत्याशयेनाहद्यूतेति।कर्मणीति।इहशेषइतिनसंबध्य
तेउत्तरसूत्रद्वयाऽऽरंभादितिभावः।अतएववृत्तिसूत्र्यांतिङन्तमुदाहरति।शतस्यदीव्यतीति।प्रेष्यब्रुवोः
इष्यतेर्दैवादिकस्यगत्यर्थस्यलोण्मध्यमपुरुषैकवचनंप्रेष्येतितत्साहचर्याद्ब्रुविरपितथाभूतएव
गृह्यते।अतएवेहशेषग्रहणंनसंबध्यते।तिङन्तेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्।कर्तृकर्मणोःकृति।

सं०स्तु०

गुणेति।तदुक्तम्।प्रधानेनियताषष्ठीगुणेतूभयथाभवेदिति।कृतपूर्वीति।पूर्वंकृतमनेने।तिविग्रहः।पूर्वंकृ
तवानित्यर्थः।अविवक्षितकर्मकतयाभावेक्तः।सुप्सुपेतिसमासः।पूर्वादिनिः।सपूर्वाच्चेतिकर्त्तरीइनिः
।तद्धिधौश्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः।अथकथंधयैरामोदमुत्तममितिभट्टिः।अत्राहुः।अनित्य
मिदम्।तदर्हमितिनिर्द्देशात्।स्त्रीप्रत्यययोरिति।कथंतर्हिसुट्तिथोरितिसूत्रेसुटासीयुटोबाधानेतिवृ
त्तिः।करणत्वविवक्षायांतृतीयेतिगरस्ताण।नलोकाव्ययनिष्ठा०उश्चउकश्चऊको।लश्चऊकोश्चेतिविग्र ॥राम
हः।उकारेणकृतोविशेषणात्तदन्तविधिस्तदाहहरिंदिदृक्षुरलंकरिष्णुरिति।शेषषष्ठीचेति।एतेन ॥१०॥
इक्ष्वाकूणांदुरापेऽर्थेत्वदधीनाहिसिद्धयः।अपिवागधिपस्यदुर्वचंवचनंतद्विदधीतविस्मयमित्या
दिव्याख्यातम्।यद्वा०इक्ष्वाकूणांसिद्धयइत्यन्वयः।नतुइक्ष्वाकूणांदुरापइति।तथावागधिपस्यवि
स्मयमित्यन्वयः।नतुवागधिपस्यदुर्वचमिति।तुल्यार्थैः।कथंतर्हि०तुलांयदारोहतिदन्तवाससाइ आघ
तिकालिदासः।स्फुटोपमंभूतिसितेनशंभुनेतिमाघश्च।उच्यते।सहयुक्तेऽप्रधानेइतितृतीया।स्व न.
वालभारस्यतदुत्तमांगजैः।समंचमर्येवतुलाभिलाषिणइत्य[illegible]उक्तंहि।विना।पितद्योगंतृतीये

ति। व्याख्यानादिति। सूत्रे ऽर्थशब्दो ऽपि पृथङ्निमित्तम्। तथाच द्वंद्व एवायम्। न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरि
ति भावः॥ ॥इति षष्ठी॥ ॥आधारस्त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। चतस्र इति। प्रा
तिपदिकार्थमात्रे इति भावः। किंच। दूरान्तिकेति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्त्तनादधिकरणे ऽप्येता बोध्याः
क्तस्येति। इन् इन्नंतः शब्दो विषयो वृत्तिर्भूमिर्यस्य क्तान्तस्येत्यर्थः। हेतुतृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि
बोध्यम्। सीमेत्यादि। एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचंद्रेणोक्तम्। मेदिनीकारो ऽप्याह। सीमाघाटस्थि
तिक्षेत्रेष्वंडकोशेषु च स्त्रियामिति। अथ पुष्कलको गंधमृगे क्षपणकीलयोरिति च। हरदत्तादयस्तु
पुष्कलकः शंकुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याहुः। यस्य च। निर्ज्ञातकाला क्रिया च
निर्ज्ञातकालायाः। क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तदाश्रययोः कर्त्तृकर्मणोर्बोधकादि
यं सप्तमी। तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्तर्युदाहरणम्। कर्मण्याह। गोष्विति। इह चाधीयाना
नां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययो
र्विश्राम्यति। भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः। माथुरा इति। नह्यत्र गवां

211

म॰सु॰ कृष्णेत्यादाविवसामान्यविशेषभावः।किंतुशब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोधएव।निपुणेराज्ञइति।साधुश
ब्दप्रयोगेतुअर्थंविनाऽपिसप्तमीभवत्येव।साध्वसाधुप्रयोगेचेतिवार्त्तिकात्।प्रसितइति।तत्परेप्रसिता
सक्तावित्यमरः।मूलेनेति।नक्षत्रेणयुक्तःकालइत्यणोलुब्विशेषइतिलुप्।पर्यायेणेति।ईश्वरशब्दोभा
वसाधनः।यस्यस्वामिनःईश्वरत्वमुच्यतेइत्येकंव्याख्यानम्।यस्येतिस्वंनिर्दिश्यते॰यस्यस्वस्यईश्वरउ
च्यतेइत्यपरम्।एवंचव्याख्याभेदात्पर्यायेणविभक्तिःसाचविशेषणात्षष्ठीवत्इतिभावः॥ ॥इतिसप्त ॥राम
मी॥ ॥समर्थाश्रितइति।सूत्रेसमर्थशब्दोलाक्षणिकइतिभावः।कतिपयेति।यद्यपिउदात्तवताग ॥१०
तिमताचतिङागतेःसमासोनित्याधिकारेवार्त्तिककृतोक्तःतथाऽपिनासौनियतः।यत्रानयत्।अभिप्र
भरद्धृषतेत्यादौसमासदर्शनाभावात्।अतएवभाष्यकृतासहेतियोगविभागेनायंसाधितः।यथोत्तरं
मुनीनांप्रामाण्यमितिभावः।सचेति।एतदपियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेवलभ्यते।छंदस्येवेति
।एतच्चसंप्रदानसंज्ञासूत्रेपदमंजर्यांस्पष्टम्।यदिहिलोकेऽपिस्यात्तर्हिअभिप्रैतीत्यादौसमासात्त्वा
दयःस्युः।पचतिकल्पमित्यादौतद्धितांताद्यथा।नचलिंगसर्वनामनपुंसकताऽभ्युपगमेनानिर्वाहः।

यत् प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः। प्रकुर्वीरन्नित्यादौ च नलोपापत्तेश्च। निर्देशादिति। अन्यथा हि
प्रथमादिनिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्येव पूर्वनिपा
तः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत् काचित्क एव। तेन जीमूतस्येवेत्या
दौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः। उद्बाहुरिव वामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते।
गोस्त्रियोः उपसर्ज्जनमिति। यत्तु प्राचा गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययांतयोरुपसर्ज्जनयोरित्युक्तम्। त
न्न। चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वात्। गौरीपतिरित्यादौ च
तिप्रसंगाच्च। कथं गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् शृणु। उपसर्ज्जनत्वस्य ससंबंधिक
तया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थप्रतीत्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभा
वे ह्रस्वत्वम्। दिशायोरिति। दिशोरिति हलंतेन विग्रहेऽप्येतदेव रूपम्। दिशाशब्दस्य शरदा
दिषु पाठाट्टच्। वचनसामर्थ्यादिति। विभक्तीत्यनेनापि येन सुबंतेन सह समासः तद्द्योतकी
भूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात्। तदर्थद्योतकश्चा। धेरिति भावः। परिशिष्टं तु प्रथमांते

213

म०सु० नायंसमासः षष्ठ्यंतेनवत्यपिपदद्वयंस्थितम्। यत्तुप्राचोक्तम्। हरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरा
वधिस्थितइति। तन्न। नित्यसमासत्वेनविग्रहायोगात्। यदाहुः। अविग्रहोनित्यसमासइति
।ननुअस्त्वपदविग्रहोपिस्वीक्रियतेकुंभंकरोतीतियथा। अयमपितथास्तु। अधिकृत्येतिल्य
बंतस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्वादितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्यविग्र
हेप्रवेशास्यैवासंभवात्। यत्तुव्याचख्युः। विग्रहइवविग्रहः। अर्थकथनमात्रम्। तेनाविग्रहो
नित्यसमासत्वमविरुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरंदर्शयतिहरौ
अधीतिस्थितइतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। विग्रहइवेत्यसंगतम्। अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रह
त्वेनततोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपिन। ल्यबंतेनसमासार्थासंस्पर्शात्। हरौअधी
तिअलौकिकमित्युक्तंतदपिन। तत्रहरिङिइत्यस्यैवप्रवेशात्। अन्तरंगानपिहीतिन्यायात्। अ
न्यथासमासेहरिशब्देकारकस्यदुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिव्याचख्युः। अलौकिकत्वादेवअधि
शब्देनाभिहितेऽपिसप्तमी। अन्यथासानस्यात्। अनभिहिताधिकारादिति। तदप्यापाततः। अ ॥२
लौकिकत्वंहिनित्यविध्यंतरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वम्। नत्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टा ॥१

याः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः स्तूपपादः। अतिप्रसंगात्। यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्। तिङ्कृत्तद्धितसमा
सैरिति परिगणनादधिनाऽभिहितेऽपि सप्तमीति। तन्न। परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात्। कर्म
णि द्वितीयेति सूत्रस्वयमपि तथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादिप्रयोगविरो
धाच्च। द्वितीयापंचम्योरिति। एतच्च रक्षितग्रंथे स्पष्टम्। यत्तु वदंति। चैत्रस्य वनादारादित्यादौ।
सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति। तच्चिंत्यम्। नित्यसमासस्य न्याय्य
त्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्। उक्तं हि भाष्ये। वृत्तस्य विशेषणप्रयोगो न
ति। ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्। सत्यम्। अनित्यसमासविषयं तत्। नित्य
समासस्यापि सविशेषणेषु प्रवृत्तौ महतः कुंभस्य उप इत्यापद्येत। यत्तु प्राचा वाक्यस्योपेत्यु
क्तम्। यच्च व्यासख्युः ईदृशो प्रक्रियावाक्यास्यते इति। तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव।
संप्रतीनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतं तथेत्यमरः। तच्चा
धिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवान्वयार्हः। निषेधोऽपि क्रियाया एव। तदेतदाह युज्यत

115

म०सु० इति।असंप्रतीतिवृत्तौतुयुजिक्रियांतर्भवति।दध्योदनःइत्यत्रोपसेचनक्रियायथा॥यत्तुप्रावो
क्तम्।असंप्रतीतिसंप्रत्यभावइत्यर्थः।अनेनोपभोग्यवस्तुनोयोवर्त्तमानःकालः।तस्यैवनि
षेधःक्रियतइतितन्न।अधिकरणस्यनिषेधंप्रतिप्रतियोगित्वेनान्वयस्यसर्वतंत्रविरुद्धत्वात्
नहिभूतलेघटोनास्तीत्यनेनभूतलंनिषिध्यतइतिकश्चिदभ्युपैति।तच्चायुक्तिसहमित्या नवा
स्तांतावत्।इतिहरीति।स्वरूपपरेणषष्ठ्यंतेनहरिशब्देनसहप्रकारार्थस्येतिशब्दस्यसमासः। पिप
प्रतिशब्दस्येति।यत्त्वाकुः।ग्रामस्यवृक्षंवृक्षंप्रतीत्यत्रसापेक्षत्वेनसमासाभावद्वितीयाविधानं
सावकाशमितितत्प्रागेवदूषितम्।हरदत्तस्त्वाह।अर्थमर्थंप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगाद्वाक्यमपि
साधुः।यद्वा०नात्राव्ययंवीप्सावृत्तिकिंतर्हिकर्मप्रवचनीयत्वात्संबंधमवच्छिनत्ति।वीप्सातुद्विर्वच
नद्योत्यते।सहपूर्वोक्तमिति।साकल्येऽव्ययीभावः।गुणभूतेऽपीति।यदिसादृश्यइतिनोच्येत
ततोयत्रसादृश्यंप्रधानंतत्रैवस्यात्।अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावऔत्सर्गिकत्वादिति ।।राम
भावः।अत्रइति।इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्यइतियावतःप्रदेशस्यपरिग्रहःकृतःतदपेक्षा ।।१०

समाप्तिरिहान्तो विवक्षितः। स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निश
ब्दस्तदर्थे ग्रंथे वर्त्तते स तृतीयान्तः समस्यते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रतीयोमाईमेव तथापि साहित्य
मात्रे तथा। अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अतएवाग्निग्रंथपर्यंतमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः
। यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमं तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा स
मास इति। तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात्। अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्। तस्याध्ययनेऽ
नन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च। सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्र अन्त
त्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च
। यावच्छ्लोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्यते। विग्रहस्तु तद्धितेनेति। अस्वपदत्वं बोध्यम्। विभाषा०। एतदि
ति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिंगदर्शनमिदम्। टिघुभादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वात्
। वचनं विना विध्यन्तराणामिव संज्ञानामपि विकल्पालाभात्। स्यादेतत्। सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्या

म०सु०

त्।नचेष्टापत्तिःअपसिद्धान्तात्।तथाहि।चरट्सूत्रेवृत्तिकृतोक्तंपूर्वंभूतोभूतपूर्वः।सुप्सुपेतिस
मासइति।तथाशाकलसूत्रेसिन्नित्यसमासयोःशाकलप्रतिषेधःइत्यत्रनित्यग्रहणेननार्थः
।इदमपिसिद्धंभवतिवाप्यामश्वोवाप्यश्वः।इतिभाष्यकैयटोव्याख्यत्।वाप्यश्वइतिसुप्सुपेतिस
मासः।संज्ञायामितिसमासस्यनित्यत्वात्सिद्धःप्रतिषेधइति।तथाअनुदात्तंपदमेकवर्जमिति
द्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपिकैयटेस्पष्टम्।अतआह।सुप्सुपेति।चिति।समासेति।योगविभागेनैव
सिद्धेसमासेउत्तरसूत्रैःपुनर्विधानंप्राचीनस्यक्वाचित्कतांज्ञापयति।एवंचइवेनसमासस्या
पिक्काचित्कत्वादुद्बाहुरिववामनइत्यादिसिद्धम्।इवेनेतिवार्त्तिकंतुयद्यपिकुगतीत्यत्रपठ्यते
तथापिसुप्सुपेत्यत्रत्यमेवनित्याधिकारेस्मारितमितिकैयटः।एवंस्थितेइवेनसमासस्यवाद
सत्वंकल्पयतःप्रत्युक्ताः।जीमूतस्येवेत्यत्रबद्धावेःसमासाभ्युपगमेऽपितैत्तिरीयैर्व्यस्तस्येवपा ॥२
ठादितिदिक्।अपपरिबहिः।अतएवज्ञापकाद्बहिर्योगेपंचमी।ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्र।तेनकर ॥१

स्यकभोबहिरितिसिद्धम्। आबालमिति। यत्तु आपरमाणोरा च भूगोलकमितिकिरणावल्यां
प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्। समासमध्ये चकारप्रयोगासंभवात्। भूगोलकादितितु पाठ्यम्। यंप
दार्थमिति। सूत्रेतु यदिति सामान्येन नपुंसकम्। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम्।
तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम्। अनुगंगमिति। इत्तःयामो लक्षणात्वं चानुना द्योत्यते। ल
क्ष्यं तु समासार्थः। अतएव च वाराणस्या सामानाधिकरण्यम्। एवं स्थितफलितमाह। गंगा
दैर्घ्येति। वाराणसीति। वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं तस्यादूरे भवा। अदूरभवश्चेत्यण्। आ
दिवृद्धिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। नदीभिश्च। स्वरूपस्यपसंज्ञानद्याश्च नेहग्रहणम्। ब
हुवचननिर्देशात्। किंत्वर्थस्यानवतस्य समासः संभवति। अतस्तद्वाचिनामयं समासः। ते
वनकेवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोऽपि। नित्यसमास इति। एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्
। शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम्। नन्वेवं न्यायसाम्याद्बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्या
दितिचेत् मैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएवरुसंज्ञा

म०स्तु० नवगमादित्युक्तम्।नत्वन्यपदार्थोनवगमादिति।संज्ञायांकिंशीघ्रगंगोदेशः।अथाव्ययी
भावेसाधारणान्समासान्तानाह।अव्ययी।समासान्तइति।समासस्यसमासार्थोत्तरपद
स्यवान्तरमावयवइत्यर्थः।तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्।द्विपुरीत्यादौद्विगोरि
तिङीब्वासिद्ध्यति।जरायाइतिगणसूत्रम्।प्रतिपरेतिच।अक्ष्णःपरमिति।अविषयइत्यर्थः।
वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दइंद्रियमात्रपरः।समक्षमिति।अक्ष्णोयोग्यम्।नदी।इहस्वरूपस्ये
वग्रहणंनसंज्ञायाः।पौर्णमास्याग्रहायण्योः।पृथक्ग्रहणात्।उपनदीति।टजभावेनपुं
सकह्रस्वः।इदंत्वविधेयम्।नदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषाणामिवस्वरूपस्यापिग्रहणम्।विशेषा
णामेवेत्यत्रमानाभावादित्युक्तम्।तेनपंचनदमितिसिद्ध्यति।अत्रचनित्योऽयम्।तदुक्तम्।गोदा
वर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीति।एतच्चअनुप्रत्यचवेत्यत्रअजितियोगविभागात्सि
द्धम्।पूजार्थमिति।अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः॥ ॥इत्यव्ययीभावः॥ ॥द्वि ॥रा
गोस्तत्पुरुषत्वेफलमाहसमासान्तइति।पंचराजमिति।राजाहरितिटच्।उत्तरपदस्यानका ॥९९

कारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः।समासार्थोत्तरपदान्ताःसमासान्ताइतिपक्षेतुपात्रादिष्वेवबोध्यम्।काशिका
यांतुपंचराजीतिक्वाचित्कःपाठः।अपपाठःसइतिहरदत्तः।श्रितादीति।श्रितादीनांयद्यपिसंबोधने
सुबन्तत्वंसंभवतितथापिअन्यत्रापिसमासस्येष्टत्वात्।श्रितादयस्तद्घटितसमुदायेलाक्षणिकाः
।प्रायेणसमासतद्धितप्रकरणेएवमेव।खट्वाक्षेपेगर्गादिभ्योयञ्इत्यादिसामान्यापेक्षज्ञापका
त्।नहिखट्वेत्यस्यद्वितीयान्तत्वंगर्गादीनांषष्ठ्यन्तत्वंवासंभवति।येनविधिरितिसूत्रस्यभाष्यवृ
त्तिग्रंथोपीत्थमानम्।तत्रकैयटहरदत्तादीनांतुमहान्प्रमादइतिशब्दकौस्तुभेप्रपंचितमितिभावः
यत्तुवदंति।श्रितादीनांकृदन्तत्वेनगतिकारकोपपदानामितिसुबुत्पत्तेःप्रागेवसमासइष्टः।अन्य
थाकाष्ठंश्रितेयोनसिद्ध्येदतएवकिलप्राप्ताश्रितादिभिरित्येवव्याख्यातम्।मन्तुसुबन्तैरितीति।त
न्नाप्रधानस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेनकाष्ठश्रितेत्यस्यनिर्बाधत्वात्।यद्यपिश्रिताशब्दादपिकदा
चित्स्यादितितदपिन।सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्गतिकारकेत्यादिस्तुनायं।विषयःकर्तृकरणेकृतासा

श्रितशब्दस्यआबन्तत्वेपिसमुदायस्यअतथात्वात्।

अत्यासस्तुइतिद्विः२

म०सु० धनंक्रुतेतिवत्द्वितीयाश्रितेतिसूत्रेकारकतद्विशेषयोरनुपादानादितिदिक्॥कष्टमिति।इहश्रि
तादिषुगत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः।अयणंप्राप्तिरापत्तिश्चेत्गतिरेवनतुफलं अत्यस्तस्तुव्यतिक्रमःसो
ऽपिगतिविशेषएवेतिप्राचः।यद्वा॰ श्रितइत्यादौआदिकर्मणिक्तः।ग्रामंगमीति।गमेरिनिरित्यौणा
दिकइनिः।सचभविष्यत्कालेंभविष्यतिगम्यादयइत्युक्तेः।अकेनोरितिकृद्योगलक्षणषष्ठीनि
षेधात्कर्मणिद्वितीया।यत्तुगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेद्वितीयाग्रहणस्यकृद्योगलक्षणषष्ठीबाध
नार्थतामाहुस्तद्भाष्यविरुद्धम्।भाष्येतत्सूत्रंप्रत्याख्यायकृद्योगषष्ठ्याएवस्वीकारादित्यन्य
त्रविस्तरः।खट्वारूढइति।जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः।वेदंव्रतानिचसमाप्यसमावृ
त्तेनहिखट्वारोढव्या ब्रह्मचर्यएव[illegible]मिशायनाऽहंपियःखट्वामारोहतिसजाल्मः।रूढश्चायं
तेनखट्वामारोहतुमावानिषिद्धानुष्ठानपरःसर्वोपिखट्वारूढउच्यते।अतएवाहनित्येति। ॥रा॰
मासप्रमितइति।माङ्माने।आदिकर्मणिकर्तरिक्तः।इहप्रतिपच्चंद्रेणनास्त्यत्यंतसंयोगः।मुहू ॥१०

मू३

न्नेमिति। मुहूर्त्तं व्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचने-
न। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वेन गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम्
। एवं स्थिते फलितमर्थमाह तृतीयान्तार्थेत्यादि कृतया गुणस्त वचनेनेत्यर्थः। धान्येनेति। करणतृ-
तीया। अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम्। अर्थनमर्थः अभिलाषो वा। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति
हेतौ तृतीया। पूर्वसदृश०। इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया। अन्ययोगे तु हेतौ वि-
ति। अत एव वचनाद्वा। इह सदृशग्रहणं व्यर्थम्। षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न च तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
तृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम्। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सि-
द्धेः। ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरम्। तच्च ऊनश-
ब्देनैव संबध्यते। न तु पूर्वादिभिः। समसदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः। एकरूपेण मिश्रीकरणम्।
खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवम्। यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य व

म०सु० भक्ष्यतेश्चतत्रैवप्रयोगात्।गुणान्तरेणेति।एतच्चवार्त्तिकंसर्वंगुणकार्त्स्न्येइतिसूत्रेपठितमून्हणा
मिति।अत्रद्विजशब्देनसमासप्रसंगस्तदपेक्षास्तिषष्ठी।श्रेष्ठत्वंचद्विजेतरमनुष्येभ्यः।तेषांसामा
न्यशब्देनोपस्थिततयातान्विहायअनुपस्थितकल्पनायाःअन्याय्यत्वात्।अथकथंपुरुषोत्त
मइति।यस्मान्निर्द्धार्यतेयश्चैकदेशः।निर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धारणहेतुः।एतत्त्रितयसन्निधौसत्येवा
यंनिषेधइतिद्विवचनविभज्येतिसूत्रेकैयटः।यद्वा०पुरुषेषूत्तमइतिनिर्द्धारणसप्तम्याःसंज्ञाया
मितिसमासः।नचैवंननिर्द्धारणइतिव्यर्थंस्वरभेदात्।सप्तमीसमासेहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।
षष्ठीसमासेतुअन्तोदात्तत्वंस्यात्।पूरणगुण०।अत्रप्राचोक्तंएतदर्थैःषष्ठीनसमस्यतइतितन्न्यू
नम्।एवंहिसुहितान्तानामेवग्रहणंस्यात्।तावतामेवार्थशब्देनसमस्तत्वादितिध्वनयन्नाहसदा
दिभिश्चेति।अत्रव्याचख्युः।पूरणार्थशब्दःप्रत्ययएवगृह्यतेकृत्रिमकार्यसंप्रत्ययादितितन्न
दम्।नहिप्रत्ययविशेषाणांपूरणार्थत्वंटिघुभादिवत्संज्ञासूत्रैर्लब्धमस्तियेनोक्तपरिभाषावका

संज्ञाप
मित्यस
नित्यल
पुरुषेषु
इतिवि
श्रेष्ठः
।।रामः।।
।।११२

शमासादयेत्। कुतस्त्विति पूरणप्रत्ययान्ताः षष्ठादय एव गृह्यन्ते। न तु पूरणोः भनादिशब्दा इति चेत्
लोपेचेत्पादपूरणमिति निर्देशादित्यवेहि। तेन कुंभपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि सिद्धम्। कथं तर्हि ता
न्युञ्छषष्ठांकितसैकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके। वस्तुतस्तूञ्छेषु षष्ठः उंछात्मकः षष्ठ इति वा
व्याख्येयम्। यत्तु पूरणेति स्वर्यते तेनाधिकारगतिः। अयं तु भागार्थकअन्प्रत्ययान्त इति। तन्न। अन्
प्रत्ययान्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात्। अत एव भिक्षाद्वितीयमित्या
दोऽन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्समास इति तत्रोक्तम्। ननु ब्राह्मणस्य शुक्लाः इत्यत्र समासप्रसं
ग एव नास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात्। ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादितश्चास्त्यद
ति। शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः। यत्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यत इति प्रा
चोक्तं तन्न। उक्तोदाहरणस्य भाष्यारूढस्यासंगतिप्रसंगात्। यत्रापि सदा गुणवाचिना न निषेध

225

सदागुणवाचिनोनित्यस्यप्रतीकम्।

म०सु०

इतितदपिन।भावप्रत्ययान्तस्यसदागुणवाचित्वापूर्वग्रंथविरोधात्।यत्तुव्याचक्षते।भावेत्यादेर्भा
वप्रत्ययान्तएवनिषिध्यतइतिनार्थः।किंतुभावप्रत्ययान्तएवसन्योगुणमाह।तद्भावेतुगुणंगुणि
नंचसशुक्लादिरेवनिषिध्यते।सदेति।अन्तरेणापिभावप्रत्ययंयोगुणमेववक्तिगंधादिशब्दस्त
स्यननिषेधइत्यर्थइतितदपिक्लिष्टम्।पुनरुक्तियस्तंच।काकस्यकार्ष्ण्यमित्यादावव्याप्तेश्च।उ
क्तव्याख्ययाहिशुक्लादीनामेवनिषेधोलभ्यतेनतुशौक्ल्यादीनाम्।नहिशौक्ल्यादिशब्दाःभा
वप्रत्ययंलब्ध्वागुणमाहुः।नवातद्भावेगुणंगुणिनंच।किंतुअन्तरेणापिभावप्रत्ययंगुणमात्रप
रत्वाद्रूपरसगंधादिशब्दैरलब्धत्वात्।अन्यथातद्भावेत्वित्यादिस्वग्रंथेनैवसहविरोधापत्ते
रितिअवहितैराकलनीयम्।यदितुप्राचोग्रंथोऽपियोज्यइत्याग्रहः।तर्हीत्थंयोज्यताम्।सदे ॥२
त्यादितावद्यथाश्रुतम्।चंदनगंधइत्युदाहरणंच।अस्यापवादंप्रथममाह।भावेति।ननुअस्तु ॥०
×शब्दतुल्याएव।नचशौक्ल्यमितिकार्ष्ण्यमितिभावप्रत्ययोऽस्त्येवेतिवाच्यम्।तस्यशुक्लकृष्णादिशब्दैर्ल
पिशौक्ल्यादि४

सावधानैरित्यर्थः।२

नामेयंयोजना।आकरग्रंथात्तुकथमेतावान्‌सिद्धान्तोलब्धइतिचेत्‌॰शृणु॰रक्तेगुणार्थइत्यनेन
केवलगुणस्यगुणोपसर्जनद्रव्यस्यचप्रतिपादकोगृह्यते॰व्याप्तिन्यायात्‌।काकस्यकार्ष्ण्यं
ब्राह्मणस्यशुक्लाइतिद्विधाभाष्येउदाहरणाच्च।चंदनगंधइत्यादौतुनिषेधेप्राप्तेतत्स्थैश्च
गुणैरितिवचनेनसमासःप्रतिप्रसूयते।गंधत्वेनप्रतीयमानोऽपिगंधोनकदापिगुणिसमा
नाधिकरणः।किंतुस्वप्रधानइदमेवतात्स्थ्यम्‌।ननुवहतिजलमियंपिनष्टिगंधानितिप्रयो
गदर्शनादयुक्तमिदमितिचेत्‌।न।तत्रहिगंधानितिनगुणशब्दः।मालतीकुसुमादिष्वदर्श
नात्‌।किंतुचंदनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्यएवसः।तस्माच्चंदनगंधइत्यत्रतत्स्थत्वंसुस्थमे
व।एवंघटरूपमित्यादावपि।सुरभिशुक्लादयःशब्दास्तुनतत्स्थगुणप्रतिपादकाः।एवम
पिशौक्ल्यसौरभादिभिःशब्दैःसहसमासोदुर्वारइतिचेन्मैवम्‌।तेहिशुक्लत्वादिप्रकार
कएवगुणबोधःतद्रूपापन्नानांचद्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव।शुक्लःसुरभिरित्यादा

बितिदिकु।फलाना।मि।करणस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणस्यकृत्वेति।तादर्थ्यरूप
संबंधस्यसामान्यरूपेणविवक्षायांषष्ठी।ब्राह्मणसंबंधिनीयाक्रियातदनन्तरमित्यर्थः
।इत्यादीति।तथाचभट्टिः।यत्कृतेऽरीन्निगृह्णीमः।आदेयाःकिंकृतेभोगाःकुंभकर्णत्वयावि
नेत्यादि।अनेकमन्यपदार्थेइतिसूत्रेसर्वपश्च्यादिदितिभाष्यप्रयोगो।पिइहानुकूलः।रहि
तइति।कैयटहरदत्तौतुअव्ययप्रतिषेधेवृक्षस्योपरीत्युदाहरंतौतुअकृदव्ययेनापिप्र
तिषेधंमन्येते।स्वरभेदइति।कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणतित्स्वरस्यैवावस्थानात्।अंतःस्व
रितइष्टस्त्वव्येनतुमध्योदात्तत्वंस्यादितिभावः।तक्षकस्येत्यादि।यत्तुप्राचामुदाहरणंस
ज्ञानलस्येत्यादि।पक्षसमर्थनंसतिसमासेपूर्वनिपातानियमःस्यात्।विशेषणसमासस्तु
स्यादेवेति।अत्रेदंवक्तव्यम्।विशेषणविशेष्यभावेकामचारादव्यवस्थायांप्राप्तायांअप्र
धानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्यद्रव्याश्रितत्वेनगुणादीनामप्राधान्यात्तद्व्यपेक्षया

गुणादीनांविशेषणातेतिव्यवस्थेष्यते॰तत्रषष्ठीसमासेपिसुवचमिति। किंतन्निषेधेन। क्तेनचपू
जायाम्। पूजाग्रहणमुपलक्षणमितिव्याचष्टेमतिबुद्धीति। भूतइति। नचतक्तकौऽन्यन्याये
नमत्यादिभ्यः। क्तस्यवर्त्तमानकालोभूतकालतांबाधतइतिवाच्यम्। तेनेत्यधिकारेउपज्ञा
तइतिनिर्देशेनचबाधज्ञापनात्। नचज्ञानार्थएवज्ञापकम्। पूजितोयःसुरासुरैरित्यादिप्र
योगानुरोधेनसामान्यविषयकत्वस्यचन्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः। अन्येतुकारकषष्ठ्या
एवसमासनिषेधोऽयम्। शेषषष्ठ्यातुसमासइत्याहुः। एतेनकलहंसरामसहितःकृतवा
नितिनद्विप्रयोगोव्याख्यातः। इदमेषामिति। क्तोऽधिकरणेचेतिक्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति
कर्त्तरिषष्ठी। अधिकरणेचेत्येवसिद्धेसूत्रद्वयेपिवाचिग्रहणंस्पष्टार्थम्। कथंतर्हिकिंवृत्तं
यद्वृत्तमिति। नायमधिकरणेक्तः। किंतुकर्त्तरि। किमाद्वृत्तंनिष्पन्नमित्यर्थः। कर्मणिवा। यद्यत्र
याकाचनकर्मणिषष्ठीगृह्येततर्हितृजकाभ्यांनिषेधोव्यर्थःस्यात्। तस्मादव्ययानामनेका
र्थत्वादितीत्यर्थेविशब्दोऽयंतदारुकर्मणीतियाषष्ठीति। सप्तम्येकवचनान्तंपदमुच्चार्ययाषष्ठी

229

तत्वा २

म०सु० विस्तितापरिशेषितावेत्यर्थः।नियमसूत्राणांविधिरूपेणनिषेधरूपेणवेतिद्वेधाप्रवृत्तेःस्वी
कारात्।तृजकाभ्याम्।इहकर्तरीत्येकस्यैवविशेषणंनतुतृचःअव्यभिचारात्।तथापिउप
रंजकत्वमात्रमभिप्रेत्याहकर्त्रर्थेति।जयादित्यस्तुकर्तृषष्ठ्याःइतिव्याचष्टेतन्मतेतृजुत्तरा
र्थइतिकल्प्यंस्यात्।किंच।कर्तृग्रहणंतृजकयोरेवविशेषणमितियुक्तम्।तयोःश्रुतत्वा
त्।नतुषष्ठ्याइतिभावः।शेष[illegible]ति।केचित्तुजनिकर्तुःप्रकृतिस्तत्प्रयोजकोहेतुश्चेतिनिर्दे
शादनित्योऽयंनिषेधइत्याहुः।न्यासकारस्त्वाहतृन्नन्तमेतत्।नलोकेतिषष्ठीनिषेधस्त्वनि
त्यःतृकाभ्यामितिवक्तव्येतृचःसानुबंधकस्यग्रहणाज्ज्ञापकादिति।पूर्वापरा०।एकदेश
ष्ठोऽवयवेरूढः।अतएववृत्तौतस्यकर्मधारयत्वेपिततोमत्वर्थीयःकृत्स्नसर्पवान्वल्मी
कइतिवत्।यद्यपीहएकगोपूर्वादितिठञ्प्राप्तस्तथापिअतएवनिर्देशाट्ठिनिस्तदेतदा
वयविनेति।ननुकिमनेनसूत्रेणकर्मधारयेणैवपूर्वकायइत्यादयःप्रयोगाःसेत्स्यंति ॥राम
ऊर्ध्वकायवत्समुदायेवृत्ताःशब्दाअवयवेष्वपिवर्त्तंतइतिन्यायादतआहषष्ठीइत्यादित ॥११८

यावत्कायपूर्वइत्यादिप्रयोगव्यावृत्तयेसूत्रमितिभावः।नन्विहषष्ठीदुर्लभा।अन्यारादितिपं
चमीप्रसंगात्।तत्रहिदिशिदृष्टःशब्दोदिक्शब्दइतिव्याख्यानेनसंप्रत्यदिग्वृत्तिनापि
योगेपंचमीस्यादितिचेत्सत्यम्।अवयववृत्तिभिर्योगेषष्ठ्येवेष्यते।तस्यपरमाम्रेडितमि
तिलिंगात्।पूर्वंनाभेरिति।नाभेर्यःपूर्वोभागःसकायस्यावयवइत्यर्थः।नाभेरितिदिग्यो
गलक्षणापंचमी।अत्रपूर्वस्यभागस्यनाभिरवधिःनत्वेकदेशिनीअतोनाभ्यासहस
मासोनेत्यर्थः।कायेनतुस्यादेवपूर्वकायोनाभेरिति।पूर्वशब्दस्यनित्यसमासापेक्ष
त्वात्प्राधान्याच्च।पूर्वंछात्राणामिति।समुदायसमुदायिसंबंधेषष्ठीबहुवचनंतुउक्तताव
यवभेदसमुदायविवक्षया।यथाछात्राणांपंचमइति।तच्छात्राणामेकदेशित्वेसत्यपिए
कत्वसंख्याविशिष्टाभावान्नसमासः।सर्वोपीति।पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः।ज्ञापकादिति।नह्य
न्यथासायपूर्वचिमह्नस्योपपद्यते।नचोर्ध्वकायवत्सामानाधिकरण्येन।निर्वाहःशंक्यः।
अहःसर्वैकदेशेत्यादिनाविहितस्यसमासान्तस्यअह्नः।ह्नएतेभ्यइत्यह्नादेशस्यचैकदे

एकदेशिसमासोधर्मःसायान्हइतिप्रयोगधर्मीसंख्याविसायेतिसूत्रंधर्मिग्राहकमानम्।२

म॰सु॰ शिसमासंविनाऽनुत्पत्तेरितिभावः।इत्याहुरिति।नचैवंदिनमध्योरात्रिमध्यइत्यादिनसिद्ध्येदि
तिवाच्यम्।ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्।यत्तुप्राचोक्तंसर्वेणैकदेशेनान्हःसमासइतितन्न
।एकदेशस्यतृतीयानिर्दिष्टतयापरनिपातापत्तौधर्म्मिग्राहकमानविरोधात्।यदपिपाठान्त
रंसर्वैणैकदेशिनाऽह्नइतितदपिन।अतएवह्येकदेशिनाचतेनैवतस्यसमासइतिसंभवति।अर्द्धं
नपुंसकम्।नित्यंक्लीबइति।अर्द्धमितिनिर्देशादेवक्लीबत्वेलब्धेनपुंसकग्रहणंनित्यनपुंसका
र्थमित्यर्थः।खंडमात्रवाचीतुत्रिलिंगः।भिन्नेशकलखंडेवापुंस्यर्द्धोऽर्द्धंसमेंशकेइत्यमरः।अत्र
वापुंसीतिपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यते।तत्रशकलखंडइतिरूपभेदात्क्लीबत्वेनिर्णीतेवचनाच्च
पुंस्त्वविकल्पेऽस्त्रियामितिफलितम्।नचखंडइतिस्त्रीलिंगमेवकिन्नस्यादितिवाच्यम्।भिन्नलिं
गानांद्वंद्वइतितेनपरिभाषितत्वात्।शकलश्चास्त्रीतिनिर्देशेनैवनिर्णयात्।अर्द्धइतिरूपभेदात्पुं
स्त्वावगतौसत्यामपिवापुंसीतितद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसकेलभ्येतेप्राग्वदिति।अवय ॥राम॥
विनासमस्यतेइत्यादीत्यर्थः।अर्द्धंपिप्पलीनामिति।इहत्वर्द्धपिप्पलीतिप्राप्तेपरवल्लिंगातिदेशः ॥११६॥

मा॰२

अर्द्धमरणमित्यर्थः॥८

पिवचनातिदेशाभावाच्छिरोषैक्याच्चेति भावः। कथं तर्हि अर्द्धपिप्पल्य इति। अर्द्धानि पिप्पलीनामि
ति विग्रहो न्तु खंडसमुच्चये तु भविष्यति। अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चेत्यादिविग्रहात्। एक
देशिनेति किम्। अर्द्धं पिशोर्देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तः स्वामी नत्ववयवीति। तेन न समासः
एतत्सूत्रं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा हि। अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारयेण
सिद्धम्। समुदायदृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्त इति न्यायात्। समप्रविभागादन्यत्राहि
तवाप्येषैव गतिः। अर्द्धहारः। अर्द्धजरतीयम्। अर्द्धवैशसम्। अर्द्धोक्तिमर्द्धविलोकि
तमित्यादिदर्शनात्। न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्। ष
ष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति। तथा च कालिसं प्रायुंक्त। प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्येति।
द्वितीयतृतीय०। निषेधं बाधित्वेति। भाष्यकारास्तु परवल्लिंगमिति सूत्रे तत्पुरुषप्रकरणं
द्विगुप्राप्तेत्यादिवार्त्तिकं पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीं च प्रत्याचख्युः। तन्मते भिद्वा द्वितीयादि
सिद्धये पूरणेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां

233

म०सु० सामान्यापेक्षयाज्ञापकता च। एवं सति तान्पुरुषषष्ठ्यत्यपि सिद्धम्। प्राप्तापन्ने०। अपवादाभा
वे उत्सर्गस्यैव स्थितिरित्यस्यैव बाधकम्०। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्राप
वादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गोऽपि भवति। अत्र चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमा
नात्। प्राप्तापन्ने समस्येते०। अव अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम्। अत्र चकारात्पूर्वमे
व अकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्रांचः। इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्वितीयाअ इति
प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्। लिंगविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तापन्नयो
ष्टावत्तयोरपि समासः। कालाः परिमाणिना। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणम्
परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह परिच्छेद्यवाचिनेति। कालाइति। कालविशेषवाचका इ
त्यर्थः। कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वात्। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम्।
ननु जातः पुरुषस्तस्य चहस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालः। तस्य क्रियामात्रपरि ॥राम॥
च्छेदकत्वादिति चेत्सत्यम्। साक्षात्क्रियां परिच्छिंदन्नपि कालः तद्द्वारादेवपरत्वं परिच्छिन ॥११७॥

त्रि। यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते। तत्र व्यवहारकालजननक्षणयो
रन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव। इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टस्यापि वृत्तौ
प्राधान्यं बोधयितुं यस्य स इत्युक्तम्। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहा
वपि। एतावान्परः। पि विशेषः। इह जातशब्दात् षष्ठी। चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां
प्रथमैव समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात्। विशेषणविशेष्यभावव्यत्या
सेनैकार्थीभाव इति तुल्यम्। यत्तु मीमांसकाश्चित्राणां गवामयमिति विग्रहन्ति। तत्रेदं वक्त
व्यम्। उक्तरीत्या वृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेऽपि त्र्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ पञ्चवि
धेऽपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभात्। वृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्र
कर्षः स्यात्। कृतं विश्वः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्न का
रकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात्। किंचालौकिके प्रविष्टानामेव पदानान्तरप

यत्कर्तृकं रणकर्मीभूतं विश्वम्। यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकम्। अयं वाक्ये शाब्दबोधः। २
क १

म०स्तु० रिनिश्चितानांलौकिकेऽपिप्रवेशासंभवेउपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनंअन्याय्यम
सांप्रदायिकंच।तदनुगुणतयैवपदान्तरप्रक्षेपगौरवंतुफलमुखत्वान्नदोषावहम्।अतए
वाक्यार्थेतत्पदंदातुंप्राच्येनविषयेऽपि।लौकिकोवाक्यभेदेनविग्रहोवृद्धसम्मतः।अथ
वामाऽस्तुतच्छब्दः।प्रधानार्थसाम्यमपिऔत्सर्गिकमिहत्याज्यताम्।तथाहरिणाऽक्वचिद्गुण
प्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य॰आख्यातंतद्धितार्थस्ययत्किंचिदुपदर्शकम्।गुण
प्रधानभावस्यतत्रदृष्टोविपर्ययइत्युक्तम्।तद्धितग्रहणंकृतामप्युपलक्षणम्।तेनआह्निकः
वैयाकरणाःयाचकइभ्यमत्रश्वन्इत्यादीनांविग्रहवाक्यादीनीत्युदाहरणम्।स्यादेतत्।चित्रगु
र्दंडीतिसमासतद्धितवृत्त्योरलौकिकेप्रक्रियावाक्येऽपिचित्रागोदंड॰एतेशब्दाःषष्ठ्यन्ताएवेति
मीमांसकाशयइतिचेन्नैवम्।शेषोबहुव्रीहिः।चिकतःशेषःअस्तिसामानाधिकरण्येमतु ।।राम
प्।समर्थानांप्रथमादित्यादिसूत्रभाष्यविरोधेनवृत्तेरेवतत्रदुर्लभत्वादितिदिक्।प्रकृतमनु ।।११८

सरामः। उत्तरपदेनेति। परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्ध्ये बहूनां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम्। अक्ष्णादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषानन्तरमुत्तरमुंत्तपरतोऽवान्तरद्विगोः सतीति भावः। सप्तमी शौण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौण्डादिभिरिति। शौण्डः प्रवीणः। इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यम्। यथा दध्योदनगुडधानादौ। तेन कारकाणां क्रियैव संबंध इति नियमस्य भगो नेति बोध्यम्। अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभाव एव। अधिहरीति यथा। अन्तःशब्दोऽप्यत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्य इत्यर्थात्तद्योगेऽवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वनेऽन्तः वनान्तर्वसति। यस्तु अधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य विभक्त्यर्थ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः। प्रनिरन्तरिति णत्वम्। अन्तर्वणम्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षेऽव्ययीभाव इति। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वनेऽन्तरिति त्वदुक्तविग्रहस्यासंगतेः॥ किंच। वि

237

म॰सु॰

भक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथावृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसंगाच्च।
तत्कथंमध्यवाचिनःप्रसंगः।किंच।अत्रप्रक्रियावाक्यान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्यसमासः
सन्निधानात्।तत्सामर्थ्यादेवनिपातेनाभिहितेऽपिसप्तमीतिस्थितम्।नवैतदिहास्तिअवयवि
नआधारत्वविवक्षायांसप्तमीतित्वयैवोक्तत्वादितिदिक्।यदप्याहुः।अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधा
नःतत्सामानाधिकरण्याद्वनात्सप्तमीवनरूपेमध्येइत्यर्थात्।वनेऽन्तर्वनान्तर्वसतिपूर्वपदार्थ
प्राधान्येतुअव्ययीभावःवनस्यान्तरन्तर्वणमिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।सामानाधिकरण्येसप्त
मीत्यसंगतम्।व्यधिकरणसमासप्रकरणात्।विशेषणंविशेष्येणेत्यनेनैवगतार्थत्वात्।किंच।
मध्यवाचिनावयवीभावोदुर्लभः।लक्षणाभावात्।अथाव्ययमितियोगविभागेनकथंचिदुपप
त्तिंब्रूषेऽपदिशामितियथातर्हितथैवेहापिनित्यसमासत्वादविग्रहत्वंस्यात्।तथाचवनस्यान्त
रितित्वदुक्तिर्विरुध्येत।दिक्संख्येसंज्ञायाम्।नियमार्थमिति।कथंतर्हित्रिलोकनाथेनसतां ॥राम
मखद्विषइतिकालिदासः।त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात्।नचसमाहारेद्विगुः।द्विगोरितिङी ॥१९

पूत्रसंगात्।नवपात्रादित्वंकल्प्यम्।यदित्रिलोकीगणनापरःस्यादितिप्रयोगविरोधात्।नवोत्तर
पदेइतिसमासः।त्रिपदतत्पुरुषस्येष्टत्वदुर्लभत्वात्।अत्रोच्यते।लोकशब्दोऽत्रलोकसमुदायप
रः।त्र्यवयवोलोकस्त्रिलोकः।शाकपार्थिवादिः।एतच्चद्विगोर्लुगनपत्यइतिसूत्रेभाष्यएवस्
पष्टम्।एतेननवरससरुचिरामित्यादिव्याख्यातम्।तद्धितार्थ।एकापिसप्तमीविषयभेदा
द्भिद्यतइत्याशयेनाह।तद्धितार्थविषयइत्यादि।सर्वनाम्नइति।एतच्चपूर्वापरोदाहरणान्त
पि।यद्यपिस्त्रियाःपुंवदित्यनेनापिप्रकृतनिर्वाहःसिद्धः।तथापिदक्षिणपूर्वेत्यादिसिद्ध्यर्थं
सर्वनाम्नइत्यावश्यकंप्रतिपदोक्तत्वादिरूपिन्याय्यमितिभावः।षाण्मातुरइति।मातुरुत्संख्य
त्युत्।अनपत्यइत्युक्तेद्विगोर्लुगितिलुङ्न।विकल्पेप्राप्तइति।प्राचांग्रंथमनुसृत्योक्तम्।वस्तु
तस्तुत्रयाणांसमासेकृतेऽन्यपदार्थोपसंक्रमेणपरस्परसंबंधाभावात्द्वंद्वतत्पुरुषयोर
प्राप्तौसत्यांवचनमिदमितिबोध्यम्।तत्रतद्धितार्थेतिसूत्रेणोत्तरपदेपरेतत्पुरुषोवचन

दक्षिण
:पूर्व
दिशो:
रालेदि

इतराचासौऋाम्याच इतरऋाम्या॰रथादिरीइतरऋाम्यायस्मिन्स तथोक्तः।४

म॰सु॰

सामर्थ्यात्सिद्धः। एकार्थीभावसत्वादेव तन्नित्यतापि सिद्धा। न हि महाविभाषापि सत्येकार्थी
भावे संज्ञाया विकल्पिका। न च संज्ञाया भावाभावौ विशेष्येते इति भाष्यविरोधात्। किंतु वैक
ल्पिके कार्थीभावे विषये नित्यैव तत्संज्ञा। इत्थं तु वैकल्पिकत्वांशो बाधितः। एवं च वार्त्ति
के तत्पुरुषग्रहणांशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रम्। अत एव रथादिरेतरैऋाम्यमिति कर्मधा
रयोत्तरपदो बहुव्रीहिः। ननु त्रिपद इति समर्थसूत्रशेषे कैयटोक्तं संगच्छते। पुंवद्भावप्र
वीनिपातयोः सिद्धये हि तथोक्तम्। अत एव चित्राजरद्गुरिति संगच्छते। पूर्वकालैकेत्यादेर्जर ऋ६
द्गवादौ कृतार्थतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगादिति दिक्। द्वंद्वस्योदाहरणं तु वाक्चदृष
च्चप्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इत्थं त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वं
द्वः। तेन समासांतष्टजपि नित्यमेव। यत्तु पूर्वं तत्रैव बाधलक्षणेष्टस्य युगपद्विधेरकाहव ।।राम
द्विसामत्वमित्यधिकरणेष्टस्यः षडहो बृहद्रथंतरसामा कार्य इत्युदाहृत्य द्वंद्वं कृत्वा बहुव्रीहि ।।१२

बृहच्चरथंतरं च बृहद्रथंतरे। बृहद्रथंतरे साम्नी यस्मिन्स तथोक्तः।१

रितिपूर्वपक्षंरचयित्वातंत्रोपष्टंभकतयाकात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम्।यद्वनेरुध्वइतिसि
द्धान्तयित्वाकात्यायनवचनंतुसमासांतकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्तेतदुभयमपिचिंत्यम्
उत्तरपदइत्युक्तेद्वंद्वंकृत्वेत्यस्यासंगतेः।स्वरविशेषस्यस्पष्टतयासमासांतपर्यंतमाग्रहेबी
जाभावाच्च।नित्यसमासवचनमितिवार्त्तिकस्यसंकोचेप्रमाणाभावाच्च।संख्यापूर्वोद्विगुः।
अत्रोक्तइति।अयंभावः।पूर्वसूत्रविषयएवेयंसंज्ञा।अनंतरस्येतिन्यायात्।एतदर्थमेवहितत्रयो
गविभागःकृतः।अन्यथादिक्संख्येसंज्ञायांतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेइत्येवब्रूयात्।तेनसप्त
ऋषयइत्यत्रइगंतकालेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवति।किंतुसमासान्तोदात्तएव।तथाचल
क्ष्यम्।सप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः।सप्तऋषीणांसुकृतांयत्रलोकइत्यादि।सनपुंसकमिति।
एतच्चमूलेएवव्याख्यास्यते।कुत्सितानिकुत्सनैः।कुत्सअवक्षेपणे।मत्यादिसूत्रेचकारस्यानु
क्तसमुच्चयार्थत्वात्।वर्तमानेक्तइत्याशयेनाह।कुत्स्यमानानीति।तदर्थकानीत्यर्थः।वैयाक

द्विगुसंज्ञाश्रि
तम्०१

म०सु०

रणरवसूचिरिति।सूचयतेरचड्डः।यःदृष्टःसन्नुपभ्रम्नंविस्मारयितुंखंसूचयतिअहोनिर्मलंगग
नमितिसएवमुच्यते।दुर्दुरूटइति।दुलउत्क्षेपे।दुःपूर्वः।औणादिकःकूटप्रत्ययः।बकुलम
न्यत्रापीति।णिल्लुक्।रलयोरेकविषयत्वस्मरणाड्डः।विशेष्यस्यपूर्वनिपातार्थंसूत्रम्।न्याये
णाग्रेऽप्येवमेव।शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्।संनिधानात्।तेनेहन।मीमांसकोदरि
द्रः।पूर्वसूत्रेति।पापाणकशब्दौकुत्सनाभिधायिनौतयोःपूर्वसूत्रेणसमासेपरनिपातःस्या

मिदं १

त्।तस्मात्पूर्वनिपातार्थंसूत्रमितिभावः।लाक्षणिकमिति।अतएवसामानाधिकरण्यान्मृगीव
चपलामृगचपलेत्यादौपुंवद्भावः।उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवसादृश्यं
गम्यते।सन्निधानात्।वागर्थाविवेत्यादावपिहिसंनिहितसंपर्कादिद्वारकमेवसादृश्यंप्रती
यते।कथंतर्हिउपमानपरतेतिचेत्।भूतपूर्वगत्याऽऽ।क्वार्थमादायेत्यवेहि।सामान्यवचनत्वं ॥२
चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वंबोध्यम्।उपमितम्।कथंमाणवाब्धिःकाति ॥१

[illegible] श्चेरिवः

गंभीर इति कैयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः। उच्यते। इत्थं गांभीर्येण साहचर्यं न विवक्षितम्। किंतु विततदुःखगाहत्वादिना तस्य चाप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः। विशेषणम्। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् पावकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत्। अत्राहुः। जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव। तेन नीलोत्पलं पावकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव। खंजकुब्जः कुब्जखंजः पावकपाठकः पाठकपावकः खंजपावकः पावकखंज इति। अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानं ह्युपसर्जनं गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति। यद्वा विशेषणविशेष्ययोः ससंबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं निरूढविशेषणपरिग्रहार्थम्। निरूढिश्च प्रागुक्ताभाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते। पूर्वपरा॰। अपरस्येति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। वाकुलकादिति। एकेषु मुख्येषु वीरयते

निश्चीयत इत्यर्थः।

पराक्रमते इति वा बोध्यं। श्रेणिकृता इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः। कृताकृतमिति। एकदेशाधिकरणं कृतम्। एकदेशांतरस्याकरणात्तदेवाकृतम्। सन्महत्। गुणक्रियाशब्दैः सतसमासे सदादीनां सर्वं निपातनियमार्थं सूत्रं। तत्पुरुषः समानाधिकरणइत्यर्द्धं आघञंतम्। औपचारिकं वा। समानाधिकरणइत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादि। एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते। ननु तेनैव कर्मधारये सिद्धम्। जातीयदेशीययोस्तु तसिलादिष्विति सिद्धम्। तत्किमनेन सूत्रेणेत्याह पूरणीत्यादि। तथेत्यादि च। पुंसलक्षणेति। स्तनकेशवत्यादियुक्ता स्त्री पोटेत्यमरव्याख्यातारः। हरदत्तस्तु नपुंसकं पोटेत्याह। तत्र मूलं मृग्यम्। अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्य पाठात्। कठधूर्त इति। नाचकठत्वं कुत्स्यतेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थता नाशंक्या। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः। कथं तर्हि जनयति कुमुदश्वांतिं धूर्तको बालमत्स्यानामिति। कवधूर्त इति युक्तम्। सत्यम्। प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः। प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। ये तु योगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः। ये च विशेषवचनाः शुचिमहादयः। ये च गौण्यावृत्त्या प्रशंसां गमयंति सिंहो माणवक इत्यादयः ते

समानं चाधिकरणं
ययोस्तौ समानाधिकर
णौ। समानाधिकरणत्ता
ऽस्येति समानाधिक
रणः॥४

सर्वैर्युदस्यत्ने। कुमारश्च। एतदेवेति। एवकारस्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थः। ज्ञापकान्तरस्यापि संभवो न तथाहि।
युवा जरतीति सूत्रे जरतीग्रहणं लिंगम्। न हि युवशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं न्याय्यम्। यत्तु अ-
श्वादिभ्यः फञ् विधौ पुंसि जात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति। तन्न। एकदेशो श्वोत ग्रहणे
न ज्ञापकस्य मूलशैथिल्यात्। चतुष्पादो गर्भिण्या। मंडूकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्त्तते। तेनेह न। कालाक्षी ग-
र्भिणी। चतुष्पात्। किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति समासः स्यादेव पूर्वनिपाते वि-
शेषः। मयूरव्यंसकादयश्च। चकारोऽवधारणार्थः। समासांतरं व्यावर्त्तयति। धूर्त्त इति। तथा च गुणवचने-
त्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः। अन्ये त्वाहुः। मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसकः। उपमाना-
नि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषतुल्यार्थेति स्वरो माभूदिति। सत्युपमानसंशब्देने
न विहिते समासे प्रवर्त्तते। अश्नीतपिवतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्क्लीबत्वाद्दाप।
एवं येऽपि। राजान्तरमिति। अन्तरशब्दोऽपि भिन्नवाची। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे। अंतरमात्रेशीघोभ्यां

सहनिसुसमासः। नञ्‌उत्तरपदार्थप्रधानोऽयंसमासः। तद्यथाहि। आरोपितत्वंनञाद्योत्यते। आरोप
मात्रंवा। विषयत्वंतुसंसर्गः। तथाच अब्राह्मणत्वाद्यारोपितोब्राह्मणइतिबोधेअर्थाद्ब्राह्मण
भिन्नइतिपर्यवस्यति। अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौसर्वनामकार्यंसिध्यति। त
त्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवंसतिनिर्बाधम्। एतत्तदोरितिसूत्रेऽनञ्समा
सग्रहणंचेहलिंगम्। मीमांसकादयस्तुब्राह्मणभिन्नइत्यादिःशाब्दबोधएवेत्याहुः। तन्मतेऽ
सइत्यादेश्च अतिसर्वइत्यादिसमकक्षत्वात्सर्वनामसंज्ञाकार्यंगणकार्यंचनस्यात्। यत्तुतत्सा
दृश्यमभावश्चतदन्यत्वंतदल्पता। अप्राशस्त्यंविरोधश्चनञर्थाःषट्प्रकीर्तिताइति
पठित्वा अब्राह्मणः। अपापम्। अनश्वः। अनुदराकन्या। अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यश्च।
अधर्मः। इत्युदाहरंति। ननुयथायथंआर्थिकार्थमभिप्रेत्यकथंचिन्नेयम्। तर्नथापिनञ्समा
अस

समस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यम्। अतएवानेकमन्यपदार्थ इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनं प्र
युक्तम्। माघेऽपि। सेव्यतेऽनेकया सन्नपांगयेति। कथं तर्हि पतंत्यनेके जलधेरिवोर्मय इति। उच्यते। अधारोपि
तैकत्वानां प्रकृत्यर्थतया तयातत्त्वेवास्तव बहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम्। यद्वांऽशसमुदायबहुत्वेन बहुवच
नम्। रथोऽश्वोऽश्वो गजश्चश्चेत्येकमनेकस्ततः अनेकश्चानेकश्चेत्येकशेषात्। यत्तु प्राचीनप्रक्रियाव्या
ख्यानमाहुः। नञ् विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यन्ते इत्यादि। तत्स्वकीयग्रंथसंदर्भविरुद्धं
वा। यदपि विचारचिंतामणावुक्तम्। समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मा स्म जातवत्। नञ्र्थमिलितं तत्सादृश्या
दीनि लक्षयेदिति॥१॥ तदप्युक्तरीत्या भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। यदि तु स्वातंत्र्यमेवावलंब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं
शक्यम्। तथाहि। अस्तु लक्षणैव० तथापि नञ्समासे उत्तरपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्याणि लप्स्यन्ते। अनञ्समास इ
तिज्ञापकात्। उपेयप्रतिपत्त्यर्थ उपाया अव्यवस्था इति न्यायात्। समासे त्वितिवदन्वाकेन ओऽसमस्तत्वात् क्रि
ययैवान्वय इति ध्वनयति। यतः। संबोधनान्तं कत्वोऽर्थाः कारके प्रथमो वृत्तिः। धातुसंबंधाधिकारे निष्पन्नेऽमसम
स्तनञ्१ तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवाभिधारितम्॥ आयुक्तं पैनद्।

आधारो
तैकत्वं
पुनेआ
पिकत्वा

=यथाब्राह्मणेब्राह्मणत्वंसामान्यम्।तत्रऋग्वेदित्वादिकोविशेषः।

म०सु०

त्वंपचसिसुवांपचथइत्यादौनञ्समासमभिव्याहारे।क्रियायाएवनिषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्।अभवतिप्रयोगेऽपित
थैवन्यायत्वात्।घटोनास्तिपटौनस्तः।अहंतत्रनास्मीत्यादौवचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च।अन्यथाऽर्थाभावेऽव्ययीभा
वस्यदुर्वारत्वाच्च।यत्तुभूतलाधेयस्वभाववान्घटइत्यर्थवर्णनम्।तन्न।क्रियानन्वयेकारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात्।तस्मा
त्कारकविशिष्टक्रियायांनञर्थेऽन्वयःशाब्दइत्येवनत्वम्।भाष्यवार्त्तिकेसुपलक्षणं।सांप्रदायिकरीत्यापूर्वपदार्थ
प्राधान्येव्ययीभावः।अभावविशेषविवक्षायांतत्पुरुषएव।तस्यनञर्थत्वाभावेनपूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति।
तन्न।पापाभावोऽपापमितिस्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेऽपिअभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभावस्यदुर्वारत्वात्।यद
पिविशेषस्यनञर्थत्वंनास्तीतितदपिन०निर्विशेषस्यसामान्यस्याभावात्।विशेषरूपेणवाच्यत्वंनास्तीतिचेत्।न
हियत्रविघ्नमित्यादिरव्ययीभावेदत्तजलांजलिरेवस्यादितिनकिंचिदेतत्।नञोनलोपइति।तिङन्तेनसमासाभावा
दभावेवचनम्।अपचसीति।कुत्सितंपचसीत्यर्थः।नञ्शब्देनेति।नञासमासेत्वनेकधैवेत्येवभवतीतिभावः।ऊ
र्यादिच्विडाचश्च।च्विडाचौकृभ्वस्तियोगेविहितौ।ऊर्यादयोऽपिस्वभावात्तत्रैवप्रयुज्यन्ते।तत्रापिआविःप्रादुःशब्दौ
पुस्त्वाऽन्येषांकरोतिनैवयोगइतिमाधवादिग्रंथेस्थितम्।तथैवोदाहरंति।उरीकृत्य[illegible]दि[illegible]स्तुसाक्षा
त्प्रभृतिषुपाठात्कृञोयोगेगतिसंज्ञाविकल्पः।भ्वस्तियोगेतु[illegible]नित्यमितिविशेषः।अथतर्हिवा[illegible]

॥राम॥
॥१२४॥

विषंक्रिमथाऽविञ्चस्तुषोऽभवद्सा क्विरागइतिमाघः। अभवन्युगपद्विलोलजिह्वायुगल [illegible] गमा
विरितिच। निरंकुशाः कवयइतिहरिदत्तः। वस्तुतस्तुतेप्राग्धातोरितिसूत्रस्यप्रयोगनियमार्थत्वेप्रकृतैंतेऽनुपपत्ता
वपिसंज्ञानियमार्थत्वपक्षेदोषलेशोऽपिनास्तीतिप्राक्प्रपंचितंशाब्दकौस्तुभे। एतेनैपुरोरामस्यजुहवांचकारज्वलने
वपुरितिभट्टिर्व्याख्यातः। हतंपरिगृह्येति। हत्वागमनंद्विधाहतंत्यक्त्वापरिगृह्येचेति। अमुदाहरणंद्वितीयंप्रत्युदा
हरणम्। अपरिगृह्य इति च। प्रयोगपाधिर्नतुवाच्यकोटिनिविष्टमितिभावः। कणेहत्येति। अतिशयेनाभिलष्य
तन्निवृत्तिपर्यन्तंपिबतीत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। ततश्रद्धायाअपगमानेसातिघातोगम्यते। प्रत्युदाहरणंतुक
णेहत्वागतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्पुरसोरितिसत्वम्। कथंतर्हि
अमुंपुरःपश्यसिदेवदारुमिति। स्थितिमित्यध्याहारेणद्विंप्रत्यगतित्वात्। एतेनतस्यस्थित्वाकथमपिपुरः
कोतुकाधानहेतुरितिव्याख्यातम्। अस्तंच। अव्ययमितिकिम्। अस्तंकांडंक्षिप्तमित्यर्थः। अदःकृत्येति। यदा
ऽस्वयमेवपर्यालोचयतितदेदमुदाहरणम्। तिरोऽन्तर्द्धौ। अन्तर्द्धौकिम्। तिरोभूत्वास्थितः। पार्श्वतोभूत्वेत्य
र्थः। विभाषाकृञि। तिरस्कृत्वेति। गतिसंज्ञाभावपक्षेसत्वमपिना। तिरसोऽन्यतरस्यामितिसत्वविधौगतिग्रहे
णानुवृत्तेः। केचित्तुपराभवेतिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुन्धानाः सत्वविधौगतिग्रहणंनिवर्त्तयन्तीतिमाधवः। वार्ते

म॰ सु॰ नियम्येति। निर्वचनवचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। इह अविशेषेणएदन्नतानिपात्यतेनतुसंज्ञासन्नियोगेन।
प्रगत आचार्य इति। अनेनगतार्थेवृत्तिं अस्वपदविग्रहेणेनित्यसमासतांचदर्शयति। अतिमाल इति। एवं अभि
गतोमुखं अभिमुखः। उद्गतोवेलां उद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षंप्रत्यक्षः। उपपदमितिङ् ङ.। अतिङितिनोपपदस्यवि
शेषणम् किंतुसमासस्य। एतच्च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरितिसूत्रेभाष्येएवस्पष्टम्। तत्रहिकिंवृत्तस्यानधिकारा
दकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वाउपपदसंज्ञार्थंतर्हि। साचक्वातिङितिसमासप्रतिषेधात्संज्ञाऽनर्थक्यमिति
सिद्धांतितम्। तदेतदभिप्रेत्याह अतिङन्तस्येति। ननुसुपेत्यधिकारात्तिङन्तेननभाविरूष्यतितत्राह अतिङ्ग्रह
णमिति। पूर्वसूत्र इति। कुघादयःसुबन्ताःसुबन्तेनसमस्यन्ते। ततःगतिः। गतिःसुबंतोऽतिङन्तेनसमस्यते इति
व्याख्येयमित्यर्थः। तथाचेति। यद्यप्युक्तरीत्यागत्युपपदयोरेवकेवलाभस्तथाऽपित्रितयविषयिणीप्राचांपरिभा
षा एकदेशानुमतिद्वारा इहापिज्ञाप्यत इतिभावः। यद्वा। कारकांशेकर्तृकरणेकृतेतिसूत्रस्थं बहुलग्रहणंउक्तार्थ
साधकंबोध्यं। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेःप्रागित्यर्थः। प्रथमोक्तंतुसुब्ग्रहणमिहानुवर्ततएव॰ अ
तएवराजदशीत्यादौपूर्वपदेनलोपादिपदकार्यंसिध्यति। परिभाषायाःफलंदर्शयन्नुगतिमुदाहरतिव्याघ्रीति।
व्याजिघ्रतीतिव्याघ्री। आतश्चोपसर्गे इतिकः। पाघ्राध्मेतिशेप्रसयस्तुसंज्ञायांतेनिवक्ष्यते। आङोऽपूर्वशब्देनगति ॥रा
॥१२

250

[illegible] समासः।स यदि प्राहृस्य सुबंतनामपेक्ष्येत न तर्हि सुबुत्पत्तेः संख्याद्यपेक्षत्वात्। ततः प्रागेव लिंगयोगः। लिंग-
निमित्तश्च प्रत्ययः प्रागेव स्यान्न तु ङीष्। अत्राद्यमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो प्रात्वेन समासे सति अदंतत्वा-
भावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पीवतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपिति पी
योगविभागात्कः। पत्तु प्राचा तूपपदमतिङंतरमिति व्याख्यातं [illegible]तत्र। तथा सति प्रथमांतेन सुब्ग्रहणनिवृत्त्या बहुवि-
प्लवापत्तेः। तथाहि। निर्गत इत्यत्र निसो रुत्वं संयं तेस्य च मोऽनुस्वारः। राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च स्यात्। प्राटिति सादौ
अतो गुण इति पररूपं च स्यात्। तस्मात्तिङ्क्ति म[illegible]एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीतिसूत्रे
उक्तम्। अत्र सुप्सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङापि समासः। उरीकरोतीत्यादि तदप्यसत्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव वि-
रोधात्। तिङ् समासस्तु सहेति योगविभागबललभ्यश्छान्दसश्चेति प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवतीत्यादौ उपसर्गए-
थक्पद[illegible]मेव काव्यादिपाठिनामेकपद्यमेव तु धातूपसर्गयोः संहितायां नित्यत्वं मूलम्। कथं तर्हि अत्र आया-
हीत्यादौ पदपाठे उपसर्गेष्ववसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वात्। त्ता वा उ
प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वात्त्यदादीनि तदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव त-
था ज्ञापितत्वादिति दिक्। अमैवाव्ययेन। तुल्यविधानमिति। एतच्चाध्याहारेण लभ्यम्। तदेवेति। निर्मस्वभावलभ्या यः

म० सु०

र्थकथने परोऽयमेवकारः। न तु सूत्रस्थः। अव्ययेनेति किम्। कुंभकारः। असति त्वव्ययग्रहणेऽमैव यत्तुल्यविधानं तदेव
समस्येत। पूर्वसूत्रारंभसामर्थ्यादव्ययविषयक एवं नियम इति चेत्। तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात्। अयं तेन
यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा च अग्रेभोजमित्यत्र मा भूत्। अग्रेरुभुक्त्वा कालाभोक्तुमित्यत्र तु स्यादे
वेति भावः। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। उभयत्र विभाषेयम्। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेर्यथा। उपदंशस्तृती
यायामिति। यत्तु अमा चान्येन च तुल्यविधानं मू। तस्याप्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति। उच्चैःकारमाचष्टे।
इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम्। असमासे तु उच्चैरित्यंतोदा
त्तं। स्वरादिषु तथा पाठात्। अमैवेत्युक्तेर्निमपि प्रत्याह अमन्तेनेति। तेनेह न। पर्याप्तो भोक्तुम्। न तु रुषस्यांगुलेः स
मासांतोपेक्षयाऽवयवषष्ठी। द्व्यंगुलमिति। द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक्। द्वंद्वार्थमिति। न तु रुषस्यासंभवादि
ति भावः। ननु अहस्सखोरात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्तु। पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वासंभवादिति चेत् ० मुख्य
संभवे गौणग्रहणायोगात्। अहेमंतशिशिरावहोरात्रे च च्छंदसीति सूत्रे द्वंद्वसमासान्तेदर्शनाच्च। अहोरात्र इति।
जातिरप्राणिनामिति समासाहारद्वंद्वः। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम्। यत्तु प्राचोक्तम्। एकवद्भावात् क्लीबतेति तन्न।
स नपुंसकमित्यस्य रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वेन परत्वाद्बाध इति वक्ष्यमाणत्वात्। आकरविरोधाच्च। द्विरात्रमिति। संख्या

॥राम॥
॥१२६॥

खो१

पूर्वरात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते। अह्नष्टखोरेव। नस्तद्धिते इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। एवकारस्तु स्पष्टार्थः। अह्न एव टखयो-
रिति विपरीतनियमस्तु न भविष्यति। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावविधानाल्लिंगात्। अनित्यत्वादिति। अत्र च
लिंगम्। शात्त्रिलांगलौ कुरौ सत्रघटीयहणम्। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। अहः सर्वैकेति सूत्रे अहरादयो निर्दिष्टाः। चकारेण
च संख्यायेनुकृष्टेन च सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेऽपि अहः शब्द इह न गृह्यतेऽसंभवादित्याशयेनाह सर्वादिभ्य
इति। समासांते पर इति। प्रकरणबललभ्यमेतत्। प्राचा तु टचि परत इति व्याख्यातं तदपि सामर्थ्यलभ्यमिति क-
थं चिन्त्यम्। भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः। अह्न एभ्यः अच् स्यात् टचोऽपवादः। अह्नष्टखोरेवेति नियमाद्
लोपो न। अल्लोपोऽन इति सुसादनात्। अह्नोऽदंतात्। रेफादिति। यदि लक्ष्ये ह्न इत्यपि प्रयोगोऽस्ति तर्हि षादित्य-
पि बोध्यम्। रषाभ्यामित्यधिकारात्। अत्र पांचः। अह्न इति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। अदंतनिर्देशान्नैन्नेह।
दीर्घाह्नी प्रावृडिति वदंति। तन्न व्यत्ययादिवर्णनक्लेशो व्यर्थः। दीर्घाह्नीत्यत्र प्रातिपदिकांतेति णत्वं व्यावर्तयितुं
क्षुभ्नादित्वस्यैव वक्तव्यत्वादाकार एव तथोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाहाह्नोनस्येति। प्राचस्तु अह्नोनस्येत्युक्त्वा अदंतनिर्दे-
शादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव। कालाट्ठञिति। एतच्च संख्याविशायेति सूत्रे न्यासपदमंजर्योः। ओहाङ्
धातौ माधवग्रंथे च स्पष्टम्। यत्तु न संख्यादेः समाहार इति सूत्रे द्व्यह्न इत्यत्राणो लुगिति वृत्तिकारादिभिरुक्तं तद्

=अह्नां लस्त इति विग्रहः।६

253

युक्तमिति भावः । प्रसंगादिहास्थिया मिति । टाविति । यत्तु साचाकाहनिर्णयदीपिकायां मूले सर्वस्यान्नवमीशुभाथ दशमी का
लास्पृगाद्याथसाद्यद्वीकालयुगादिमोन्तरयुतावाथोन्तरैकादशीतिश्लोके द्यद्वीतिप्रयुक्तं मू० सादशमीद्वद्वौयोरद्वो
र्नवाद्यद्वीत्यादि वचनाद्विवरणे व्याख्यातं तत्सर्वं प्रमादिकमिति भावः । तथा हि । इहटिट्टेति द्विङीप्द्विगो रिति वा । आद्ये
ऽपि । अणन्तत्वादुमेत्तवादिजन्तत्वाद्वा । नाद्यः । टन्तिकाराद्युक्तेः स्याणद्वयसमाणादिकत्वाल्लुकाल्लुप्तत्वाच्च । न च प्रत्यय
लक्षणेनम् । अणयोः कार इति व्याख्यानात् । नापि द्वितीयः । ठञोयोऽकालेरस्तदंतादिति व्याख्यानात् । अत एव द्वि
द्विनिष्केत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वतीयस्य ठञो लुकि टाबेवाकरे उदाहृतः । द्विविस्तेत्यादावप्येवम् । नापि तृतीयः । टचः
समासान्तत्वात्तदंतस्य तद्धितार्थसर्जनत्वात् । अत एव द्वि आपिन्नालिनाप्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी अपि एसुदाहृ
तम् । आद्यमते च चाटगोवधानाद्व । नापि चतुर्थः । अपरिमाणेत्यादिना ङीपो निषेधात् । तस्माट्टाबेव युक्तः स्या
देतत्वाट्टाबप्युक्तः । स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात् । तथा चाह्नोऽह्न एतेभ्य इति सूत्रे कैयटहरदत्तावाहतुः । राज्याह्नाहाः पुं
सीति वचनात्स्त्रियां वृत्त्यभावात् । जटचो नास्तीह विशेष इति । मेवम् । भावानवबोधात् । इत्थं हि कैयटाद्या
शयः । सर्वादिषट्कं पूर्वादह्नष्टजपवादोऽत्र विहिताः । तत्र संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थे द्विगोर्विशेष्यप्यनिघ्नत्वेन स्त्री
त्वसंभवेऽपि जंतस्य तद्धितं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अनुपसर्जनाधिकारोक्तः स्यादिट्टेति ङीपः प्राप्तिरेव नास्तीति

॥राम
॥१२

तत्र जडवोरविशेषः स्पष्ट एव। पुण्याहं इत्यत्र तु उत्तमैकाभ्यां चेत्यत्र चो निषेधः अह्नादेशस्य वेति मतभेदेन व्यव
स्थितम्। इतरेषां चतुर्णां तु रात्राह्नाहा इति वचनात् स्त्रियां प्राप्ति र्नास्तीति। स्यादेतत्। भवेदेवं यद्यनामारा
यत्यद्युक्ते द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात्। तदेव किमिति चेत्। उच्यते। अमरसिंहेन पुंस्त्वे सप्ते द्वानुचरा
सपर्यायाः सुरासुराः इति पुंस्त्वाधिकारे अह्नाहांताः द्वंद्वेऽभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः इत्युक्तम्। अर्थान्ताः प्रा
द्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदंतका इति च ततः परमुक्तम्। एवं चेह अह्नाहा
न्ता इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्धितार्थे द्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वादेव बाध्यते। तथा च तेनैव परिभाषितम्। परं विरोधे शे
षं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति। तस्मादमरग्रंथः उक्तार्थे प्रमाणम्। किं चापरवल्लिंगमित्यस्य रात्राह्नाहा इत्यपवा
दः। यत्र तु द्विगुप्राप्तेत्यादिनोत्सर्गो निषिद्धः तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्पष्टैव। एतच्च माधवेनापि ध्वनितमित्यनुपद
मेव वक्ष्यामः। किं च भावाद्यर्थतद्धितांतं परोपगमिति निर्वादम्। तद्धितलोपे तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभि
धायी इति न्यायेन भावाद्यर्थवत् स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव। प्रकृतेः लिंगानुशासनस्य केवलायां प्रकृ रात्राह्नाहाः
तावुपक्षीणस्य लुप्ततद्धितायां अप्रवृत्तेः। लुपि युक्तवदिति लिंगातिदेशोऽप्यत्र प्रमाणम्। प्राकृतलिंगानुशास पुंसीत्यस्य
२

म॰सु

नानां लुमत्ययेषु प्रवृत्तेनोतद्वयोरुर्थ्यापत्तेः। अतएव लवणः सूपः लवणा यवागूः इत्यादौ न ङीवत्त्वम्। अतएव चकुमारी ब्राह्मण इत्यादिषु आचारक्विबंत प्रकृतिक कर्तृक्विबन्तेष्वपि विशेष्यनिघ्नतैवाकारे स्पष्टा। घ्वङ्गीति ङीपं वदता पाचापि ऽस्त्रीत्वं स्त्रीत्वतमेवेत्यलं बहुना। यदि समर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि आधाराधेयभावव्यत्यासेन समर्थ्यतां वेश्रहनीयस्यामिति। दिनद्वयाधारभूते ऽर्थलाभात्। उपांसस्यापीति। यथाश्रमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणम्॰ द्विवचननिर्देशाद्। तथेहापि उत्तमयग्रहणासामर्थ्याद्द्वयोर्ग्रहणम्। उत्तमौ च एकश्चेति विग्रहे सोत्तमौ द्विवचनमितितेषामाशयः। खार्याः प्राचाम्। द्विगोरिति। खारीशब्दान्तात्द्विगोरित्यर्थः। द्व्यंजलमिति। समाहारे द्विगुः। आन्महतः। पदाधिकारे तदंतस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दान्तस्यापि। कथं तर्हि परममहत्परिमाणमिति। परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुष इति वृद्धाः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तं। इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदंतविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्तीति तद्भाष्यकैयटविरुद्धम्। तथाहि। पदाधिकारे प्रयोजनम्। इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितमित्यादि भाष्ये उदाहृतम्। कैयटेन च पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते इति व्याख्यातम्। एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धम्। न तु इष्टकेषीकेत्यत्र स्वतंत्रमुपसंख्यानमस्ति। महतीशब्दस्येति। यत्तु प्राचोक्तं आतीयघासादौ ॥राम॥

॥१२९॥

तीशब्दस्याप्यात्त्वं वक्तव्यमिति तत्रजातीयेति तावदध्यर्थम् । पुंवत्कर्मधारयेति आन्महत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः
तीशब्दस्येत्यपि अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् । अष्टन इति । कपाल उत्तरपदे हविषि वाच्येऽष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्ट
कपाल इति । संस्कृतं भक्षा इत्यणः यत्तु य अध्यर्धपूर्वेति लुगिति व्याचख्युः । तदतिरभसात् । द्विगोर्लुगनपत्य इति तु बो
ध्यम् । व्यधिका इति । एतच्च वार्त्तिकारूढमित्युक्तम् । यत्त्विह पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धये विस्पष्टादेराकृतिगणत्वं शर
णीकृतं तच्चिन्त्यम् । उपलभ्यमानस्यैतादृशस्वरस्य द्वंद्वेन निर्वाहात् । स्वरांतरेऽपीष्टापत्तौ बाधकाभावादिति दिक्
पक्कादिः । अदुकि आकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपं न । केचित्तु स्पष्टत्वार्थमादुकं दीर्घोद्दिमाहुः । रात्राह्नाहाः पुंसि
परत्वादिति । यत्तु भाष्ये एकवद्भावात्क्लीबत्वे सूक्ते अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नेत्यवोचाम । यत्तु वदन्ति । रात्राह्नादीना
मेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदंतस्य तु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति । अत एव भिन्नविषयत्वान्न विप्रतिषेधशंका ।
एवं च समाहारे स नपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादिति । तन्न । उक्तरीत्या ह्यह्न्यहादावपि क्लीबत्वं स्या
त् । न चेष्टापत्तिः । प्राचापि द्व्यहस्त्र्यह इत्युदाहृतत्वादाकरविरोधाच्च । अमरोऽप्याह । ते तु त्रिंशदहोरात्रः इति । मासे
न स्यादस्यादहोरात्र इति च । तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः । द्वंद्वतत्पुरुषा[illegible]रिति प्रक्रमणादिति स्थितम् । संख्या

257

म०सु० पूर्वकमिति। तथाचलिंगानुशासनमितिसूत्रम्। अपथपुण्याहो नपुंसकौ। संख्यापूर्वं रा। त्रिमितिरि। अमरोप्याह। रात्रं प्राक्सं
ख्ययान्वितमिति। गणरात्रं निशा बह्व्य इति च। पुंस्त्वाधिकारेऽपि चैतस एवाह। रात्र्यांताः प्राक्संख्यकाः इति। एवं स्थिते द्वि
रात्रस्त्रिरात्र इति रत्नकारहरदत्तादिरुक्तं पुंस्त्वं प्रामादिकमेवेत्यवधेयम्। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्था।
तथा च शाश्वतः। मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुरिति। अमरस्तु माध्वी
कं मधु नद्योरित्याह। पात्राद्यंतस्य नेति। स्त्रीत्वमिति शेषः। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः। तथा च प्रयो
प्रशस्तासु गः। सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रविविच्यीत विशेषतः स्वयं वेति। पथः। कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः
समास इत्यमरः। व्यधो विपथकापथाविति रभसकोशश्च। अत्राहुः। प्रमाद एवायमिति। वस्तुतस्तु पथे गतावित्य
स्मात्पचाद्यच्। विपथते व्याप्नोतीति पथः। अकारांतोयम्। तथा च त्रिकांडशेषः। वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति। तेन समासे
पुंस्त्वम्। न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्। कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्। ईषदर्थे चेति तत्संभवात्। कुत्सा
यामेवातः पर्यवसानात्। इदं त्ववधेयम्। परवल्लिंगतापवादरूपत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्त्तते नान्यत्र। विपथा नगरी।
बहुव्रीहिरयम्। पंथानमितिक्रांता अतिपथा इहापि न। द्विगुप्राप्तादिना परवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति माधवः।
एवं च न्यायसाम्येन नद्यक्केसत्रापि रात्राह्नाहा इत्यस्य प्रवृत्तिर्नेति माधवेनोक्तप्रायम्। मृदु पचतीति। क्रियाविशेषणा

त्वात् द्वितीयान्तम्। धात्रूपात्तभावनां प्रति हि फलांशः कर्मीभूतः तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अतएव सक्तू
विस्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यपर। यत्र तु भावनां प्रति करणतया धात्वर्थत्वे विशेषो वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयांततैव।
ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यथा। एतच्च करणे यज इति सूत्रे वृत्तिपदमंजर्योः स्पष्टम्। न चैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजे
तेति न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। भावनाविशेषणत्वेन तदुपपत्तेः। तच्चापि संदर्शनप्रार्थनादिभिर्व्याप्यमानत्वात् क्रियायाः कृ
त्रिमकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषणत्वात् द्वितीया। अन्यथा तु प्रथमैवेति विवेकः। सामान्ये नपुंसकमिति च अनियतं
लिंगविषयकम्। तेन आदिःपचति प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव। विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः। पर्यायस्यैवेति। कथं त
र्हि नृपतिसभामगमन्नैवपमाना इति कीचकवधे गजपतिवत् राजविशेषत्वादिति रक्षितः। विभाषासेना०। श्वनिशा
मिति। कृष्णचतुर्दशी सा कुहूः तस्यां किल श्वानः उपवसन्तीति। तथा च तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्यम्। श्वानश्चतुर्द
श्यां उपवसन्तः श्यामः इति॥ ॥इति तत्पुरुषः॥ यस्यत्रिकस्येति। यद्यपि प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया चेत्युक्तं तथाऽपि द्विती
याश्रितादिभिरितिवत् प्रथमाकेन वित्तस्य हसमस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता
नोक्तमिति वा। अन्यस्य पदस्येति। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते। तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलि

259

म०सु० तेनतदाह अप्रथमेति। समासेनेति। एतच्छेषपदाल्लभ्यम्। प्राप्तमित्यादि। ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः। उदककर्तृ
कप्राप्तिकर्म्मेति समासार्थः। विग्रहे सद्इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः। यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतो वि
ना तथाऽपि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या। किंच। कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थ
त्वेोदकस्य तदभेदो वाच्यः। स च बाधितः। न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति। अपि च। व्यस्ते समीचीनमुदकमि
ति वत्समस्तेऽप्युदकविशेषणप्रयोगः प्राप्नोति स च नेष्टः। तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः। सिद्धान्ते तु बहूनां वृ
त्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभावः आस्थितः। चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभंजनम्।
कर्तव्यं तेन्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्। ऊढरथादि। अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः। रथकर्मकोद्वहनक
र्ता तु समासार्थः। रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्म पशुः। पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानम्। स्थाल्यवधिकोद्धरणकर्मौदनः। ओ
दनकर्मोद्धरणावधिः स्थाल्यादिरर्थः। इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा। प्रथमार्थे त्विति। दृष्टे देवे अनपो
ढ समासोऽशेषत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। व्यधिकरणानामिति। अत्रापुक्तएव हेतुः। इत्थं शेषग्रहणफलमुपनिबद्धम्।
न चोन्मत्तगंगेत्यादिव्याप्तिरेव तत्फलम्। एकसंज्ञाधिकारेणैव तत्सिद्धेरिति भावः। अनेकं किम्। वद नामापिय ।।राग
था स्यात्। तदुदाहरणं तु मूल एव स्फुटीभविष्यति। एवं चात्र सुबिस्येवानुवर्त्तते न तु सुपेति। यत्तु सुपेत्यनुवर्त्या ।।१९

नेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याख्यातम्। न मा। न्त्र० द्रूपदबहुव्रीहिप्रसिद्धप्रसंगात्। प्रादिभ्य इति। प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण सह समासो व्याख्येयः। सूत्रसिद्धार्थानुवादोऽयम्। वा चेति। इदं तु वाचनिकम्। पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति यावत्। लोपो वाच्यः। एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम्। स्त्रियाः पुंवत्तानूङो भाव इति। यदि तु ऊङोऽन्योऽनङिति पर्युदासः स्यादीन्त ह्रिटा वा घंतमेव गृह्येत ततः किमिति चेत्० इजविडोऽपत्यं नपदत्रा व्रात्यतक्षक्षत्रिया दर्वीत्र एडविडः दरदोपत्यं ह्यम्भगधेत्यण्। दारदः। तयोः स्त्रियामतस्त्रेति लुक्। इडविड् दरत्। सा चासौ वृंदारिका च एडविडवृंदारिका। दारदवृंदारिकेति न सिद्ध्येत्। न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। निपातनादिति। एतच्च पूर्वेणापि योज्यम्। वैयधिकरण्ये न स्वरसतो बहुव्रीहिर्दुर्लभत्वात्। अलुगिति। इह भाषितपुंस्कमनतीति भाषितपुंस्कात्। अततः किम्। एवं च समानाधिकरणपदबहुव्रीहिः अलुगर्थं च यत्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथाऽपि प्राचामनुरोधेन क्लिष्टं व्याख्यातमिति ध्येयम्। षष्ठ्याश्चेति। एवं च सूत्रे केषांचित् षष्ठ्यन्तपाठोऽनाकरः हरदत्तादिग्रन्थविरोधादिति भावः। तुल्य इत्यादि। अयं भावः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तम्। तदस्यास्तीति अर्शआद्यच्। तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कत्वाद्रूपं लभ्यत इति। स्त्रीवाचकेति। एतेन स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्र[illegible]परतां वारयति। तथा हि स्त्रीतिदर्थं

म॰सु॰

सूत्रार्थस्यात्। अनूङ् ४ स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत्। नियन्त्रिरित्यर्थः। यथामरुभूमिर्दस्मिन्न्यामेजलमित्युक्ते अभावएवा
ति दिश्यते तद्वत्। न च यमेवा वाक्यार्थोऽस्तु। यथोक्तेऽपाचा उक्तपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत्स्यात्। पुंसि
वक्तव्या स्त्रीप्रत्ययइति लोपइतिचेत्। मैवम्। अस्यार्थस्याकरे एव अनेकधा दूषितत्वात्। तथाहि। अस्मिन्पक्षे पटुभार्या
इत्यत्रोत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः ४। अचः ४ परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे सति यण् स्यात्। किंच। वतंडस्यापत्यं स्त्री वतंडी।
वतंडाच्चेति यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति सूत्र पत्येलुक्। शार्ङ्गरवादित्वाङीन्। वतंडी चासौ वृंदारिका च वातंडवृंदारिके
नीष्यते। अत्र ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति प्रवर्त्तेत। अपिचैवं एडविडवृंदारिकेसा
दिप्राप्युक्तं न सिद्ध्येत्। किंच। निवृत्तावपि अर्थगतस्य। गार्ग्यश्चासौ वृंदारिका च गर्गवृंदारिका। ङीपि निवृत्तेऽपि यञ
ञोरिति लुङ्स्यात्। अस्त्रियामिति निषेधात्। तस्माद्यथाकारमेवयाख्यम्। लौकिकेति। यत्तु चित्राणां गवामयमिति मी
मांसकैर्विगृहीतं न लौकिकालौकिकबहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमिति भावः। एतच्च मासजातइत्यत्र प्रपञ्चितम्। चित्रा अ
सितिः। अंतरंगानपीतिन्यायादिह सवर्णदीर्घो न प्रवर्त्तते। अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्वे न सुपो लुकि चित्रगु
रिसत्र अकारो न लभ्यतेति भावः। नेहेति। दृष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्र। तथा चोजःसहोऽ
भसइतिसूत्रे हरदत्तेनेत्थमेवोक्तमिति भावः। आनङिति। तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु

॥राम
॥१३१॥

र्णद्वंद्वेत्वतीयस्यस्त्रानद्युदाहृतं। पूर्वपदाक्षेपेतु सनसिद्ध्येत। नस्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापित्तदैतस्त्री हो तु रेव पूर्वपदत्वा
दितिभावः। अनरवेति। पूर्वपदानापेक्षोपादेवइत्यर्थः। चित्राजरदिति। नचेहद्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोस्तु॰ तथा
चटावपि निवर्त्तेतेति वाच्यम्। द्वंद्वान्तर्गतयोः स्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेऽपि उदाहृतद्वंद्वस्य तथात्वात्। तथा
चपट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्येति विग्रहे पट्वीतिमृदुभार्य इत्युदाहरणं भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः। द्वयोरपीति। पू
र्वपदान्तर्गतं उत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकाले केति सूत्रे जरच्छब्दस्य प्रथमा निर्दि
ष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति लिंगविशिष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति। एतेनाहृष्टसहराग्रजमिति
प्रयोगो व्याख्यातः। इह प्रघट्टके बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदेन पुंवदित्युक्तया रूपे विशेषउक्तः। आनिंजिधावपि विशेषांत
रं वक्ष्यति। यत्तु साचानिलोकुलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोध्यः। तथाहि। बहुव्रीहिपूर्वपदे नीलशब्दस्य प्रकृति
स्वरः। कर्मधारयपूर्वपदे तु कर्मधारयस्यान्तोदात्तः इति महान्भेदः। स्त्रीप्रमाणी यस्येति। करणार्थल्युडन्तत्वात्प्रमाण
शब्दो विशेष्यलिंगः। टिड्ढाणञिति ङीप्। कथं तर्हि प्रमाणायां स्मृतावितिशाबरभाष्यम्। भावे ल्युडन्तात्करोतीति णिचि
पचाद्यचि टाप्। यद्वा॰। प्रमाणमिवाचरतीति आचारक्विबन्तात्पचाद्यच्। भट्टास्तु। प्रमाणमयते याति मूलभूतां श्रु
तिं यतः। क्विबन्तादयते तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते॥१॥ इत्यादिग्रंथेन आयतेः क्विबन्तस्येदं रूपमित्याहुः। तत्र हस्वस्य

बा॰म॰सु॰

पितीति। तुग्दुर्वरः। आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः। इह तु गस्यत्र रमुत्क्रमे वा। यद्ध्याङ्कुः। व्योर्वलीति लोपोऽ
पि हि वर्लोपौ द्विप्रत्ययाश्रय इति। नदध्यापान्ततः। तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात्। गोधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणविरोधा
च्चेत्यास्तां तावत्। पारिगणितान् तत्र सादीन् क्रमेणोदाहरति बेकीषिति। यद्यपि वक्ष्यादिषु ऊषोवैवक्ष्यैल्पि कृत्वा नद
भावे बकुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवायेदम्। यत्तु प्राचा ततस्त्येत्युदाहृतं तत्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यने
न गतार्थत्वादुपेक्षितम्। दर्शनीयतरेति। यत्तु प्राच्यापटुतरापटुतमेत्युदाहृतं तत्समादिकमिति ध्वनयन्नाह घरू
पेति। बह्वर्थेति। प्रकारवचने थाल्। तत्राह। किंसर्वनामबहुभ्य इत्यधिकृतम्। वृकरिति। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्ताति
लौ च च्छन्दसीति तिल्। अजथ्येति। अजाविभ्यां थ्यन्। शसीति। बह्वल्पार्थादिसूत्रमपि शस्तसिलादिषु द्रष्टव्य
इत्यर्थः। त्वतलोरिति। अत्र वदन्ति। जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति। एवं च क्रियाशब्दानामग्रहणेन न पुंवद्भा
व इति भावः। अत एव प्राचा न कोपधाया इति सूत्रे पाचिकाता। पाचिकात्वमित्युदाहृतं तत्सौत्रेण च त्वतलोरिति व्या
ख्यातम्। तदेतत्सर्वं भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। तथा हि। एकतद्धिते चेति सूत्रे एकता एकत्वमित्युदाहृत्य पुंवद्भावे नास्ति
द्भिस्यात्रौक्यं भगवानाह उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति। अत्र कैयटः। एकशब्दस्य संख्यावाचितायां गुण
वचनत्वेऽपि असहायवाचिनोऽतथात्वादिति भाव इति। एवं हि वदतां शुक्लादय एवेह गुणा इति ध्वनितम्। अतस्तथैवे

॥राम॥
॥१३२॥

साहरतिशुक्लत्वंशुक्लेतेति। अतएवस्वप्रसुदाहरतिकर्न्याइति। कर्त्रीत्वमिति। तथा च स्त्रियामितिसूत्रेव्यापिनित्वात्प्रव
त्तेरितिकैयटेनप्रयुक्तम्। तथा पुंयोगादितिसूत्रेस्त्रियाः संविधात्रीत्वादितितेनैवप्रयुक्तम्। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेपिवि
भक्तेरेवसंज्ञिनीत्वादित्युक्तम्। स्यादेतत्। निरीक्ष्यमेनेशरदश्चकृतार्थताम्। क्षीवतामुपगतास्वनुवेलंधृष्टतारहसिभ
र्तृषुताभिः। सामुमानरइतिदुःखशीलताम्। इत्यादिप्रयोगाणांकागतिरित्यतआहस्मारदइति। सामान्येइति। तथा च
प्रसुर्नोयत्तत्संयोगइतिसूत्रेपत्न्याःफलवतीयहीत्वादितिग्रन्थियंथमुपादायकर्तृत्वमात्रंविवक्षितम्। ननुस्त्री
त्वमितिङीन्नसूत्रइतिहरदत्तोव्याख्यत्। परःसन्निकर्षइतिसूत्रेप्येकेकवर्णवर्त्तित्वाद्वाचइतिभाष्येकैयटोऽप्येवं
माह। एतेननेदंपुरोद्वारवतीत्यमासीदितिमाघोव्याख्यातः। रौहिणेयइति। रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादितिङीन्नका
रोपुंवद्भावेतुसतितयोर्निवृत्तौरौहितेयस्यादितिभावः। गत्यन्तरइति। व्याख्यातमेवात्रशरणम्। शत्रुपर्यायादि
ति। अत्रतव्यरंसपत्नइतिनिर्देशोलिंगम्। रिपौवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदइत्यमरः। विवाहनिबंधमिति। ता
जन्यसंस्कारविशेषेरूढमित्यर्थः। सापत्न्यइति। भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावेकृतेयस्येतिलोपः। एतच्चसुब्धातुवृत्तौ
स्पष्टम्। यत्तुपारक्षणइतिधोतोमाधवेनोक्तंभावकर्मणोःपर्यन्तलक्षणीयक्विसापत्न्यम्यैयम्। अभाषितपुंस्क
त्वात्पुंवद्भावोनेति। तत्तुद्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः। यत्तुनित्यंसपत्न्यादिष्विसत्रन्यासकृतोक्तम्सतु

४

म० सु०

द्वयोच्चारणं पुंवद्भावो नैंतिबाधनार्थमिति। तन्न। समानस्य सभावार्थं रूपं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपक्षयात्। अन्यथा संबुद्धिस्वस्त्रादीनामपि बाधापत्तेः। किंच। तासिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीशब्दाच्छिवाद्यणि भस्याढे इति पुंवद्भावेन सापत इति शापत्यशिवादिषु केवलयौगिकस्य ग्रहणं नेस्यात्तासेन सापत इति प्रयोगो वारितः। निपातनस्य पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वे तु तत्सर्वं विरुध्येतेति दिक्। भावक्लो इति। नवस्यायामेवाभत्वेऽपि पुंवद्भावो विधीयते। अन्यथा हि लतेदकादेशो भत्वा पुंवद्भावे सन्निपातपरिभाषया कादेशो नास्यान्माथितिकवत्। भाष्यकारेष्टेति। अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोऽपि ध्वनितः। अन्तरंगदृष्ट्या सर्वस्यात्र स्त्रीत्वात्। निष्कर्षे तु वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। इष्टेरुदाहरणान्याह। सर्वमय इत्यादिना। मयडादीनां परिगणिततसिलादिबहिर्भावात् न सूत्रेण गतार्थता। नं कोपे अत एव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतम्। सर्वकभार्या इति। नच स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता। न कोपधाया इति निषेधात्। न चास्यापि तेनानिषेधः। कः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्या इष्टेस्तु तस्मिन्प्रकरणे समाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति। अहरणीप्रियादिष्विति पर्युदासाद्भाष्ये। पूर्वस्येति। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। अत एव तदितरस्यादौपरस्य न पुंवद्भावः। लिंगादिति। अन्यथा एषा द्वा एतयोः कार्यं पूर्वस्य आप विधीय[illegible]मित्वं निर्विषयं स्यादि

॥ राम ॥
॥१३३

तिभावश्यमनुशाचोक्तम्० सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदिति। यच्च व्याचख्युः वार्त्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना। सर्वनाम
शब्देन संज्ञोपसर्जनभिन्ना एव गणपठिता उपलक्ष्यन्ते। तेन सर्वा नाम काचित् तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः। अतिसर्वापु
त्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति। तदेतत्सर्वमापातरमणीयम्। तथाहि। समासे इत्यनाकरम्। वृत्तिमात्रे इति व्याख्यातमयथंतेऽ
व्याप्तं च। तथा च श्रीहर्षः प्रायुंक्त। निजामयोध्यामिव पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिरिति। किं च। ब्राह्मणी
पूर्व इत्यादावतिव्याप्तिः। न च जातेश्चेति निषेधः। सौत्रप्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धान्तात्। रूपवती पूर्व इत्यादौ जा
तिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्तिदार्ढ्याच्च। वार्त्तिकार्थमित्यपि स्थविरः कौमार्त्तिकग्रंथे एतदभावात्। न चोच विवदितव्य
म्। ठकुंछसोरिस्यस्य निरालंबनतापत्तेः। सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि न साधु। उक्तोदाहरणयोर्लक्षणं विनापि सुस्थ
त्वात्। दक्षिणपूर्वायै इत्यादावुपसर्जनयाऽव्याप्त्यापत्तेश्च। ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वनामता उपलक्षणं न तु विशेष
णम्। तेन वृत्तेः प्राक् सर्वनाम्नः संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावो लक्ष्यते इत्याकरे स्थितम्। मयाऽपि स्वग्रंथे उक्तमिति चे
त्। तर्हि उपसर्जनेनाऽलक्ष्यन्ते इति त्वद्ग्रंथस्त्वदुक्त्यैव पराहत इत्यवधीयताम्। न चैवमिति सर्वापुत्रेऽतिव्याप्तिः।
अतिसर्वा शाबकदाऽप्यसर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्तेरुक्तिसंभवाभावादित्यास्तां तावत्। स्वभिन्नामिति। याद्या

म॰सु॰ त्मानमेवदर्शनीयांमन्यतेचस्त्रियाःपुंवदित्येवसिद्धम्।एकस्याएवरूपभेदेनकर्मत्वकर्तृत्वयोःस
त्वेऽपिवास्तवाभेदेनसामानाधिकरण्याविघातादितिभावः।मद्रिकायतइति।मद्रेषुभवामद्रिका।मद्र
वृज्योःकन्।पाकाभार्येति।अर्भकपृथुकपाकावयसीतिकप्रत्ययांतोऽयंउणादिषुनिपातितः।नवि
हतद्धितः।नापिवुः।वयसिप्रथमइतिङीपंबाधित्वाऽजादित्वाट्टाप्।वृद्धिनिमित्तस्य०।वृद्धिश्चात्रनेतिकि
म्।तावतीभार्या।स्यतावद्भार्यः।आसर्वनाम्नइत्याकारविधौवृद्धिश्चात्रोनास्ति।फलोपधाक्केति।निमि
तेराद्दः।फलोपहितपरः।स्वरूपयोग्यपरत्वेतुवैयाकरणभार्येनासिद्ध्येदितिभावः।अकेत्रोतिस
हनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेतिङीषभावः।जातेश्च।जातेःपरइति।जातिवाचकात्परत्वमात्रमिहविवक्षि
तंननुजातेरित्येवंविधानपर्यंतमाग्रहः।भाष्येहास्तिकमित्युदाहरणेऔपसंख्यानिकस्यनायंनि
षेधइत्युक्तेः।तेनहस्तिनीभार्यइत्यादौनान्तलक्षणस्यापिनिषेधःसिद्ध्यतीतिभावः।यःप्रत्ययइति
टाबादेः।प्राचांतुविशिष्यङीषिवोपात्तः।तन्निर्मूलम्।शूद्राभार्यइत्यादावव्याप्तेश्चेतिभावः।ब्राह्म ॥रा
णीति।शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्।यत्तुप्राचाङीष्नपुंवदितिव्याख्यायब्राह्मणीभार्यइत्युदाहृतम्।तत्पर ॥१३

स्पर्विरोधादुपेक्ष्यम्।सौत्रस्यैवेति।व्याख्यानमेवात्रशरणम्।संख्यया।सामाना।धिकरण्यस्यान्यपदा
र्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौवचनम्।उपदशाः इति।उपशब्दः समीपसमीपिनिवर्त्तते।आद्येऽव्ययीभावः
।द्वितीयेतुबहुव्रीहिरिति विवेकः।सूत्रेतीति लुप्तषष्ठीकमित्याह ति शब्दस्येति।अन्येषामपिदृश्यते।अ
त्रप्राचोक्तं दृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहार बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्यदीर्घत्वमात्वंवानचीति।तत्रात्वं चेत्यपा
णिनीयम्।अतएवमुष्टामुष्टि बाहाबाहवीतिउदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव।भाष्यादिविसंवादात्।
अतएवदृशिग्रहणस्येदृशोऽर्थतात्पर्यंन कल्प्यमितिप्रामाणिकः पन्थाः।अर्वाचीनास्तुआत्वमाहुः।त
थाचपं।चिकायांत्रिलोचनदासेनोक्तम्।नाम्यन्तपूर्वपदस्यात्वंदृश्यतइति।एवंचप्राचाकेविदितिवक्तुमुचि
तंपाणिनीयसूत्राशयमध्येनिक्षेपस्त्वनुचितएवेतिदिक्।ओर्गुणः।तद्धितेकिम्।पट्वी।गुणोक्तिरितिय
१ते द्यपिओरोदितिसूत्रेऽपिभस्यतद्धितेइतिसंज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्त्येवतथापिविधेयसमर्पकंपदंयत्रसंज्ञारू
पंसएवसंज्ञापूर्वकोविधिरितिभावः।यद्यपिओदितितपरस्तत्कालस्यसंज्ञैव।तथापीहतकारउच्चारणार्थ
ः।ओरोइत्येववास्तु।स्वंरूपंशब्दस्येतितुप्रत्याख्यातमितिभावः।तेनसहेतितुल्ययोगे।तुल्ययोगेकिम्।

म०सु० सहैवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतिगर्दभी॥विद्यमानतावाचीसहशब्दः।दशपुत्रेषुविद्यमानेष्वित्यर्थः।वो
पसर्जनस्य।उपसर्जनस्येतिनसहस्यविशेषणम्।अव्यभिचारात्।किंतूत्तरपदेनसन्निधापितस्य
समासस्य।तच्चावयवद्वारकम्।उपसर्जनसर्वावयवकस्यसमासस्य।बहुव्रीहेरितियावत्।व्यधि
करणेचषष्ठ्यौ।तदेतदाहबहुव्रीहेरवयवस्येति।तेनेहन।सहकृत्वासहयुध्वा।प्रायिकमिति।स
पूर्वयोःप्रथमायाः।उदश्चरःसकर्मकादित्यादिनिर्देशादितिभावः।स्वरेविशेषइति।उचिसतितिचि
तइत्यन्तोदात्तत्वंस्यात्।असतितुपूर्वपदप्रकृतिस्वरइत्यर्थः।संख्यायाइति।संख्यान्तस्यतत्पुरुषस्य
अन्तावयवोऽजूवाच्यइत्यर्थः।एकविंशतिरित्यादौतुन।अन्यत्राधिकलोपात्इतिवार्त्तिककारोक्तेः।
स्थूलादेति।यत्तुप्राचाप्रत्युदाहृतंस्थूलाक्षिरिक्षुरितितन्न।अक्ष्णोऽदर्शनात्इत्यच्प्रसंगात्।यत्तु
व्याघ्रखुः।समासान्तविधेरनित्यत्वात्सनकृतइतितदापाततः।एवंहिषजापितथैवनभविष्यतीतिप्रत्यु
दाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्।नेतुर्नक्षत्रइति।नक्षत्रेयोनेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः।नेतानाय ॥राम
कः।नतुस्थूलपूर्वादिति।स्थूलपूर्वाद्बहुव्रीहेरखुनेत्यर्थः।खुरखराभ्यामिति।नासिकायाइत्यपेक्ष्यते। ॥१३५

केवलादेशावचनंप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्।उपसर्गाच्च।उपसर्गग्रहणंप्रादीनामुपलक्षणम्।नासिका
शब्दस्याक्रियार्थत्वेनतंप्रत्युपसर्गत्वायोगात्।तदेतदाहप्रादेरिति।तद्धंत्वेति।प्रणोनयप्रतनंव
स्योअच्छप्रतःपूषाइत्यादावव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसंगात्।शोभनंप्रातरस्येति।प्रातःशब्देनप्रातस्त
नंकर्मलक्ष्यते।अन्यथाप्रातःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयासामानाधिकरण्यासंभवात्
इत्याहुः।एणीपदादिषुत्रिषुनिपातनात्सद्भावः।धर्मादनिच्केवलात्।इहबहुव्रीहिणापूर्वपदमा
क्षिप्यते।इत्यनुपदमेववक्ष्यतितच्चकेवलादित्यनेनविशेष्यतेइत्याहकेवलादिति।यत्तुप्राचाके
वलादित्युभयविशेषणतयाव्याख्यातम्।तत्सौत्रेणकेवलादितिधर्मशब्दस्यपूर्वपदस्यचविशे
षणमित्युक्तेः।पाणिनीयमतदर्पणेचकेवलादितिकैवल्यंधर्मप्राक्पदयोर्मतमित्युक्तंतत्सर्वमा
पाततः।धर्मपदविशेषणेप्रयोजनाभावात्।धर्मशब्दान्तंयत्रोत्तरपदंतद्व्यावृत्तिःफलमितिचेत्
न।तत्रधर्मपदस्यबहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वस्याभावात्।त्रिपदेबहुव्रीहाविति।इहस

म०सु०

र्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमितिस्त्वत्राद्बहुस्य पूर्वनिपातो न भवति। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वा
दिति हरदत्तमाधवौ। आपेक्षिकमिति। न च तत एव केवलग्रहणं व्यर्थम्। पूर्वपदत्वाद्बहुस्य समास
प्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवात्। इति चेत्। सत्यमेवम्। पूर्वपदाक्षेपतात्पर्यग्राह
कत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात्। कर्मधारयेति। यत्त्वाहुः। साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा। संदि
ग्धश्चासौ साध्यश्चेति विग्रहः। स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति। सोऽयं वृथाक्लेशः। उक्त
रीत्यैव साध्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात्। ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वे निवृदुर्लभः। केवलादि
त्यस्य समासानात्मकादित्यर्थादिति चेत्। नैवम्। त्वदुत्प्रेक्षितार्थस्याकरग्रंथानारूढत्वात्। अ
स्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगणे धृञ् धारणे इति धातौ माधवग्रंथे स्पष्टः। निवृत्तिधर्माहिस्थानी भवतीति प्रा
चां प्रयोगोऽपि अस्माकमेवानुकूल इति दिक्। दत्तैवेति। तथा च दृश्यते। इमं जंभसुतं पिबेति। दक्षि ॥राम
णेर्मा लुब्धो व्याधः। अतएवाह व्याधेनेति। कवयस्तु हिंसामात्रे प्रयुंजते। वाली हेमांशुमाली गुण ॥१३

एवा १

हि१

निघ्निरिपुणा। निर्मितोदग्धेणे मेतियथा। केशाकेशीति। तत्रतेनेति बहुव्रीहिः। तत्रेँग्रहणप्रहरणायुद्धा
नीव कर्मव्यतिहारोऽपि इति शब्दाल्लभ्यते। इच् प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वम्।
नन्वेवं अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समासस्वरेणैवांतोदात्तत्वं सिद्धम् तत्किमिच्वध्वि
त्वेन। अत्राहुः। विशेषणार्थं तत्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। य
द्वा॰ दंडादंडीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एवं उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चित्
त्वम्। द्विदंडीति। द्विदंडाशालस्यत्र तु इच्न॰ समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्।
उभाहस्तीति। निपातनादेवायमेवं विनापि प्रयोगः। उभयाहस्तीति पक्षेऽपच्। उभयाहस्त्याभरा प्र
संभ्याम्। जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबंधनं वा द्वित्वमाश्रित्य ज्ञोजानुनोरिति द्विवचननि
र्देशः। तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम्। जानुन इत्युक्ते किंपचनीयं प्रत्ययाधिकाराज्ज्ञुरपि प्र
त्यय इति संभाव्येत। तदेतद्ध्वनयन्नाह ज्ञुरादेश इति। छंदसि तु स्वतंत्रोऽपि दृश्यते। उपज्ञु वाधोनमसा स
देम। धनुषश्च। धनुरंतस्येति। धनुरंतादिति प्राचः प्रमादः। अथ कथं स्वलावण्याशंसाधृतधनुष

म०सु० मन्त्रायत्तणवदिति पुष्पदन्तः।समासान्तविधेरनित्यत्वात्।अनित्यत्वे प्रमाणं तु अंश्वादिगणे राजन्श
ब्दस्यपाठः।सहि प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तार्थः।राजाहःसखीतिटचो नित्यत्वे तु किं तेनेतिदि
क्।अविभागेनेति।एवंच गुणवाचिन एव ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः।द्रव्याणीति।अस्ति
च गंधशब्दो द्रव्यवचनः।वहति जलमियं पिनष्टि गंधानियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्रा इति दर्शनात्।
गंधस्तु सौरभेन्त्ये गंधके गर्वलेशयोः।सएव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि वसन्त इति कोशाच्च।एतेभम
रीभूतः पुष्पसुगंधिराददे भग्नवालसहकारसुगंधो इत्यादि व्याख्यातम्।एतच्च सर्वं हरदत्तग्रंथे
स्पष्टम्।केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगंतुकस्य नेत्याहुः।तथाच भट्टिः।आ
घ्रायि वान्गंधवहः सुगंध इति व्याख्यातं जयमंगलायाम्।गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारः समा
सान्तेन।गंधस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् सुगंध आपणिक इति यथेति।अत एव भग्नवालसहका
रसुगंधो बिल्वादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटवृत्तिकृतोक्तम्।अल्पाख्यायाम्।सूपस्येति।व्यधिकरणपदो ।।राम।
बहुव्रीहिः।अत एव ज्ञापकात्।यद्वा॰ सूपो गंधोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः।गंधशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि अ ।।१३१

स्मादेवज्ञापकात्परनिपातः।इतिविश्वः इति।एतेनाल्पपर्यायोऽयंगंधशब्द इतिप्राचोग्रंथोव्याख्यातः।
अल्पाख्यायामितिसूत्रस्यापीत्थैवस्वरसः।यत्तुवदंतिगंधोऽत्रलक्षणयाऽल्पत्वंगमयतीतितच्चिन्त्यम्।
शक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्।पादस्य०।यद्ययंलोपःसमासांतोनस्यादादेःपरस्येत्यादेःस्यात्।शैषिकः
कप्चप्रसज्येत।समासांतापेक्षस्यशेषस्याश्रयणात्।अतआह।अयंसमासांतइति।कथंपुनरभावो
भावस्यावयवःस्यात्।तत्राहस्थानिद्वारेणेति।औपचारिकमवयवत्वंवचनबलादितिभावः।वयसि
।कथंतर्हिसादक्षरोषासुदतीससर्जेति।नह्यत्रवयोगम्यते।ततःसुदन्तीतिभाव्यम्।अत्राहुः।शोभना
दन्ताअस्याःसमस्ताजाताःनतुन्यूनाइतिकथंचिदिहापिवयोगम्यतएवेति।उरःप्रभृतिभ्यःकप्।लक्ष्मी
रिति।नद्यृतश्चेतिसिद्धेनियमार्थमिहपाठः।एकवचनात्तस्यैवनित्योयथास्यात्।अन्यत्रशेषादिति
विकल्पएव।तेनअकृशामकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंसइतिसिद्धम्।अकृशालक्ष्म्यायस्येतिविग्रहः।
यत्तुप्राचोक्तंनद्यृतश्चेतिकप्।बहुलक्ष्मीकइतितत्प्रामादिकमितिव्याख्यातारः।नियमशास्त्रस्यनिषेधं
मुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यम्।अनर्थकेनापीति।कथंतर्हिसुपथीनगरीतिप्राचामुदाह

द्वित्वेबहुत्वेचनित्यःकप्नभवतीत्य
र्थः।

म०सु० रणंस्वेयमप्यनुसृतम्। कपोदुर्वारत्वात्। नचनपूजनादितिनिषेधः। षचःप्राचीनानामेवसइतिवक्ष्य
माणत्वात्। सत्यम्। समासान्तविधिरनित्यइतिकथंचित्समाधेयः। सुपथीतियुवारनाकसूत्रीयभा
ष्याच्चेत्युक्तम्। तंत्रादिनेति। एतच्चत्रकृतसूत्रस्यवृत्त्यादिग्रंथानांबहुव्रीहिप्रकरणेकबभावार्थंचेति
पुनःपुनःभाष्यकारोक्तेश्चपर्यालोचनयालभ्यते। यत्तुवदन्ति०प्रतिपदोक्ताःसमासान्ताःस्वविषये
बाधकाभवंतीत।न।किंअनुक्तसमासान्तपरेणशेषग्रहणेनेति।तन्न।ऋक्पूरित्यादीनांसमासान्त
रेवचरितार्थतयापरेणाकपाबाधापत्तेः।बहुनाडिरिति।उपसर्जनह्रस्वः।सप्तमीविशेषणे।कंठेकाल
इति।यदाकंठेकिंचिदस्तीतिनिर्ज्ञातेकालइतिविशेषणम्।तदेदंबोध्यम्।अन्यदातुसप्तमीग्रहणंवि
नापिविशेषणत्वादेवसिद्धम्।चित्रगुरिति।यद्यपीहउपसर्जनंपूर्वमितिसिद्धम्।तथाऽपिबहुव्रीहौस
प्तमीत्युक्तेतत्रकोऽन्यन्यायेनउपसर्जनपूर्वत्वंबाध्येत।अतोविशेषणग्रहणम्।सर्वनामेति।कथंत
र्हितःपरोऽयस्मात्सतपरइति।कथंवजरुस्त्वार्थवृत्तिरिति।इहहिजरुस्त्वंपदंयंसजरुस्त्वः।सोऽर्थयित्रे ॥राम
तिबहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः।तथावस्त्वपरशब्दयोःसर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेनभाव्यम्।सत्यम्।सूत्रभाष्या ॥१३

दिन्नयोगाद्राजदन्तादित्वाद्वासिद्धम्।सारंगजग्धीतिस्वांगपूर्वपदाद्वेतिङीष्।कथंवास्तस्मितमिति।न
पुंसकेभावेक्तइत्यस्यनपूर्वनिपातः।निष्ठाशब्देनविहितस्यैवग्रहणादित्याहुः॥ ॥इतिबहुव्रीहिः॥॥
चार्थेद्वंद्वः।चार्थाइति।चशब्दद्योत्याइत्यर्थः।असामर्थ्यादिति।एकार्थीभावाभावादित्यर्थः।तथाहि
।बहुव्रीहिघटकपदानांकर्माद्यन्तर्भावेणेवद्वंद्वघटकपदानांचार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावआवश्य
कः।समर्थःपदविधिरितिपरिभाषितत्वात्।चार्थेद्वंद्वइत्युक्तेश्च।नचैकशक्तिविषयाणांसमप्रधाना
नांपरस्परंविहायइतरान्वयःसंभवति।येनसमुच्चयान्वाचयौस्याताम्।किंतुमिलितानामेवान्वयोवा
च्यः।मेलनंचसमुदायःसचवर्त्तिपदार्थप्रतिविशेषणंविशेष्यंचेतिद्वैविध्यम्।तत्राद्येइतरेतरयोगद्वंद्वः।द्वि
तीयेसमाहारद्वंद्वः।उभयथापिसमुदायस्यद्वंद्वेनोक्तत्वाच्चशब्दाप्रयोगः।नचैवंनीलोत्पलमित्यादा
वपिचशब्दान्तर्भावेणविग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाद्द्वंद्वोदुर्वारइतिवाच्यम्।सामानाधिकर
ण्ये।विशेषविहितया।विशेषणंविशेष्येणेतितत्पुरुषसंज्ञयाद्वंद्वसंज्ञायाबाधात्।यत्तुकेचित्कर्मधा

गा०सु०

रयसंज्ञयाबाधइत्याहुस्तत्तुच्छम्।तस्याःएकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्संज्ञानांचक्ततकृत्यप्रत्ययादिषु
समासा।वेशस्यसुप्रसिद्धत्वान्न्याय्यत्वाच्च।सामानाधिकरण्याविवक्षायांतुद्वंद्वेइष्टापत्तिरितिदिक्।
स्तात्पोत्रिति।अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ्।अजाद्यदन्तम्।कथंतर्हिससौष्ठवौदार्यविशेष
शालिनीम्।लोचनाधरकृताहतरागेतिभारविः।अत्राहुः।अनित्यमिदंप्रकरणम्समुद्राभ्राद्घः
इत्यादिनिर्देशात्।द्वंद्वश्चप्राणितूर्य०।समाहारएवेति।विपरीतस्तुनियमोनभवति।समाहारेप्रा
ण्यंगादीनामेवेति।तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणात्।तद्धिसमाहारैकवचनस्यमाभूदि
तिकृतंतिष्यपुनर्वस्वितियथा।उदगादिति।इत्ययदाकठेषुकलापेषुचउदितेषुप्रतिष्ठितेषुचाऽवा
भ्यांतत्रगंतव्यमितिसंवादंकृत्वातंचविस्मृत्यकश्चिदास्तेतंप्रतीदमुच्यते।कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः।वै
शंपायनांतेवासित्वाणिनिः।कठचरकाल्लुक्।अध्येतृणास्तुप्रोक्ताल्लुक्।कलापिनोऽण्।सब्रह्मचार ॥राग
त्याद्युपसंख्यानाट्टिलोपः।अध्वर्युराम्नायोयजुर्वेदंलक्षयतितदाहयजुरिति।पदान्यधीतेपदकः।क्रमादि ॥१३९

भ्योवुन्। एवंक्रमकः। पदान्यधीत्यक्रमोध्येतव्य इति स्पष्टाप्रत्यासत्तिः। अध्ययनतः किम्। पितापुत्रौ।
अविप्रकृष्टेति किम्। याज्ञिकवैयाकरणौ। जातिरप्राणिनाम्। कथं तर्हि रंजितानु विविधास्तरुशैला
इति भारविः। तरुसहिताः शैला इति व्याख्येयम्। विशिष्टलिंगो नदी। सूत्रे चत्वारोपि शब्दा। अवय
वावयविधर्मेणावयविनिर्बोध्याः। नदीग्रहणमदेशत्वात्। जनपदोपि देशः। अत एव पर्वतानां। कै
लासश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने।। चकारेण बाध्यत इति। चकारः पुनर्विधानार्थ इति भा
वः। पात्रादिति। यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषा
मित्यर्थः। अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव शूद्रशब्दोत्रैवर्णिकेतरपरः। न तु शूद्रत्वजातिपरः।
गवाश्वमिति। इरूपशुद्वंद्वे विभाषाप्राप्ता। दासीदासमिति। अपुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते। अत्र त्र ८
वार्तिकम्। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वंद्ववृत्तमिति। गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनि
देशमात्रं तात्पर्यमित्यर्थः। तेनावङादेशाभावपक्षे न भवति। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः। पशवो गो
अश्वाः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नपुंसकत्वार्थमिति। अयं भावः। पशुद्वंद्व

279

म०स्तु० इत्येवसिद्धेअश्ववडवग्रहणंप्रतिपदविधानार्थम्।तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदश्व
वडवावित्येतद्बाधित्वासनपुंसकमित्येतदेवभवति।तच्चद्वन्द्वेनहिएकवद्भावभाजंपरात्मत्वेन
विधीयमानंनपुंसकत्वंएकवद्भाववदेवप्रतिपदविहितंभवतीति।अन्यथेति।ननुपूर्ववदश्व
वडवात्यस्यनिरवकाशत्वेशंक्यम्।एकवद्भावविरहपक्षेसावकाशत्वात्।विप्रतिषिद्धंच।
भवत्येवेति।विप्रतिषिद्धग्रहणाभावेतुसनस्यात्।अद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमादितिभावः।यत्तु
वृत्तिकृताकामक्रोधावितिप्रत्युदाहृतंतन्न।तत्रापिशीतोष्णंसुखदुःखमित्यादाविवपाक्षि
कस्यैकवद्भावस्यदुर्वारत्वात्।नियमार्थंहीदंसूत्रमितिस्थितम्।नवाद्रव्यवाचिनांचेद्भव
तितर्हिविप्रतिषिद्धानामेवेतितदाशयःकल्प्यः।शीतोष्णेउदकेइत्यत्रपाक्षिकैकवद्भावाप
त्तेः।नन्विष्टापत्तिः।अनधिकरणवाचीतिकिम्।शीतोष्णेउदकेइतिस्वोक्त्यासहविरोधापत्ते
रितिदिक्।दधिपयसीइति।व्यंजनत्वाद्विकल्पःप्राप्तः।अधिकरणैतावत्त्वेच।समासार्थ ॥राम॥
स्याधिकरणमाश्रयोवर्त्तिपदार्थः।तस्यएतावत्त्वंपरिमाणनियमः।तस्मिन्गम्यमानेइतिव्याव ॥१४०॥

षेद्रव्यसंख्येति।अत्रव्याचख्युःसमाहारद्वंद्वस्यायंनिषेधोनतुनियमःस्यात्तथाहिसतिनियमेप्रतिषि
द्धेऽपिवार्थेद्वंद्वइतिसमाहारेद्वंद्वःस्यादिति।तन्नेतिध्वनयन्व्याचष्टेनियमोनस्यादिति।अयंभावःप्र
वांपदेदशादन्तोष्ठाइतित्वदुदाहृतमेवनसिद्ध्येत्।प्राण्यंगानांसमाहारएवेत्यनेनइतरेतरयोगद्वंद्व
स्यनिषिद्धत्वात्।ननुसमाहारद्वंद्वोपिप्रकृतसूत्रेणनिषिद्धइतिचेत्तर्हिवाक्यमेवस्यात्।द्वंद्वद्वयस्य
पिनिषेधात्।एवंचपंचखिहाःस्युः।घ्रिकरषिलिखाभिद्वाःयुनामाधुकरीसदृचौ।त्यादीनामसा
धुत्वंस्यात्।किंच।समाहारद्वंद्वनिषेधोव्यर्थः।न्यायबलेनैवतद्वारणात्।तथाहि।वार्त्तिपदार्थस्यसं
ख्याविशेषबोधनीयसमाहारद्वंद्वस्यप्राप्तिरेवनास्तिसविशेषणानांवृत्तिर्नेतिवचनात्।सापेक्ष
त्वेनासामर्थ्याच्च।कथंतर्हिदशपंचपूल्यइतिसमाहारेद्विगुरितिचेत्।प्रधानभूतेसमाहारेदश
त्वसंख्यान्वयादितिगृहाण।नचोक्तन्यायेनेतरतरयोगद्वंद्वोपिनस्यादितिवाच्यम्।तत्रप्रधानस्य
सापेक्षत्वात्।उक्तंहिभाष्ये।भवतिवैप्रधानस्यसापेक्षस्यवृत्तिरिति।न्याय्यंचैतत्।प्रधानस्यैकदेश
त्वाभावात्।सामान्याप्रयोगइतिलिंगादितिदिक्।।विभाषासमीपे।यद्यपीहसमाहारद्वंद्वोवेतिव्याख्

281

म०सु० ख्यानेऽपि नक्षतिस्तथापि प्रक्रममनुरुध्याह नियमो वा स्यादिति। उपदशमिति। एकवद्भावपक्षेऽव्य
यीभावस्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहिस्तदा उपदशास्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्। उपदशं पाणिपा
दस्येत्यवचेष्यते इत्याकरः। आनङृतो द्वंद्वे। इहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते तेन मध्यमस्याप्यानङ्। तदा
होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति। एतच्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। ओजःसहोंभस्तमस्तृ
तीयाया इति सूत्रे पदमंजर्यां तु स्पष्टतरम्। यत्तु प्राचोक्तं पूर्वपदस्यानङ् स्यादिति। यच्च व्याख्यातृभि
र्द्वंद्वे पूर्वपदकार्य्यविशेषमाहत्यवतारितम्। यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्युक्तं तत्सर्व
माकरविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धसाहचर्यस्येति। द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभि
व्यक्तिष्विति सूत्रेऽभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वंद्व इति निपातनादिति भावः। ईदग्नेः। देव
ताद्वंद्व इति। काशिकानुरोधेनानुवर्तितम्। आश्वलायनस्तु ज्योतिर्ल्तयोरदेवताद्वंद्वेऽपि प्रयुंक्ते। अ
ग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति। अग्निष्टुदिति। अग्निःस्तूयतेऽस्मिन्सक्रतुविशेषः। संपदादित्वादधिकरणे क्वि ॥राम॥
षत्वं मा भूदिति। अकारे सति सकारस्याश्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः। विस ॥१४१

282

र्गमिति।तथाचक्वचिद्विकारोनेत्येवानुमेयंलक्ष्यानुरोधादितिभावः।मातरपितरौ।मातृशब्दस्य
रङादेशोनिपात्यते।वाक्त्वचमिति।बहूनांद्वंद्वेतुवाक्स्रक्त्वचम्।द्वंद्वगर्भेद्वंद्वेतुवाक्स्रजत्वचम्
॥ ॥इतिद्वंद्वः॥ ॥विरूपाणामपीति।एतच्चसूत्राद्वृत्तैरेवसुलभम्।रूप्यतेइतिव्युत्पत्त्यासोत्रस्यरू
पशब्दस्यार्थपरतया।पिव्याख्यानात्।वृद्धोयूना।अपत्यमन्तर्हितंवृद्धमितिपूर्वाचार्यैःपरिभाषित
स्येहग्रहणम्।यूनाकृत्रिमेणसाहचर्यात्।तदाहगोत्रंशिष्यतइति।भागवित्तीति।भागवित्तिश
ब्दादगोत्रार्थकादिञन्ताद्यूनिवृद्धाट्ठक्सौवीरेषुबहुलमितिकुत्सायांठक्।इहकुत्सासौवीरत्वं
वाधिकमपेक्ष्यते।ननुयुवत्वमात्रकृतंवैरूप्यम्।गार्ग्यवात्स्यायनाविति।इहप्रकृत्यंशेवैरूप्यंन
गोत्रादिकृतम्।पुंवद्भावप्रयुक्तंवैलक्षण्यंस्फुटीकर्तुंद्विवचनान्तेनविग्रहमाह।गार्ग्यायणाविति
।पुमान्स्त्रिया।ननुहंसश्चवरटाचेत्यत्रप्रसंगः।हंसत्वजातिसाम्या।पिशब्देवैलक्षण्यस्यस्त्रीत्वपुंस्त्व
मात्रप्रयुक्तत्वादितिचेन्नैवम्।सरूपग्रहणानुवृत्तेः।अनुवृत्तौज्ञापकंतुभ्रातृपुत्रावितिसूत्रम्।

283

१०सु०

नन्वेवमापिगौरेयंगौश्च्यायंतयोःसहोक्तौएतौगार्ग्यावितिनियमतोनस्यात्तल्लक्षणविशेषाभावादितिचेत्। नैवम्। तदितरकृतविशेषविरहरूपविशिष्टाभावेतात्पर्यात्स्वेतरविशेषाभावादस्त्येव। इंद्रेंद्राण्यावित्यादौतुनैकशेषःपुंयोगकृतविशेषात्। पितामात्रा। श्वशुरःश्वश्र्वा। नन्वेतत्सूत्रद्वयंव्यर्थम्। तथाहि। यःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनास्मिन्विषयेपितृशब्दएवमातरमपिवक्तिश्वशुरशब्दःश्वश्रूंतत्रशक्तिरेवनिरूढलक्षणावेत्यन्यदेतत्। अतश्चसूत्रंविनापिसुलभम्। नचपूर्वसूत्रसरूपवत्इदमपिसूत्रद्वयंद्वंद्वनिवृत्त्यर्थमितिवाच्यम्। इहद्वंद्वस्यापिपक्षेइष्टत्वादितिचेत्। नैवम्। पितृश्वशुरशब्दयोरिवमातृश्वश्रूशब्दयोरुक्तविषयेकेवलयोःप्रयोगंवारयितुंसूत्रारंभात्। अनभिधानमाश्रित्यप्रत्याख्यानंतुदुर्बलमितिदिक्। त्यदादीनिसर्वैः। सर्वैःकिम्। प्रत्यासत्त्यादिभिरेवसहोक्तावित्यर्थोमाभूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादितिभावः। त्यदादितइति। आद्यादित्वात्तसिः। त्यदादीनांशेषेसहविवक्षितेषुयःपुमान्यश्चनपुंसकंतद्वचोनलिंगप्रतिपादकानिभवन्ति। अत्र ॥राम॥ ॥१४२॥

र्थात्यदादीन्येव। अर्द्धंद्वेति। द्वंद्वादिविशेषणानां प्रागुक्तं न॰ किंतु विशेष्यनिघ्नतैवेति भावः। तद्धेति। पिप
ल्याः अर्द्धमित्यर्थः। सा चेति। अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः। इह सर्वत्रेति। एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेष इति भ्रमं व्य
वर्त्तयति। ननु तथैव किं न स्यादिति चेत्। न। एकशेषस्यांतरंगत्वात्। न चेदं दुराग्रहमात्रम्। किंतु फले
पि विशेषोऽस्तीत्याह। तेनेति। यस्तु द्वंद्वापवाद एकशेष इति केषांचिद्दुर्घोषस्तत्रापवादशब्दो बाध
कमात्रपरतया नेयः। इकोगुणवृद्धी इति सूत्रे तच्छेषस्तदपवादो वेत्यत्र यथा॥ ॥इत्येकशेषः॥ ॥प्र
संगादाह परार्थेति। अभिधानमिति करणे ल्युट्। अनेनैतद्दर्शयति। न केवलया लक्षणयाऽप्यवयव
शक्त्या सर्वत्र निर्वाहः। किंतु विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यन्तरमेव स्वीकर्त्तव्यम्। अत एव वृत्तौ विशेषण
स्य पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणसंबंधः। द्वंद्वे चशब्दस्याप्रयोगः। बहुव्रीहौ यच्छब्दादेः। वाक्ये तु स
र्वमिदं भवत्येवेति वैलक्षण्यम्। किंच। अवयवशक्त्यैव निर्वाह इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहिरन्य
पदार्थे शक्तिर्न सिद्ध्येत्। योगरूढिश्च तत्तद्वादिनां दुर्लभा स्यात्। लक्षणशक्त्यनुसारिण्या निरूढल

285

स॰सु॰ क्षणायै। वा निर्वाहात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तादिति भावः। आदिग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्य
र्थः। अस्वपदेति। समस्यमानयावत्पदाघटितविग्रह इत्यर्थः। कद्रूपूः। अजस्रमिति। इह कृत्प्रत्ययावि
धौकटपू अजस्र इति समस्तानुवादसामर्थ्यात् धातुना समासश्चाक्षिप्यते तत्रैव वा निपात्यते इति ह
दत्तादियंथेस्पष्टम्। तिङंतार्थकृतेन सहेति योगविभागेनाप्येतत्सुसाधम्।। ।।इति सर्वसमासशेषः
।। ।।ऋक्पू॰। तदन्तस्येति। तद्वाचकधूःशब्दांतस्येत्यर्थः। यदि तु अक्षे समासार्थे सति नेति व्याख्याये
त तर्हि दृढधूरक्ष इत्यत्रैव स्यात्। नाक्षधूरित्यत्र। यदि वाक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरि
त्यत्रैव स्यात्। न तु दृढधूरक्ष इत्यत्र। तस्माद्व्याप्तिन्यायाद्योक्तमेव ज्यायः। कृतसमासांतस्येति। येन
विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधाविति वार्त्तिके आपास्तिष्ठंति स्वाप
इति भाष्यं चात्र प्रमाणमित्यवधेयम्। प्रतीपं समीपमिति। प्रतिकूलाः संगताश्च आपोऽस्मिन्निति विग्रहः। ।।राम
समापो देवयजनमिति। देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यजनभूमिः। समापशब्दस्य पुंस्त्वं लोकादित्या ।।१४

त ३

ऊः।भाष्येतुक्लीबमुदाह्रियते।अवर्णांताद्वेति।ह्यन्तरितिसूत्रेऽपरआह।ईत्वमनवर्णादितिवक्तव्यम्।इह
माभूत्प्रापंपरापमितिभाष्योक्तेः।गतिश्चेतिसूत्रेयद्विधिनस्भावाबीत्वस्वांगादिस्वरणत्वेषुदोषइत्युप
क्रम्यत्रबीत्वम्।प्रेपंपरेपमितिभाष्योक्तेश्चेतिभावः।ऊदनोर्देशे।दीर्घोच्चारणंअवग्रहार्थम्इत्याक
ऋग्वेदिन इत्यर्थः।४ रः।बह्वृचास्तुअनूपेगोमान्गोभिरित्यादौअनूपशब्दंनावगृह्णन्ति।अनुगताआपोऽस्मिन्नित्यनूपो
देशः।जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः।प्रतिसाममिति।अव्ययीभावः।प्रादिसमासः।बहुव्रीहिर्वा।कृष्ण
भूमइत्यादयोबहुव्रीहयः।पद्मनाभइति।पद्माकारानाभिर्यस्येतिगौणेनपद्मशब्देनसामानाधि
करण्याद्बहुव्रीहिः।यद्वा।गड्वादित्वात्सप्तम्याःपरनिपातः।एतेनोर्णनाभोव्याख्यातः।तत्रऊर्णापोःसंज्ञा
छंदसोरितिह्रस्वोविशेषः।गवाक्षइति।गावःकिरणाः।अचतुर०।निपात्यन्तइति।निपातनफलंतुसमास
विशेषनियमः।टिलोपादिकंच।तदाहआद्याइति।बहुव्रीहयइति।बहुव्रीहयएवेत्यर्थः।तेननञ्तत्पुरु
त्येव २ षेअचत्वारइतिभावः।त्रिचतुराइति।त्रयश्चत्वारोवेतिविग्रहः।संख्ययाव्ययेतिबहुव्रीहिः।बहुव्रीहौसं
ख्येयेतिडजोऽपवादः।च।अत्रअक्षिभ्रुवमिति।प्राण्यंगत्वादेकवत्।ऊर्वष्ठीवमिति।सक्थिक्लीबेपुमानूरुरित्य

287

म०सु०

मरः।जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामितिच।सरजःपंकजमिति।कथंतर्हिसरजसमपहायकेतकीनांप्रसवमित्यादि।सरजसमकरंदनिर्भरासुप्रसवविभूतिषुवीरुधांविरक्त इति।प्रमादएवायमित्याहुः।गोष्ठश्वेति।एतेनसप्तमीतत्पुरुषएवेतिनियमंदर्शयति।षष्ठीतत्पुरुषेतुगोष्ठश्वेत्येव।ब्रह्मवर्चसमित्यादीषष्ठीतत्पुरुषे।वर्चोदीप्तिः।पलंमांसमर्हतीतिपल्यः।मांसभोजीतदीयंवर्चः पल्यवर्चसम्।अवतमसमित्यादिअवहनंसंततंचतमइतिविग्रहः।अंधामिति।गाढमितिफलितोऽर्थः।अतएवध्वांतेगाढेऽधतमसंक्षीणेऽवतमसंतमः।विष्वक्संतमसंइत्यमरः।श्वसो।वसुशब्द इति।एतेनअवसुशब्दादीयसुनिअवसीयइतिव्याख्यानं।आकरविरोधादुपेक्ष्याइतिध्वनयति।वसीयइति।तथाचश्रूयते।यःकामयेतवसीयान्स्यामितिवसुमान्यशोवसीयान्भूयासमितिच।श्वसशब्दइति।यद्यप्ययमन्यत्रकालविशेषेवर्त्ततेतथापीहसमासेउत्तरपदार्थभूतांप्रशंसामाशिषोविषयमाह।आशीर्विषयतायाद्योतकोऽयमितियावत्।एतच्चवृत्तिरीत्योक्तम्।श्वसशब्दस्यपरार्थएवनास्तीत्यपिसुवचम्।उत्तरपदार्थद्योतित्वंवास्तु।उक्तंचपाणिनीयमतदर्पणे।अर्थंपरपदस्याहश्वःशब्दःकालवाच्यपि।अभिधत्तेस्वभावेनत

॥राम॥
॥१४४

नेमौ मंगलार्थकाविति॥ ॥अन्वव॰ रहः इत्यत्र प्रकाशमुच्यते अनुगतम्‌ वहीनंसरहः इति प्रा
दिसमासः। अनुगतंरहो ऽस्मिन्नित्यादि बहुव्रीहिर्वा। तप्तमिव तप्तम्‌। परणानधिगम्यंह्रियद्रहो
वक्षित त्रिवत्‌। तप्तंवत द्रहश्चेतितत्तप्तरहसंविदुः। नपूजनात्‌। इत्यतः प्रागिति। प्राग्बहुव्रीहिग्र
हणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकोक्तेरिति भावः। प्रा वा तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोर निषेध इत्युक्तम्‌। तन्न्यू
नम्‌। इत्यादावित्यध्याहारेण वायोज्यम्‌। तेनस्रूध्नी अत्यूध्नीत्यादिसिद्धम्‌। नञस्तत्पुरुषात्‌। ने
त्र इति षष्ठी॥ ॥इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः॥ ॥स्तोकान्मुक्त इति। समास
प्रयोजनंतु स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः। स्तोकान्मुक्तायाः स्तौकान्मुक्तेयः। इहस्तो
दूरार्थ
कांतिकैकृच्छ्राणि क्तेनेति समासशास्त्रे पठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्त इत्याशयेनाह एवमिति
।ओजःसहः। कथं तर्हि सततं नैशातमोवृतमन्यत इति भारविः। अत्र दुर्घटवृत्तिकृत्‌। तुमु। उत्तरप
दाधिकारे तदन्तग्रहणं नास्ति किंतु केवलपदाधिकार एवेति। तन्न। भाष्ये पदांगाधिकार इत्य

सु०

त्रइष्टकेषीकेत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात् । यदपि हरदत्तादयआहुः । उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्व
पदेनहृओजः प्रभृतयो विशेष्यन्ते पूर्वपदभूतेभ्यः । ओजः प्रभृतिभ्य इति । नचात्र तमः शब्दः पू
र्वपदम् । किंतर्हि सततनैशातमः शब्दः । यत्रतु तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेनाक्षिप्तं विशेष्यते । य
थाइष्टकेषीकादाविति तदपि चिन्त्यम् । भाष्यवार्त्तिकविरोधात् । विशेषणविशेष्यभावव्यव
स्थाऽर्थमिवपदांगाधिकार इत्यादीनां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेवस्वयमपि व्याख्यातत्वात् । भा
रविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः । वृत्तं वृत्तिः । नैशातमोवृत्तं इति षष्ठीतत्पुरुषः । नपुंसके भावे क्त
स्ययोगे शेषविवक्षायां षष्ठी । ततः सततं नैशातमोवृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वा । वृतु वर्त्त
ने घञर्थे कविधानमिति भावे कः । शेषं प्राग्वत् । पुरण इति वक्तव्यमिति । इहआत्मनश्चेत्यं
शोऽपि वार्त्तिकांतर्गतः । ननु सूत्रमिति केचित्तन्मतं तन्नादर्त्तव्यमिति भावः । तथाहिसति उत्तर ॥राम
सूत्रे आत्मन इति न लभ्येत । परस्य चेति तदुत्तरसूत्रं व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टमेव विवेकिना ॥१४॥

मः।बकुब्रीहिर्बोध्यइति।एकस्यापिवस्तुनोभेदंपरिकल्प्यवर्त्तिपदार्थत्वंअ[illegible]पदार्थत्वंचविवक्षणी
यमितिभावः।वैयाकरणाख्यायाम्।व्याकरणेभवावैयाकरणी।अण्।ऋगयनादिभ्यइत्यण्।साचासा
वाख्याचेतिकर्मधारयः।आत्मनेभाषाइति।यद्यपीयमाख्याऽष्टाध्याय्यांनदृष्टातथापिवैयाक
रणीभवत्येव।धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकंपंचप्रख्यानंव्याकरणमितिस्वीकारात्।अस्याश्च
धातुपाठेदृष्टत्वात्।ननुप्रकृतिविकृतिभावविरहात्रंधनायस्थालीतिवत्समासोनस्यादत
आहयोगविभागादिति।एतच्चवृत्तिन्यासावनुसृत्योक्तम्।अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीहसुव
चम्।हृद्द्युभ्यांच।हृदिस्पृगिति।हृदयंदिवंचस्पृशतीतिविग्रहः।कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्ष
यासप्तमी।भाष्येतुकर्मण्येवसप्तमीत्युक्तम्।अलुग्विधिरेवज्ञापकइतितदाशयः।अप्सव्य
इति।दिग्गादिभ्योयत्।ओर्गुणः।वांतोयि।प्रा[illegible]तुयत्स्थानेजग्धाद्वेपठित्वाऽप्सुजइत्युदाहृतम्॰
तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्।अप्सुजइतितुहल[illegible]ता[illegible]त्येवसिद्धम्।अप्सु[illegible]वेति।कारीय्यंत्र्यो

अत्र अतिदेशस्यप्रकृतिवत्त्वेनत्यदादीनाम्ः।प्रकृतिवत्त्वाना[illegible]तुत्यदादीनामिथइतिएकशेषानभवति।४

म॰सु॰ ज्यभागयोः।अप्स्वग्नेसधिष्टवअप्सुमेसोमोअब्रवीत् इत्यनुवाकेतत्रचाप्सु [illegible]ऽस्ति।नन्वेवंप्रकृति
वदनुकरणं इत्यतिदेशेनअप्सुइतिसोःप्रत्ययत्वात्तदन्तात्प्रथमायाअभावेनतुबेवदुर्लभः।।अतिदे
शप्रवृत्तौतुसोर्लुकःप्राप्तिरेवनास्तीतिचेत्॰सत्यम्॰अतिदेशस्यवैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयम
पि।वैकल्पिकत्वेप्रमाणंतुयत्तदेतेभ्यइतिसौत्रनिर्देश उक्तः।प्रकृतवार्त्तिकमपितथेतिध्येयम्।यत्तुप्रावा
मतिष्ठितिपठित्वाअप्सुमतिरित्युदाहृतम्॰तद्भाष्यादौनदृष्टम्।यत्तुवदंति॰मतुष्ठितिपाठेसप्तम्यन्ता
न्मतुपःकथंसंभवइतिचिन्त्यमिति।तदेवचिंत्यमिति।पाठांतरस्यानाकरत्वात्।मतुपःसंभवस्योक्त
त्वाच्च।पश्यतोहरइति।षष्ठीचानादरइतिषष्ठी।पश्यंतमनादृत्यहरतीत्यर्थात्।देवानामिति।मूर्खा
हिदेवानांप्रीतिंजनयंति।देवपशुत्वात्।शुनश्शेपमस्यशुनःशेपः।शेपशब्दोहिअकारांतोऽप्य
स्ति।शीङोनीपादित्वादौणादिकःपप्रत्ययः।तथाचमंत्रः।यस्यामुशंतःप्रहरामशेपमिति।एवंपुच्छ ॥राम
लांगूलाभ्यामपिबहुव्रीहिः।ऋषिविशेषाणामेताःसंज्ञाः।बह्वृचब्राह्मणादौप्रसिद्धाः।मातुःपि ॥१४६

तुर्भ्यामितिसूत्रेसमासइत्यनुवर्त्तितंतस्यफलमाह।समासेवेति।इत्पाक्षिकमपिवत्वंनइत्यर्थः॥ ॥
इत्यलुक्समासः॥ ॥घरूप०।चेलडितिपचादौटित्पठ्यतेङीबर्थम्।ब्राह्मणितरेति।तसिलादिष्वितिपुंव
द्भावस्तुन।जातेश्चेतिनिषेधात्।एतेनपुंवद्भावंबाधित्वापरत्वाद्ध्रस्वइतिव्याचक्षाणाःपरास्ताः।आमल
कीतरेति।आमलकीशब्दोवृक्षेनित्यस्त्रीलिंगः।एवंकुवलीशब्दः।नद्याः।पूर्वसूत्रेश्रुतादन्यःशेषःस
वद्विधेत्याह।श्रुतेति।निर्मूलमिति।यत्तुवृत्तिकृतोक्तम्।पुंवद्भावोऽत्रपक्षेवक्तव्यः।श्रेयस्तरा।विद्वत्त
रा।प्रकर्षयोगात्प्राक्स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।पुंवद्भावइत्यादिमुनित्रया
नुक्तत्वादप्रामाणिकम्।सूत्रकृताहितसिलादिष्वितिनित्यएवपुंवद्भावउक्तः।नतुपाक्षिकः।भाष्य
वार्त्तिकयोरपिनाधिकमुक्तम्।प्रमाणतामभ्युपेत्यापिब्रूमः।कथमिहवचनंव्यज्यतेपुंवद्भावोयःप्रा
प्तःसोत्रपक्षेवक्तव्यइतिउतपुंवद्भावएववक्तव्यइति।आद्येपुंवद्भावनिषेधार्थमिदंवचनंस्यात्।त
थाचइतःप्रागेवत्वदुदाहृतानिश्रेयसीतमाविदुषीतराविदुषीतमेतिदीर्घङीविशिष्टानिरूपाणिसि
द्ध्यंतुनाम।प्रकर्षयोगादित्यादित्वदीयग्रंथस्त्वसंगतएवस्यात्।सहिउपसंख्यानंप्रत्याचष्टइतिन्यास

293

म॰सु॰ हृता॰ वतारितः। प्रत्याख्यानं च तस्य पुंवद्भाव[illegible]वे[illegible]बस्यात्। न तु ता[illegible]ति फलकत्वे। वस्तुत
स्तु तदपि न। ङ्याब्ग्रहणं तदंतात्तद्धितविधानार्थं [illegible] ख्यानात्। स्वार्थद्रव्यलिंगाद्यनन्तरमेव प्रियकुत्स
नप्रकर्षादिविवक्षेति भाष्ये निर्णीतत्वाच्च। द्विती[illegible]स्तु संभवेद्यदि तसिलादिमध्ये तरप्तमपौ न परिग
णयेयाताम्। तौ तु सर्वैरेव परिगणितौ। दर्शनीयतरा दर्शनीयतमेति चोदाहृतम्। न च वृत्तिग्रंथे विदु
षीतमेत्यादिदीर्घोपि न्यासः स्थितप्रदर्शनपरो न तु त्रैरूप्यपर इति वाच्यम्। प्रकर्षयोगादित्यादिग्रं
थस्योषविरोधात्। तस्मादसंगत एवायं वृत्तिग्रंथ इति। एतच्च सर्वं इति मन्यत इति वदता हरदत्तेन ध्वनि
तम्। न्यासकारस्य तु इदमुपसंख्यानमिति भ्रमः। तत्प्रत्याख्यानं युक्तमिति भ्रमश्चास्त्येवेति तत्तद्ग्रंथ
दर्शिनां स्पष्टमेव। एवं स्थिते पक्षे पुंवद्भावो वक्तव्य इति प्रक्रियाग्रंथः न्यायसिद्धमिदमित्यादि तद्व्याख्य
त्व ग्रंथश्च वृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादी मूलशैथिल्यादनादर्तव्य इति दिक्। पादस्य पद। पदति सौत्रो वि
भक्तिलुक्। ऋचः शे। शे इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकरणम्। उदके घ इति। सादृश्यात्पुरुष ॥२
स्येयं संज्ञा। उदपेषमिति। स्नेहने पिष इति णमुल्। उदधिर्घट इति। उदकं धीयते [illegible]स्मिन्निति विग्रहः। ॥५

कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। उदमंथ इति। द्रवद्रव्यसं[illegible]ताः। सक्तवो मंथः। तृतीयेति योगविभागात्स
मासः। ष्यङः संप्रसारणम्। इह तत्पुरुष इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं च आक्षिप्यते इत्याशयेनाह पूर्वपदस्याति
उत्तरपदयोरिति च इहोत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते न तु विपरीतम्। तेन कारीषगंध्यापुरमपुत्र इत्यत्र
नातिप्रसंगः। मालभारीति। मालां बिभर्तीति ताच्छील्ये णिनिः। केचित्तु हारिषिति पठंति। कारे सत्यागदस्य।
सत्यंकारः समयकरणम्। अशपथेऽपि परत्वाद्गुणं बाधित्वा मुम्। अगदंकारो वैद्यः। अस्तुंकारोऽभ्युपग
मः। अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। धेनुंभव्येति। भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यः। धेनुश्चासौ भव्या[illegible]ति वि
ग्रहः। भविष्यंती धेनुरित्यर्थः। गौतमस्मृतौ तु स्नातकधर्मेषु अधेनुं धेनुभव्येति ब्रूयादिति प्रयुक्तं तत्रार्ष
त्वान्मुगागमो नेति तद्व्याख्यायां मिताक्षराख्यायां हरदत्तः। लोकंपृण इति। पृणतिः पूरणकर्मेति हर
दत्तः। प्रीणन इति तु पठ्यत एव। अनभ्याशमित्य इति। अभ्याशं समीपं तद्विरुद्धमनभ्याशं दूरम्। एतिस्तुशा
स्वित्यादिना इणः क्यप्। आष्ट्रमिंध इति। कर्मण्य[illegible]ण्। घञंतेन वा षष्ठीसमासः। तिमिंगिल इति। गिलं गिल
तीति गिलगिलः। तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे [illegible]त्वम्। नित्यमेवेति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। सज्यो

295

म॰स्तु॰

तिरिति।समानंज्योतिरस्येतिबहुव्रीहिः।यस्मिन्ज्योतिषिआदित्यनक्षत्रेवाउपनिपतितंतदस्तमयपर्यन्त
मनुवर्त्तमानमाश्रौतंसज्योतिरित्युच्यते।पृषोदरादीनियथोपदिष्टम्।निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानांअसमास
पदानामुणादयोबहुलमितिसिद्धिः।अनेनतुसमासपदानामितिविवेकइतिहरदत्तः।वस्तुतस्तुसमास
विषयकमेवेदमितिननियमः।हंससिंहशब्दयोरपिप्राचांकारिकायामुदाहृतत्वात्।हंतेःपचाद्यचिस
गागमः।हिंसेस्तुपचाद्यचिहकारसकारयोःस्थानव्यत्ययः।यत्तुभवेदित्यादिश्लोकस्यापिप्रकृतसू
त्रोदाहरणतायांनाग्रहः।किंतुनैरुक्तव्युत्पत्तिरनेकधेत्येतावन्मात्रं।तदाहरदत्तोक्तविवेकोऽपिनिर्बाधए
वेतिदिक्।आकृतिगणोऽयमिति।तेनान्यदपिसिध्यति।यथा।लुंपेदवश्यमःकृत्येतुंकाममनसोरपि।
समोवाहिततयोर्मांसस्यपचियुड्घञोः॥१॥अन्नमितिशेषः।कृत्यप्रत्ययांतेउत्तरपदेअवश्यम्शब्दस्या
न्तंमकारंपुमाँल्लुंपेत्।तथाकामशब्देमनःशब्देचपरेतुम्शब्दस्यांतंम्।तुमितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा।युड्घञ्प्रत्य
यपरोयःपच्धातुःतस्मिन्परेमांसस्यान्त्यमकारंलुंपेदित्यर्थः।अवश्यपसेव्यः।गंतुकामः।गंतुमनाः।सहि ॥२
तः।संहितः।सततः।संततः।मांस्पचनम्।मांस्पाकः।इहसंयोगांतलोपाभावोऽपिनिपातनाद्बोध्यः।छंद ॥३

296

यस्मयादित्वेनापिनिर्वाहउक्तः। अपरस्पराः क्रियासातत्य इतिसूत्रेसातत्यइति। निर्देर्वी
क्रदेशानुमितिद्वारापूर्वाचार्यपठितोऽयंश्लोकोज्ञापितइत्यप्याहुः। नहिवृति। एषुपरेष्विति। उत्तर
रेष्वितिबाध्यम्। उपनह्यतेइत्युपानत्। संपदादित्वात्कर्मणिक्विप्। निवर्त्ततेइतिनीवृत्। प्रवर्षतीति
प्रावृट्। मर्माणिविध्यतीतिमर्मावित्। रुचदीप्तौ। निरोचतेइतिनीरुक्। ऋतिंसहतेऋतीषट्। सहेः
पृतनर्त्तभ्यांचेत्यत्रसहेरितियोगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वासस्यषत्वमितिन्यासकारः। पूर्व
पदादितिषत्वमितिहरदत्तः। परितनोतीतिपरीतत्। गमःक्वावित्यत्रगमादीनामिष्यतइतिवचना
त्तनोतेर्नलोपः। यत्तुवेदभाष्येऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावितिमंत्रस्यव्याख्यायामुक्तंऋतस्य
वर्द्धयितारावित्यर्थेऽत्रभाविण्यर्थाद्वृधेःक्विप्। नहिवृतीत्यादिनापूर्वपदस्यदीर्घइतितच्चिंत्यम्।
प्रकृतसूत्रेवृधेरनुपात्तत्वात्तस्मादन्येषामपीतिदीर्घस्तत्रबाध्यः। वनंपुरगा॰। व्यत्ययेनषष्ठ्याःस्था
नेप्रथमेत्याह। वनशब्दस्येति। विध्यर्थइति। असंज्ञात्वेनपूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरितिभावः।
अतएवाह। निपातनादिति। यत्तुव्याचष्टेहलदन्तादितिसप्तम्याअलुगितितन्नेतिभावः। प्रथमेति। सप्त
म्यर्थस्यप्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावादितिभावः। निषादइति। निषीदत्यस्मिन्पापमितिनिषादःपुलिंदो

सु०

मनुष्यजातिः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। कथं तर्हि प्रतीहारो दौवारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारो द्वारम्।
तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति। एकवितीक इति। त्रौ ष्टिकः कप्। अनुनोदन्नेत्यादि। अत्र केचिद्दंष्ट्रेति ह्रस्वांतं प
ठित्वा अश्वादंष्ट्रु इति बहुव्रीहावेवायं दीर्घ इत्याहुः। अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तस्तत्पुरुषस्याप्युदाह
रणतामाहुः। इत्वादिति। केचित्तु काश्यपीति तालव्यमध्यं पठंति तत्स्वामादिकमिति भावः। शिरी
षवणमिति। ननु यस्य फलमेव न पुष्पं स वनस्पतिः। वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पति
रित्यमरकोशात्। स च उदुंबरादिः। शिरीषस्तु न तथा। तस्य फलपुष्पोभयसत्त्वात्तत्कथमिह ष
त्वमिति चेत्। सत्यम्। इह वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते। अत्र च लिंगं तु पियुक्तवदिति सू
त्रे व्यक्तिवचने इति किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः। तस्य वनं शिरीषवनम्। वनस्पतित्व
मति द्विरूपततश्च णत्वं स्यादिति भाष्यकारोक्तिः। इरिकादिभ्य इति। ओषधित्वात्प्राप्तिः। क्षीर
पाणा उशीनरा इति। उशीनरशब्दो देशवाची। तद्वासिषूपचारिकः। गिरिनद्यादीनामिति। व
क्तव्यमेतत्। संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। मावदादिगाविति। बकुल ॥रा०
मामीद्रूपय इति णिनिः। व्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उत्तरपदस्येति। अन्वयाख्यानमेवच्चारण ॥१५

298

षिद्धमिति। अर्थविशेषे किम्। औडुपलम्। उडुपतिर्नामपत्रं। तस्येदम्। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्। अथ कथं
दैतेय इति। अत्राहुः। दितिशब्दात्कृदिकारादक्तिन इति ङीषि कृते स्त्रीभ्यो ढक्। ण्यस्तु न• लिंगवि
शिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादिति। आदित्य इति। आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्यये यस्येति लोपे हलो
यमामिति यलोपः। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। न पदान्तेति यलोपे तन्निषेधात्। काशिकाया
मिति। हरदत्तमाधवादिग्रंथेष्वेवम्। तथाचयोगः। नान्नुयामशातशोयाम्याः पुनर्यातना इति
भाष्ये तु नैतद् दृष्टम्। तत्र ष्यञा प्रयोगो निर्बाधः। वहिष इति। टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रइ
त्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनारातीय इत्यादि सिद्धम्। ण्यप्रकृते यञ्वचनमाद्युदात्ता
र्थम्। प्राचीग्रंथे तु यण्वेति पठ्यते तद्दनाकरम्। अश्वत्थाम इति। भाष्योदाहरणादेव हरदत्तवि
धेः। अन्यथा बलवाचिनः स्थामन्शब्दस्य केवलस्यापत्येन योगाभावेपि जातादिष्विव
:स्यात्। अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहु[illegible]लोपे पृषोदरादित्वात्समस्यतः। गोरिति। न केवल
त्य एव किंतु सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु। गव्यमिति। गविभवं गोरिदं गौर्देवतास्येत्यादिरर्थः।

299

अनेन हिगव्यमिति जैमिनिसूत्रे विद्यमानं दूषणं [illegible] र्त्तिककाराः समाहिताः। केचित्तु प्राग्दीव्य[illegible]
यभ्योऽन्यत्राप्यर्थे अयं यदिति व्याख्यानात् [illegible] हिगव्यः इत्याद्यप्याहुः। गोरूप्यमित्यादि। हेतु
मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः मयट् च इति [illegible] मयटौ॥ उत्सादिभ्योऽञ्। अणस्तदपवादानामि
आदीनां वापवादोऽयम्। इह पठ्यते [illegible] यासाद्य [illegible] समासे। पूर्वाचार्यसंज्ञेयम्। वष्कयस्या
पत्यं वाष्कयः। असे किम्। गोवष्कयिः। [illegible] सइत्येतद् [illegible] तदन्तविधिं ज्ञापयति। तेन अधेनूनां स
मूहः आधेनवमिति सिध्यति। धेनुशब्दस्येह पाठात्। न चैवं धैनुकं गोधेनुकं च न सिध्येदिति वा
च्यम्। धेनुरनञ् इकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये आपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्। इक
मिति ठकमित्यर्थ इति कैयटः। अग्निकलिभ्यामिति। अयमर्थः। सूत्रकृता सास्य देवतेत्यधिका
रेऽग्नेर्ढगिति सूत्रितम्। दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्ढगिति वार्त्तिककृता पूरितं तदिदं सूत्रद्वयम
पनीय प्राग्दीव्यत इति प्रकरणे अग्निकलिभ्यां ढगिति पाठ्यम्। तेन अग्ने रपत्यं [illegible] मिनादृष्टं सा
अग्नेर्भवं अग्नेरागतं अग्नेः स्वं वा आग्नेयं कालेयमिति सिद्धम्। एते [illegible] मांसकर्य [illegible]

मू। श्वांवस्तुनुमूयस्ता मित्यज्ञापकमित्याहुस्तद्दर्शयति। अतएवेति। ज्ञापकं वि[illegible]मिति द्योतयति।
किंचेति। परिपक्वानीति। अत्र कुमतिचेति नित्यं णत्वं प्राप्तम्। हरिमाणीति। म नेपर्यन्ता। क्विपू। प्राकुसुबुस
न्तेः समासात् नकारान्तमुत्तरपदम्। नांतत्वान्ङीम्णत्वम्। चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्यंगान्यस्य। तेन योगइ
ति विग्रहः। अतद्धितइति। व्यवधायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्य परो न भवति तदा निषेधइत्यर्थः। आङ्गो
मयेणेति। अत्र गोशब्दः पदम्। पारस्करइति। पारं करोतीति विग्रहे कृञो हेतुताच्छील्येति टः। किष्किंधे
ति। किंकिं दधातीति विग्रहे आतोऽनुपसर्गे कः। पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वं च निपात्यते। रूढिशब्दा
श्चैते कथं विद्युत्पाद्याः। तद्बृहतोरिति गणसूत्रम्। तादिति। तलोपश्चेत्यत्रेति भावः। चत्वेनेत्युपल
क्षणम्। सलोस्करीति लोपस्यापि सुव बलात्। दकारतकाराविति। तद्बृहद्भ्यां यथासंख्यं बोध्यम्। प्रा
यस्येति। प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मरन्ति। आकृतिगणोऽयमिति। तेन परःशताइ
त्यादि सिद्धम्। अधिश्रयंतोर्जनिताः परःशताः इति माघः। शतात्पराइति विग्रहे पंचमीति योगविभागा
त्समासः। राजदंतादित्वात्परनिपातः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः। लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य
विशेष्यनिघ्नता। पारस्करादित्वात्सुडिति दिक्। ।। इति समासाश्रया विधयः।। ।।समर्थानाम्।

301

भ॰सु॰

ननु प्रकृतसूत्रे एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यं गृहीतं नो चेत्तन्मूले समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात्। घटकानेषितेति अलुग्विधिना द्विः सुबन्तानां द्वितीयापत्तेः। तथा च पदविधित्वं स्पष्टमेव। अत आह सामर्थ्यमिति। कृतेत्यादि। अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति। इह समर्थात्प्रथमादिति पुंवत्तुं। महोत्सर्गो नाह। प्राग्दीव्यतोऽण्। अश्वपत्यादिभ्यश्च। प्राग्दीव्यतीयेष्विति। दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत्। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभाव इत्याहुः। प्राग्दीव्यमिति तु उचितं स्यय इति टच्प्रवृत्तेः। ततो भवार्थे ऽर्थः। यत्पुनः अमेहेत्यादि परिगणनात्। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुमुखस्वरोपचारा इति परिगणनाच्च। अत्र चामादेरिति। अनिर्द्धारणे षष्ठी। तेनार्थसिद्धमाह अत इति। अचो ञ्णितीति सूत्राद् वृद्धस्यापानुवृत्तिरपीह सुवचा। ग्रामादिकमेवेति। यद्यपि चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणात्वेष्य ष्यञ् एतत्स्वरूपपादेम्। तथापि हरदत्तग्रन्थानुरोधादेवमुक्तम्। दित्यादित्या०। पूर्वं पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा दित्यादिभिर्द्वन्द्वः कार्य इति व्याचष्टे। दित्यादित्येभ्यः प्रसुत्तरपदाच्चेति। पत्यन्तादित्यनुनोक्तम्। बहुव्रीहेरपि प्रसङ्गेगात्। दैत्य इति। ननु दितेर्ण्यप्रत्ययो देवताद्यर्थे सावकाशः। अपत्ये तु परत्वादितश्चानिञ इति ढक् कस्यात्। सत्यम्। प्राप्यतेऽत्र पूर्वविप्रतिषेधः ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणोऽपवादात्। पूर्वविप्रति

उपचारो सर्गः ६

टी॰

॥ रा॥ ६

एव। कुबेरापत्यस्य नलकूबरस्य तपसः फलं स्तनौ यस्याः। यदयं तपःकारितामपि जिग्युरेव। कदल्यपि ध
निकापत्यानां तपसा फलानि यस्याः। उत्तमं वस्तु तपसा विना न प्राप्यते धनिकापुत्र्यैव प्राप्यते यत इत्य
र्थः। विशालत्वेन कदली तयोरूर्वोरुपमानयोग्या न भवति। प ऊरुयुगलक्षणेन कदशानेवरं भारया
देवांगना कदल्यपि तया जितेति भावः। द्वयेन द्वयं जितं युक्तं॥ श्लेषानुप्रासव्यतिरेकाः॥ परिणाहो विशा
लतेत्यमरः। रंभा कदल्यप्सरसोरिति विश्वः। न लोकेति निषेधात्तरुमित्यादौ द्वितीया। सुंदरीति गौ
रादित्वान्ङीष्॥३७॥ ॥जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्सदतामवापतुः॥ ध्रुवमेत्य रुतः सहंसकी
कुरुतस्ते विधिपत्रदंपती॥३८॥ ॥ये कमले सूर्यपरिचर्ययेव भैमीचरणत्वलक्षणं पदमुत्तमं स्था
नं मयत्रव्याजं प्रापतुरिव ते कर्मभूते जलजे ब्रह्मवाहनं पक्षिजायापती हंसस्त्रीपुंसौ कर्तृभूतावे
त्य त्यागत्य रुतः शब्दाद्धंसस्सहिते हंससहिते कुरुतः। कर्तृभूते ते पद्मे कर्मभूतौ तौ विधिहंसस्त्रीपुंसौ
प्राप्य स सहंसकौ कुरुतो यौ दात्मानमिति वा। हंसरवतुल्याच्छिंजितादेते सहंसे इत्यनुमीयते इत्य
र्थः। रुतः शब्दं कुरुतः स्तनयासहंसे कुरुत इति वा। अथ हंसकः पादकटकः तत्सहिते नूपुरयुते कु
रुतः। हंसमिथुनत्वेन नूपुरत्वेन परिणतमित्यर्थः। जलजे इत्यनेन सदा जलवासः सूच्यते। रविसेवयार

303

गोतिपा[illegible]यस[illegible]पार्थंव मित्यादि [illegible]र्वमेय [illegible] तणार्था[illegible]

सूत्रोरस्तु भे॥ ॥इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधार[illegible] ॥ ॥स्त्री[illegible]स भ्याम्[illegible]गित[illegible]नवः

ते। स्त्रैणइति। स्त्रीषु भवः स्त्रीभिश्चरति स्त्रीभ्यो हित[illegible]दावत्यर्थइति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमि ति

भावः। अतएवोदाहरति स्त्रीवदिति। कथं तर्हि त्वतलोः स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति। आवत्वादिति स[illegible]

रादिति वक्ष्यते। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति षष्ठी। तदर्थश्चेह तुल्यं। तद्धरथंतरसामत्वादेरिव भावि

नोपि बुध्याध्यवसायात्। तदेतदाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति। एतच्चोत्तरसूत्रादच्चीत्यस्या

पकर्षेणलभ्यते। वा यद्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभा[illegible]यणेनवा। गोत्रे लुगचि। गोत्रे किम्। यस्का

दिभ्यो गोत्रइति प्रकरणेन यस्य लुक् प्राप्तः तस्यैवाल[illegible]थास्यात्। नेह। कुवलस्येदं कौवलं वादरम्।

सूनिलुक्। इह द्विगोर्लुगनपत्येऽचि यूनि गोत्रे[illegible]त्य[illegible]स्त[illegible]पतां। तथा च लुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्।

अजादाविति किम्। लैब्बुकायनरूप्यम्। प्राग्दी[illegible]तीये किम्। तस्मै हितं लैब्बुकायनीयम्। ननु उप

[illegible]अइति स्थितेऽत्र गुणं बाधित्वा [illegible] [illegible]इति वृ[illegible]भावश्च। गुणस्य तु श्रवणमित्यादि[illegible]

[illegible] [illegible]कारस्य[illegible] [illegible]वादेत्व[illegible]

पुना१७२

॥इहंप्रकैनीलकेंगअ॥
॥ध्ययनी हेवगुरु॥

K S U LIBRARY
RAMTEK
441106
M-1497
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=09.09.20 11:33
,TRANSFERRED=2020/09/09 at 12:18:06
,PAGES=305
,TYPE=STD
,NAME=S0003595
,Book Name=M-1497-PRAUD MANORAMA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
```

```
FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
```

```
FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
```

```
FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
```

```
FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
```

```
FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
```

```
FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
```

```
FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
```

```
FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
```

```
FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,
```